

**Національний педагогічний університет імені
М.П. Драгоманова**

На правах рукопису

Рафальська Тетяна Леонідівна

УДК94(477.42)''1937.07/1938.11''

**“Великий терор” на Житомирщині (липень 1937 р. –
листопад 1938 р.)**

Спеціальність 07.00.01 - історія України

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Науковий керівник
доктор історичних наук, професор
Борисенко Володимир Йосипович

Київ - 2010

ЗМІСТ

Перелік умовних

скорочень.....3

Вступ

.....5

Розділ 1

Стан розробки і джерельна база проблеми.....12

1.1 Огляд історіографії.....12

1.2 Джерельна база.....27

Розділ 2

Політико-ідеологічні інтенції та створення механізмів

“великого терору”37

2.1. Житомирщина напередодні “єжовщини”37

2.2. Перехід влади від репресивної політики до масового терору....61

Розділ 3.

Реалізація репресивної політики в регіоні.....90

3.1 Виконання наказів НКВС СРСР щодо різних категорій населення та його специфіка.....90

3.2. Реалізатори «великого терору» на Житомирщині: штрихи до

портрета.....	127
Висновки.....	162
Список використаних джерел і літератури	167

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

Арк.	-----	аркуш справи
ВК ВС СРСР	-----	Військова колегія Верховного Суду СРСР
ВО	-----	військовий округ
в.о.	-----	виконуючий обов'язки
ВКП(б)	-----	Всеросійська Комуністична партія (більшовиків)
ВПА	-----	Волинська повстанська армія
ВТ	-----	військовий трибунал
ВТК	-----	Виправно-трудова колонія
ВТТ	-----	Виправно-трудолий табір
ВУЦВК	-----	Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет
ГДА	-----	Галузевий Державний архів
ГУДБ НКВС	-----	Головне управління державної безпеки НКВС
ГУЛАГ	-----	Головне управління таборів
ДА	-----	Державний архів
ДПУ	-----	Державне політичне управління
заст.	-----	заступник
КВО	-----	Київський військовий округ

КДБ	-----	Комітет державної безпеки
КП(б)У	-----	Комуністична партія (більшовиків) України
к.-р.	-----	контрреволюційний
м.	-----	місто
МТС	-----	Машинно-тракторна станція
НКВС	-----	народний комісаріат внутрішніх справ
нач.	-----	начальник
обком	-----	обласний комітет
обл.	-----	область
облсуд	-----	обласний суд
ОВ	-----	особливий відділ
ОДПУ	-----	Об'єднане Державне Політичне Управління
Оп.	-----	опис
оперуповн.	-----	оперуповноважений
ПОВ	-----	Польська організація військова
ПрикВО	-----	Прикарпатський військовий округ
РВ	-----	районний відділ
р-н	-----	район
р. н.	-----	рік народження
РСЧА	-----	Робітничо-селянська Червона Армія
с.	-----	село
СБУ	-----	Служба безпеки України
сmt	-----	селище міського типу
СРСР	-----	Союз Радянських Соціалістичних Республік
т., тов.	-----	товариш
УАПЦ	-----	Українська автокефальна православна церква
УДБ	-----	Управління державної безпеки
УНКВС	-----	Управління НКВС

УСРР, УРСР	-----	Українська Соціалістична Радянська Республіка, Українська Радянська Соціалістична Республіка
Ф.	-----	фонд

ВСТУП

Актуальність дослідження. Постанова незалежної України в 1991 р. створило ключову умову для кардинального переосмислення історичного минулого. Важливим наслідком стало активне розгортання наукових студій, присвячених добі радянського комунізму. Цілком очевидно, що побудова демократичного суспільства в Україні неможлива без детального і поглибленого наукового осмислення сутності комуністичної системи, її генези, розвитку, причин кризи і деградації. У зв'язку з цим доцільно нагадати слова Вінстона Черчілля, який дав таку характеристику СРСР: “Секрет, загорнутий у таємницю, що приховує у собі загадку” [163, с. 7].

Незважаючи на зусилля багатьох дослідників по розсекреченню радянського тоталітаризму, все ще належить розкрити чимало важливих його аспектів, щоб зрозуміти, за що власне мільйони людей у минулому розплатилися за свої ілюзії життям. Це актуально не лише для реалістичного розуміння історичного досвіду, а й для упередження та запобігання повторень подібних помилок і трагедій в сучасному і майбутньому.

Повною мірою це стосується і періоду, що його зазвичай заведено називати “великим терором” [156] або “єжовщиною”, тобто, репресивної політики в СРСР (і відповідно в УРСР) у період 1937 – 1938 рр. Вивченню цього періоду присвячено значний масив наукових публікацій, що висвітлюють різні сторони проблеми.

Проте, констатуючи значний інтерес до проблеми з боку дослідників, зазначимо, що дослідження регіональних особливостей “великого терору” все ще не набули належного масштабу. Хоча за останні рр., особливо в процесі видання серії книг “Реабілітовані історією”, зроблено чимало. В рамках цієї серії побачили світ і дві книги тому “Реабілітовані історією. Житомирська область” [183, 184].

Є підстави констатувати недостатню кількість наукових розвідок, в яких би знаходили своє відбиття специфічні риси терору в тому чи іншому регіоні. Тим часом можна висунути припущення, що виявлені і невідомі раніше факти регіональних історій, введення в обіг регіонального документального масиву може перейти в нову якість – в уточнення, а може навіть і у розширення деяких уявлень про перебіг і характер репресивно-каральних акцій в добу “єжовщини”.

До цього часу все ще не з'явилося узагальнюючої роботи, яка б претендувала на ґрунтовне осмислення процесів, що відбувалися на Житомирщині в період “великого терору” 1937 – 1938 рр.

В умовах розбудови незалежної Української держави гостро стоїть проблема викриття злочинних аспектів радянського тоталітарного режиму й одночасно відновлення історичної справедливості по відношенню до його безневинних жертв. Цим і зумовлена актуальність даного дисертаційного дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконувалась в рамках планової теми кафедри історії України: “Актуальні проблеми новітньої історії України”. Тема дисертації затверджена вченою радою Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова Протокол № 5 від 29 листопада 2007 року.

Метою роботи є комплексний аналіз терористичної політики сталінського режиму на Житомирщині у липні 1937 – листопаді 1938 рр. та ролі конкретних виконавців у тих чи інших репресивних акціях режиму.

Для досягнення зазначеної мети поставлені наступні найважливіші **завдання:**

- встановити рівень і повноту історіографічної розробки обраної теми, спектр наявних джерел і методологічні принципи дослідження;
- висвітлити ситуацію у Житомирській області у переддень і на початку масових операцій НКВС СРСР і НКВС УРСР;

- проаналізувати перехід влади від репресивної політики до масового терору, його технологію;
- визначити основні особливості й етапи виконання злочинних наказів каральних органів влади проти різних категорій населення Житомирської області в липні 1937 – листопаді 1938 рр., зв'язок цих регіональних акцій з репресіями в СРСР у цілому;
- розкрити роль і місце конкретних виконавців репресивної політики на Житомирщині.

Об'єктом дослідження є інспірована центральним керівництвом ВКП(б) і НКВС СРСР і здійснювана партійним і державним керівництвом УРСР, Житомирським обласним партійно-державним керівництвом, а також працівниками комуністичної спецслужби політика масових репресій.

Предметом дослідження є конкретні репресивно-каральні дії, здійснювані в Житомирській області у рамках загальносоюзної політики “великого терору” у липні 1937 – листопаді 1938 рр.

Хронологічні межі дослідження детерміновані самим часом здійснення найбільш масштабних репресивно-каральних акцій в період “великого терору”, тобто у липні 1937 – листопаді 1938 рр.

Географічними межами дослідження є територія Житомирщини у липні 1937 – листопаді 1938 рр.

Методологічною основою дослідження є системний підхід до вивчення суспільно-політичних, соціально-економічних явищ у їх розвитку й взаємозв'язку, що ґрунтується на принципах науковості, об'єктивності, історизму, багатофакторності пізнання, всебічності, системності та наступності. Науковість та історизм, як одні із найважливіших принципів написання цієї роботи, допомогли підійти до розгляду досліджуваної проблеми на відповідному емпіричному, логічному та теоретичному рівнях.

Принцип наукової об'єктивності реалізувався через комплексний аналіз сукупності джерел, що стосуються дисертаційної роботи. Принцип історизму дозволив підійти до суспільних процесів та явищ у їх розвитку та

динаміці, вивчити події у взаємозв'язку та взаємозумовленості. Принцип багатофакторності допоміг простежити різні об'єктивні та суб'єктивні процеси, які вплинули на особливості розвитку політики масового терору на Житомирщині. Принципом всебічності автор керувався під час аналізу об'єкта в контексті його внутрішніх та зовнішніх зв'язків.

У ході виконання поставлених у дисертаційній роботі завдань були використані загальнонаукові та спеціальні історичні методи: порівняльно-історичний та критичний (дозволили критично розглянути наявні праці попередників, порівняти одержані ними результати і встановити повноту висвітлення ключового питання, розглянути різні підходи дослідників до проблеми, порівняти праці закордонних, радянських, сучасних російських та українських істориків, з'ясувати новизну методологічних підходів і реальний приріст знань, виокремити внесок науковців у дослідження теми “великого терору”); проблемно-хронологічний (дозволив дослідити процес переходу від репресивної політики до масового терору); статистично-аналітичний метод (аналіз кількісного стану, національного та соціального складу населення Житомирщини напередодні “єжовщини”, аналіз статистичних звітів НКВС про проведення масових репресивних акцій в регіоні); узагальнення і систематизації (виявлених матеріалів, документів, положень, отриманих при вивченні першоджерел та літератури для формулювання й обґрунтування висновків за результатами здійсненого дослідження) тощо.

Дисертаційне дослідження базується на залученні широкого кола джерел, тому в роботі було використано також й специфічні джерелознавчі методи, зокрема, верифікації та класифікації джерел, формування їх комплексів, атрибуція, встановлення місця й часу походження документів і матеріалів, перехресне співставлення джерел, визначення ступеню їх цінності для дослідження.

У праці використано також біографічний метод, що дозволив дослідити роль особи та ступінь її впливу на репресивні процеси. При

написанні дисертації застосовано міждисциплінарний підхід, що характеризується використанням, окрім категоріального апарату історичної науки, політологічної термінології.

Наукова новизна дослідження полягає насамперед у комплексній розробці проблеми, що до цього часу не отримала всебічного та цілісного висвітлення в історичній науці та не була предметом окремого дослідження. У процесі дослідження отримано результати, які містять таку наукову новизну:

- встановлено недостатню наукову розробку проблеми в історіографії, спектр наявних джерел і методологічні принципи дослідження;

- доведено, що специфіка і особливості репресивної активності комуністичного режиму на Житомирщині у досліджуваний період були детерміновані в першу чергу багатонаціональним складом регіону та його близькістю до тодішнього кордону СРСР;

- вперше докладно проаналізовано технологію виконання наказів НКВС СРСР за № 00439, № 00447, № 00485 та інших каральних директив НКВС СРСР і НКВС УРСР 1937 – 1938 рр. у Житомирській області;

- введено до наукового обігу нові джерела, що дають можливість заповнити значні прогалини стосовно розуміння та інтерпретації перебігу трагічних подій на Житомирщині в період “єжовщини”.

- спростовано все ще популярні твердження про те, що нібито репресивна хвиля 1937 – 1938 рр. поступалася іншим періодам каральної політики в СРСР, що “великий терор” був нібито акцентований на найвищому партійному прошарку і менше торкався інших категорій населення. Віднайдені та використані дисертанткою документи і матеріали, статистика спростовують згадану тезу;

- вперше на рівні дисертаційного дослідження максимально персоніфіковано, “олюднено” аналіз трагічних подій на Житомирщині у 1937 – 1938 рр., причому показані долі і жертв, і катів, мотивації їхньої

поведінки тощо;

В процесі осмислення та наукового аналізу проблеми на локальному матеріалі Житомирської області було з'ясовано основні причини, політичні засади й ідеологічне підґрунтя терору, розв'язаного владою проти власного народу. Було виокремлено та проаналізовано специфіку й особливості поширення терору на Житомирщині, встановлено їх безпосередній зв'язок із репресіями в УРСР і СРСР в окреслений період.

Гіпотеза дослідження. Опрацьований матеріал дає підстави стверджувати, що “великий терор” являв собою момент часового та структурного стискання, концентрації, коли сталося максимальне спрощення репресивних процесів, що почалися раніше.

Практичне значення дисертаційної роботи полягає в тому, що фактичний матеріал, теоретичні положення і висновки роботи суттєво розширюють спектр наукових знань про характер суспільно-політичних процесів, на Житомирщині у роки сталінізму. Результати та висновки дисертаційного дослідження можна широко використовувати в якості основи для подальшого наукового вивчення історії доби сталінізму та специфіки репресивних дій режиму на прикладі конкретного регіону, а також при читанні нормативного курсу з історії України досліджуваного періоду у вищих навчальних закладах, спецкурсів з історії комуністичної системи в СРСР і УРСР. Крім того, положення і висновки дисертації можуть бути використані при створенні наукових праць, присвячених проблематиці «великого терору» в Україні у липні 1937 – листопаді 1938 рр.

Дисертаційне дослідження може стати у нагоді в практичній роботі по увічненню пам'яті жертв політичних репресій, сприяти уточненню окремих подій і фактів 1937 – 1938 рр. у Житомирській області.

Апробація результатів дисертації. Пройшла на кафедрі історії України Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Основні положення та окремі аспекти дисертації були апробовані дисертанткою у виступах на трьох науково-практичних

конференціях: Міжнародна наукова конференція “Україна та Росія: як зміцнити фундамент стратегічного партнерства. Історичні, соціокультурні і геополітичні чинники розвитку відносин між двома державами і народами” (8-9 листопада 2007 р., м. Київ); науково-практична конференція “Житомирщині – 70” (25-26 вересня 2007 р., м. Житомир); науково-практична конференція “Євреї на Житомирщині: історія і сучасність” (23 жовтня 2007 р., м. Житомир).

Публікації. Ключові положення дисертаційного дослідження викладено у шести наукових статтях, чотири з яких - у фахових виданнях, що входять до переліку ВАК України

Структура дисертації зумовлена метою та завданнями дослідження. Загальний обсяг дисертації становить 197 сторінок, з них основної частини – 162 сторінки. Список використаних джерел і літератури складає – 312 найменувань.

РОЗДІЛ 1

Стан розробки і джерельна база проблеми

1.1. Огляд історіографії

Історіографія проблеми “великого терору” в цілому є достатньо розлогою. Насамперед це праці узагальнюючого характеру, в яких власне було окреслено проблему. У зв’язку з цим доцільно нагадати, що ще у 1930-ті рр. західний світ по суті докладно нічого не знав про масштаби “чисток” в СРСР, ГУЛАГ тощо. Однак вже тоді почали з’являтися перші публікації, що містили правду про особистісні риси Сталіна, характер сталінського режиму і його роль у каральній політиці. Наприклад, це робив політичний конкурент Сталіна, а з кінця 1920-х рр. – вигнанець з СРСР Лев Троцький. Крім інших, він готував фундаментальну публікацію під назвою “Сталін”, але був вбитий агентом НКВС у серпні 1940 р., а тому рукопис книжки залишився незавершеним (в Радянському Союзі він був надрукований у 1990 р.) [117].

Ще у 1920 – 1930-ті рр. на Заході з’явилися особи, які були безпосередніми свідками того, як працювала каральна система в СРСР. Наприклад, колишній секретар Сталіна Борис Бажанов [104]. Або розвідник Григорій Агабеков, який пояснював свою втечу незгодою з методами роботи радянських спецслужб і політикою Кремля. У 1930 р. він видав книжку “Записки чекіста”, а у 1931 р. – книгу під назвою “ЧК за роботою”. (Ці спогади були перевидані у Москві в 1996 р.) [103]. У 1938 р. не повернувся до Радянського Союзу ще один чекіст – Олександр Орлов (Лев Фельдбін). Лише після смерті Сталіна він наважився видати свої записки під назвою “Таємна історія сталінських злочинів” [112].

Після Другої світової війни, коли на Заході почали з’являтися свідчення колишніх в’язнів, і збільшилась кількість втікачів з СРСР, які розповідали про репресії, докладно обговорювати ці проблеми також не

випадало, оскільки це нашоувало б на проведення паралелей між Радянським Союзом і нацистською Німеччиною.

В самому СРСР, як відомо, перші кроки, що не змінювали природи радянської каральної системи, але покликані були зводити до мінімуму свавілля сталінської доби, було зроблено негайно після смерті Сталіна. Проте після “закритої доповіді” Микити Хрущова на XX з’їзді КПРС у 1956 р., яка, зокрема, містила натяк на наявність “чисток”, засвідчувала наявність табірної системи та ін., почалася активна дискусія про спрямованість і масштаби беззаконь у сталінські часи. Важливо, що “закрита доповідь” вже 1956 р. перестала бути “закритою”, оскільки її зачитали на партійних зборах, брошуру з доповіддю одержали керівники компартій, в червні 1956 р. текст опублікувала американська газета “Нью-Йорк таймс”.

Після цього розпочався певний політичний “відкат”. У прийнятій тоді ж, у 1956 р., постанові ЦК КПРС “Про подолання культу особи та його наслідків” ключовою причиною беззаконь були названі суб’єктивні фактори, не використовувався сам термін “сталінізм” і не критикувалася система, що власне породила масштабні беззаконня. Понад те, СРСР стимулювали боротьбу з “крамольними” роздумами, що їх викликала хрущовська доповідь, з розкутою думкою. Наприклад, у грудні 1956 р. Президія ЦК КПРС затвердила текст листа до партійних організацій “Про посилення політичної роботи партійних організацій в масах і припинення вихваток антирадянських ворожих елементів”. Це були не просто слова. Цей документ викликав хвилю арештів, суворих вироків судів, позбавлення волі. Тисячі людей, які повірили у те, що комуністична система прагне до демократії і здатна таку реформу здійснити, були піддані переслідуванням]. Підсумки комісії Політбюро ЦК КПРС, що її очолював М. Шверник, яка детально вивчала хід і наслідки масових репресій в СРСР, були засекречені.

Тим не менш після резонансної “закритої доповіді” на XX з’їзді КПРС та деяких наступних антисталінських ініціатив М. Хрущова, використовуючи його непослідовність і часом ексцентричність,

консервативна частина його оточення почала планомірну роботу по підготовці своєрідної політико-ідеологічної реставрації. З приходом до влади Л. Брежнєва у жовтні 1964 р. ця тенденція посилилася.

Проте закріпити “позитивний” образ Сталіна і виплеканої ним системи не вдалося.

Переломним моментом у розвитку цих дискусій вважається вихід у 1968 р. книги Роберта Конквеста “Великий терор. Сталінські чистки тридцятих рр.” [156]. Ця праця витримала кілька видань, а у 2009 р. у повному обсязі була перекладена і видана в Україні [154, 155, 157]. Р. Конквест відзначає три особливості масових чисток, влаштованих Сталіним. По-перше, це небачений розмах, коли гинули мільйони, і кожного члена суспільства тримали в постійному страху. По-друге, це методи, якими ці чистки проводили, зокрема, тут виділяються публічні судилища, на яких жертви змушені були каятися. По-третє, це завіса таємниці навколо: “За винятком відкритих процесів і повідомлень про деякі інші страти, на офіційному рівні про ці події, – а вони відбувалися з величезним розмахом, – не говорилося нічого. Головне про сталінські репресії замовчувалось або перекручувалось роками, і це стало основним джерелом сумнівів і брехні, яка десятиліттями в’їдалася у свідомість і сумління Заходу” [157, с. 17]. Р. Конквест у своєму дослідженні торкається широкого спектру питань, особливу увагу концентруючи на періоді “єжовщини”, тобто перебування при владі, на чолі НКВС СРСР Миколи Єжова. Окремо Р. Конквест пише про Україну, називаючи один з розділів своєї книжки “Українська глава”. На думку дослідника, “Сталін та Хрущов досягли успіху в знищенні старих партійних кадрів в Україні. Вони зуміли замінити їх людьми, які відрізнялися лише покірністю, дисципліною та ентузіазмом щодо нових методів управління” [157, с. 409]. Саме ця праця, професора Роберта Конквеста, а також видана на Заході упродовж 1973 – 1975 рр. книжка російського літератора і дисидента Олександра Солженіцина “Архіпелаг ГУЛАГ. 1918 – 1956. Досвід художнього

дослідження” [189] довели, що терор, відповідне його спрямування і забезпечення – явища не випадкові у сталінському СРСР. Цей постулат обґрунтовувався і у виданих на Заході дослідженнях, присвячених особі Сталіна і сталінізму, зокрема, у працях Адама Улама [205], Роберта Такера [200, 201], Ісаака Дойчера [140] та інших авторів. Ще в часи Радянського Союзу фактично першим із дослідників, які мешкали в СРСР, цієї теми торкнувся московський історик Рой Медведєв [164, 165]. Він почав працювати над висвітленням ролі Сталіна ще в середині 1950-х рр., а у 1969 р. передав рукопис книжки для друку за кордоном з огляду на тенденцію до реабілітації Сталіна в СРСР. Р. Медведєв переконливо довів, що організовані Сталіним процеси у Шахтинській справі, у справі Промпартії, Союзного бюро меншовиків, а також показові процеси 1935 – 1938 рр., в ході яких колишні соратники В.Леніна були обвинувачені у шпигунстві, шкідництві, різного роду заколотах та політичних інтригах – все це було сфальсифіковано і мало на меті зміцнення особистої влади Сталіна. Дослідження Р. Медведєва стали розвитком тих принципових оцінок сталінської доби, які були сформульовані на XX з’їзді КПРС у 1956 р.

Разом з тим, ще до 1980-х рр. дехто із західних дослідників не приймав ці твердження, заявляючи, що проблема радянського терору занадто перебільшена. Вчені, яких відносили до «ревізійністської» течії, зокрема, Арч Гетті, Габор Рітгеншпурн, Роберт Турстон, намагалися обґрунтувати “стихийність” терору, тобто заперечували загальноприйнятту тезу про інспірованість репресій. Терор ці дослідники інтерпретували як тотальну війну всіх проти всіх, яка розпочалася на низовому рівні, потім породила турбулентний потік, який охопив згодом і центральні органи влади. “Ревізіоністи” заперечували наявність у Сталіна будь-якого плану репресивної політики, а тому на певному етапі Сталін сам виявився заручником терору, що вийшов з-під контролю центральної влади [140].

З початком ініційованої Михайлом Горбачовим “перебудови” у СРСР дедалі більше почала виявлятися правомірність наведених вище тверджень.

Після 1987 р. значно збільшився потік літератури, присвяченої Сталіну, сталінізму, розкриттю мотивації та наслідків “великого терору”. Ця тема піднімалася у низці збірників, що містили матеріали дискусій суспільствознавців [152, 153, 172, 174, 198, 206].

У 1989 р. почав виходити журнал «Известия ЦК КПСС» (випуск тривав до 1991 р.), в якому почали друкуватись недоступні раніше документальні матеріали. Вони засвідчували: Сталін особисто і найвище партійно-державне керівництво Радянського Союзу спрямовували репресивні акції. Масштабні дії по знищенню цілих груп населення здійснювались за єдиними планами-сценаріями. Головним мозковим центром, де готувались ці сценарії, було Політбюро ЦК ВКП(б), а у ньому ще вужче коло – Сталін і лише наближені до нього особи.

Чимало з матеріалів, які все це переконливо підтверджували, увійшло до збірника “Реабілітація”, виданого за редакцією Олександра Яковлєва [185]. Це видання, а також чимало наступних [227, 228], базованих на щойно розсекречених архівних документах, аргументовано спростовували твердження згаданих вчених-“ревізіоністів” і підтверджували, що ініціатори “тероріади” 1937 – 1938 рр. мали власні спеціальні задуми, відпрацьовували технології майбутніх акцій, визначали категорії майбутніх жертв.

Дослідження Дмитра Волкогонова [136], Олександра Яковлєва [229], Олега Хлевнюка [208, 209, 304], Енн Еплбом [142], Володимира Хаустова і Ленарта Самуельсона [207], Гіроакі Куромія [159, 160], Йорга Баберовськи [129], Шейли Фіцпатрик [204] переконливо це підтверджують.

Важливою подією стала науково-документальна публікація “Історія сталінського ГУЛАГу. Кінець 1920-х – перша половина 1950-х рр.”. Це семитомне зібрання документів вперше вводило багато унікальних джерел з архівів ОДПУ, НКВС, МВС Радянського Союзу, охоплювало різні аспекти сталінської терористичної політики [78].

Якщо говорити про узагальнюючі дослідження в Україні, то слід констатувати, що перша монографія, безпосередньо присвячена проблемі

масових репресій в УРСР і базована на недоступних раніше документах, належить Юрію Шаповалу [222]. Дослідник запропонував власну інтерпретацію реалізації політики сталінізму в УРСР, зокрема показав, як відбулися події 1937 – 1938 рр. на соціально-економічному, політичному та духовному розвитку суспільства. Ю. Шаповал підкреслював, що репресивна політика в Україні мала свої специфічні риси. У цій, а також у своїх наступних працях [99, 215, 218-222, 306, 307] Ю. Шаповал показує, за допомогою яких саме методів панівний режим прагнув утримувати Україну у своїй орбіті, а також окрему увагу зосереджує на механізмах фабрикації органами держбезпеки різного роду справ про вигадані злочини – шкідництво, шпигунство, “буржуазний націоналізм”, “націонал-ухильництво” тощо. Окрему увагу дослідник приділив справам доби “великого терору” (“Буржуазно-націоналістичної антирадянської організації колишніх боротьбистів”, “Польської військової організації”, “Троцькістсько-терористичної організації в Україні”, “Молодої генерації” та багатьом іншим).

Тему проявів сталінізму в Україні розкривають у своїй публікації Віктор Даниленко, Георгій Касьянов, Станіслав Кульчицький “Сталінізм на Україні: 20 – 30-ті рр.”[138]. Вони показують, як поступово утверджувалась командна економіка, як згорталася політика “українізації” та поширювався масовий терор проти інтелігенції. На думку дослідників, у 1930-ті рр. “сталінська система перейшла до широкого й систематичного терору проти власного народу. Терор – невід’ємна складова частина будь-якої тоталітарщини, так би мовити, імператив її існування, один із засобів оновлення кадрів, що обслуговують її, шлях до позбавлення від надлишків бюрократії, а також інструмент влади” [138, с. 306].

Станіслав Кульчицький у своїх численних публікаціях [263-266] неодноразово торкався питань про походження та перебіг “великого терору” в Україні, а також про наслідки інспірованого владою сплеску тотальної агресії. На думку С. Кульчицького, сталінський терор складався з

кампаній, тематична спрямованість яких визначалася заголовними “справами”. Репресії не припинялись чверть століття (від організованої в 1928 р. “шахтинської справи” до 1953 р., коли почала розгортатися “справа лікарів”. Найбільшої “масовидності” (неологізм, запроваджений В. Леніним) терор набув у 1936 – 1939 рр., а в Україні, яка за словами С. Кульчицького, «користувалась особливою “увагою” диктатора, масовидний терор тривав усі 30-ті рр.» [265, с. 116].

Серед праць узагальнюючого характеру, що вийшли друком в останні рр., варто назвати дослідження Богдана Яроша “Тоталітарний режим на західноукраїнських землях. 30 – 50-ті рр. ХХ століття. Історико-політологічний аспект” [231].

Важливою узагальнюючою працею українських вчених стала колективна монографія “Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ – ХХ ст. Історичні нариси”, підготовлена за редакцією Валерія Смолія [178]. У цьому фундаментальному дослідженні простежується не тільки явище терору і тероризму у ХІХ і ХХ століттях, а окрема увага приділяється подіям 1937 – 1938 рр. в Україні.

Проблеми масового терору в СРСР і УРСР розглядає у своїх публікаціях Сергій Білокін [71, 132, 133]. Дослідник обстоює концепцію, згідно з якою механізм масового терору був заснований на марксистсько-ленінській ідеології та інформаційній джерельній базі.

Помітною подією став вихід у світ монографії Віктора Ченцова “Політичні репресії в радянській Україні в 20-ті рр.” [211], а також дослідження Романа Подкура “За повідомленнями радянських спецслужб” [177]. Хоча ці дослідження безпосередньо не охоплюють період “єжовщини”, вони є цінними для розуміння передумов, процесу визрівання пізніших масових репресивних акцій, їх генетичного зв’язку із політичною стратегією комуністичного режиму.

Загальних питань, пов’язаних із становленням і наслідками сталінізму в Україні, торкались у своїх публікаціях Мирослав Попович [180], Іван

Дзюба [139], Григорій Костюк [108], Олег Бажан [131, 233-236], Валерій Васильєв [239-243], В. Іваненко та А. Голуб [251], Дмитро Табачник і Віталій Розтальний [296], С. Цвілюк [210], Микола Шитюк [224, 310, 311] та інші дослідники.

Дуже важливими для дослідження проблеми є публікації, присвячені тим, чийми руками ініціювалася і реалізувалася політика “великого терору”. В першу чергу це стосується сталінського висуванця, наркома внутрішніх справ СРСР у 1936 – 1938 рр. Миколи Єжова. У своїх розвідках Микита Петров і Марк Янсен [176, 230], А. Полянський [179, 287], Б. Брюханов і Є. Шошков [134], А. Павлюков [173], доводять, що “маленький Марат”, як Сталін називав Єжова, був по суті слухняним знаряддям у руках вождя, послідовно виконуючи його директиви і виявляючи ініціативу, яка відповідала сталінській терористичній стратегії.

В Україні за останні рр. також зроблено чимало для створення своєрідного колективного портрета працівників НКВД, які ставали виконавцями, а часом і ініціаторами репресивних акцій у 1937 – 1938 рр. У публікаціях Юрія Шаповала і Вадима Золотарьова висвітлено долю багаторічного шефа ДПУ-НКВД УРСР Всеволода Балицького [216, 217, 250, 309], наркомів внутрішніх справ УРСР у 1937 – 1938 рр. Ізраїля Леплевського [100] та Олександра Успенського [146]. Згадані дослідники уникають однобічності та спрощення в інтерпретації діяльності керівників НКВС УРСР, детально аналізують мотивацію їх поведінки, дій та наслідки цих дій. Названими працями закладено реалістичну, позбавлену політизації, традицію висвітлення складних і суперечливих подій, зроблено суттєві кроки у антропологічному підході до історії.

Працею, що концентрує великий масив документально-статистичного матеріалу про комуністичну спецслужбу в Україні у 1920 – 1950-х рр., є монографія Володимира Нікольського “Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження,, [171]. Ця книжка стала першим дослідженням, в

якому аналізується діяльність комуністичної спецслужби на основі кількісних показників. Джерельну базу роботи склали документи статистичної звітності ДПУ-НКВД-НКДБ-МДБ-КДБ, що зберігаються в Галузевому державному архіві Служби безпеки України в Києві. В. Нікольський визначає вірогідність зосереджених в архівних матеріалах статистичних показників стосовно репресій, пропонує методику підрахунку цих матеріалів як повноцінного джерельного комплексу, розкриває механізм фальсифікації і перекручень, що застосовувалися спецслужбою, аналізує динаміку змін у кількісних показниках репресій, з'ясовує соціальну спрямованість репресій у різні рр., висвітлює національні аспекти в тотальних переслідуваннях. Дослідник торкається і подій у Житомирській області.

Принципово важливим явищем в українській історіографії початку 1990-х рр. вважається публікація недоступних раніше оригінальних документів ЧК-ГПУ-НКВД. Блок таких документів, одним з перших, було вміщено у журналі “Наше минуле” [76].

З 1994 р. на базі Галузевого державного архіву Служби Безпеки України (ДА СБУ) почав видаватися журнал “З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ”, в якому друкуються закриті раніше матеріали. Почалося видання документів і матеріалів регіональних відділень колишніх комуністичних спецслужб, що є наочною характеристикою того, як провінційні чекісти реалізовували директиви центру, і як вони самі виступали ініціаторами терору в провінції. Це, як справедливо зауважує Валерій Васильєв, актуальна тема, вона понад тридцять років дебатуються у світовій радянології: “Серед інших обговорюються проблеми централізованості та стихійності в здійсненні “великого терору”, його контрольованості та ролі місцевих ініціатив, взаємодії влади та суспільства, своєрідності терору в різних регіонах країни” [241, с. 137].

У зв'язку з цим слід згадати і про той принципово важливий крок у дослідженні механізму терору, який було зроблено в Україні в останні роки.

Йдеться про початок публікації, власне, серйозних оперативних матеріалів із справ-формулярів, в яких концентрувалася інформація, видобута в процесі постійного стеження за тією чи іншою особою. Вперше було надруковано невелику частину таких матеріалів на письменника і кінорежисера Олександра Довженка [91]. Більш повно документи справи-формуляру були використані при підготовці дослідження про останні десять рр. життя і діяльності визначного історика, академіка, колишнього Голови Української Центральної Ради Михайла Грушевського [93] та письменника Миколу Хвильового [92]. Матеріали стеження за М. Грушевським, О. Довженком, М. Хвильовим яскраво показують міру компетенції більшовицької таємної поліції в Україні, вони важливі для розуміння механізму оперативної роботи спецслужб, технології терору.

В історіографії, у тому числі західній, неодноразово висловлювалась думка про те, що Україна ще до “єжовщини” і навіть до “чистки” 1933 р. стала об’єктом репресивних заходів центру. Про це, зокрема, пише професор Андреас Капелер у книзі “Мала історія України” (“Kleine Geschichte der Ukraine”). Він зауважує: “Не було випадковістю, що це трапилось раніше, ніж з більшістю інших національностей. Стратегічне і господарське значення регіону, тісне переплетення української нації з російською і велика чисельність українців дозволили Україні, як і в період царату, виявитись особливо чутливою областю, яку прагнули тісніше зв’язати з центром, ніж інші периферійні регіони” [220, с. 30].

Характерно, що цей висновок підтверджується і добре перевіряється документами СБУ. Можемо лише додати, що ця агресивна поведінка сталінського Кремля диктувалася не лише стратегічним положенням України, а й чималою мірою тим опором комуністичному режимові, який різними способами виявляли українці, не лише фізичним, але й інтелектуальним потенціалом, що у будь-який момент міг бути використаний (і часто використовувався) проти московського політичного, економічного і духовного диктату.

Окремий напрямок сучасної історіографії складають довідкові видання, в яких викладено структуру органів державної безпеки за роки їх існування, а також біографії працівників НКВС [74, 83, 85, 96, 175, 214]. З-поміж цих видань, поза сумнівом, слід виділити довідник “Кто руководил НКВД”, підготовлений М. Петровим і К. Скоркіним, що вийшов 1999 р. у Москві. Робота над цим виданням тривала понад двадцять років. У довіднику наведено повні біографії 525 керівних співробітників НКВС СРСР, 174 з яких в різний час працювали в органах державної безпеки УРСР. Добір біографій здійснювався за чітким критерієм – до довідника потрапили майже всі чекісти, які за час існування НКВС СРСР (тобто з 10 липня 1934 р. до 26 лютого 1941 р.) очолювали відділи та управління центрального апарата НКВС, наркомати тодішніх союзних республік та обласні управління НКВС. За оцінкою Ю. Шаповала, “вихід книжки М. Петрова та К. Скоркіна ще і ще раз переконує у необхідності створення (із урахуванням набутого досвіду) аналогічного довідника про чекістів УСРР-УРСР. І тут могли би стати у нагоді не лише досвід московських дослідників, а й співпраця з ними” [101, с. 539].

Проте цілком очевидно, що за всієї важливості відтворення біографій чекістів (а це дійсно важливо, оскільки дає розуміння того, хто саме, які особи і з якими характеристиками були провідниками терористичних акцій) не менш важливим є з’ясування обставин діяльності окремих працівників органів державної безпеки, які працювали на місцях, були тими “гвинтиками”, без яких репресивний апарат не міг працювати. Більш детального та реалістичного аналізу потребує діяльність керівників обласних управлінь та працівників “середньої ланки” (начальників підрозділів органів держбезпеки). Перші кроки у цьому напрямку зроблені [162, 202, 298, 299]. В Україні з’явилися публікації, підготовлені Вадимом Золотарьовим [147, 148], Олександром Лошицьким [81, 82], але, поза сумнівом, основна робота ще попереду.

Леонід Абраменко і Андрій Амонс присвятили свої розвідки долям

прокурорських працівників в Україні в добу “великого терору” [68, 69]. Книжки цих авторів є першим і поки що єдиним виданням про долі прокурорів не лише в Україні, а й в країнах колишнього Радянського Союзу. “Ніхто, – зауважують автори, – досі – ні письменники, ні науковці – не спромоглися в архівах розшукати й створити аналогічний мартиролог...” [69, с. 21].

Дедалі більшої деталізації набуває аналіз конкретних аспектів політики “великого терору”. Зокрема, з’явилися дослідження, присвячені нищенню військових [79, 166, 197, 199, 213]], долі радянської інтелігенції [158, 194], долям представників західноукраїнської інтелігенції [188], репресіям комсомольських працівників [245], долям соловецьких в’язнів [80, 87-89, 98], місцям масового поховання жертв “великого терору” [70, 73, 86, 90, 102, 240, 305], репресованим представникам історичної науки [145, 232], репресованим письменникам [77, 149] і релігійним діячам [131] та ін.

Рольф Біннер і Марк Юнге [226] показали, як виник наказ М. Єжова за № 00447, що нібито стосувався куркулів і кримінальників, і якою була технологія виконання цього наказу. У своєму наступному дослідженні згадані автори, а також Геннадій Бордюгов [225], розглядають всі основні фази виконання згаданого наказу в різних частинах СРСР (в тому числі й в УРСР), характеризують напрямок головного удару, взаємини центру і периферії, ролі каральних органів, участь партійних структур, аналізують проблему достовірності слідчих справ. Автори обстоюють тезу про те, що терор не був «сліпий», а скеровувався у певних напрямках. Такий підхід поділяє і дисертантка.

Ще одне важливе видання, упродяковане Марком Юнге, Берндом Бенвечем і Рольфом Біннером побачило світ у 2009 р. Воно присвячено виконанню наказу М. Єжова за № 00447 у радянській провінції. Авторами цієї цінної книжки є історики Росії, України, Німеччини. У їх публікації значно розширено картину “великого терору” на основі нововіднайдених у різних регіонах колишнього СРСР документів. У центрі дослідження

опинились долі тисяч людей – колишніх “куркулів”, білих офіцерів, царських чиновників, меншовиків, анархістів, ув’язнених тюрем і таборів, кримінальників, членів релігійних громад, учасників повстань, нарешті, долі самих катів [191]. Автори, зокрема, цілком слушно підкреслюють: “Картина Великого терору, що склалася, нині повинна бути істотно доповнена так званими масовими операціями 1937 – 1938 рр. Масові операції (цей термін народився в стінах НКВС) через дефіцит інформації та вузькості джерельної бази були практично невідомі до розпаду Радянського Союзу, оскільки здійснювались у обстановці найсуворішої таємниці” [191, с. 14].

У минулі роки чимало зроблено для висвітлення масових операцій, здійснених у 1937 – 1938 рр. в різних частинах СРСР. Зокрема, з’явилися публікації про операції проти німців [212, 283], проти поляків [259, 284, 285, 293], проти чехів [272], проти греків [275], проти латишів [284] та ін. На національні аспекти політичних репресій звернули особливу увагу Володимир Нікольський [277], Олег Рафальський [181], Володимир Євтух і Богдан Чирко [141]. Політику депортацій висвітлив у своїй монографії Ігор Винниченко [135], а Микола Безотосний торкнувся малодосліджених питань опору сталінізму в Україні [237].

Особливе місце в сучасній історіографії займають дослідження, присвячені політичним репресіям радянського періоду в регіонах України, а відтак і репресіям у період 1937 – 1938 рр. У праці Миколи Шитюка [224] розглянуто перебіг масових репресій у 1920 – 1950-х рр. на Півдні України. Зоя Лихолобова [161, 267] та Володимир Нікольський аналізують події в період «великого терору» у Донбасі [274, 276], Олег Бажан і Олександр Лошицький – на Одещині [233] та на Київщині [236], Володимир Жезицький – на Поділлі [247], Григорій Ковтун, Володимир Войналович, Юрій Данилюк – на Полтавщині [252] тощо.

Розпочавши з окремих видань [182], дослідники підготували вже згадану 27-томну серію «Реабілітовані історією», головну редакційну

колегію якої очолює академік Петро Тронько. Перша книга тому, присвяченого політичним репресіям на Житомирщині у 1919 – 1980 рр., вийшла друком у 2006 р. [183] В ній міститься понад 60 документів, які підтверджують, що репресіями в регіоні були охоплені всі верстви населення – від неписьменних селян до керівників партійного і державного апаратів. Друга книга тому, вийшла друком у 2008 р. [184], продовжує публікацію документальних нарисів, документів, біографічних довідок репресованих. Це важливе видання не лише з огляду на вміщені у ньому архівні документи, а й тому, що воно дає загальний підхід до аналізу репресивної політики комуністичного режиму на Житомирщині з урахуванням специфіки області.

Зусиллями дослідників за останні роки створено чимало праць, присвячених репресивній політиці в Житомирському регіоні. В першу чергу це стосується польської національної меншини. Саме на Житомирщині було створено єдиний у Радянському Союзі польський національний район – Мархлевський. Ще один національний район – Пулинський – був німецьким. Про це довгий час не згадувалось, оскільки поляки і німці в основній своїй масі були виселені до Сибіру і Казахстану. Історії Мархлевського району присвятив свою розвідку Генріх Стронський [195], який підкреслює, що Мархлевський національний район першим зазнав репресій, а в Україні ще упродовж кількох років існували інші національні райони, які офіційно було ліквідовано у березні 1939 р. [195, с. 39]. Репресіям проти польського населення Житомирщини присвячено розвідку М. Лутай [268]. Вона ж розглядає історію німецької і чеської “військово-повстанських організацій” на Житомирщині, справи яких були сфабриковані у 1937 – 1938 рр. [269] та досліджує інші інспіровані справи [270, 271]. Репресії щодо німців на прикладі німецької колонії Фасова Рудня Володарсько-Волинського району докладно розкриває у своїй публікації син німецького колоніста Леонард Кремрінг [262]. Проблему brutального переслідування духовенства на Житомирщині досліджує С.

Жилюк [248, 249].

Різні аспекти репресивної політики у Житомирській області висвітлювали В. Ершов [246], М. Костриця [260], Р. Кондратюк [255-258], В. Тимошенко [301], М. Кордон [261], Г. Мокрицький [168], В. Студінський [196], Є. Тімірязєв [300], В. Шмарчук [312], Т. Рафальська [289-292].

Таким чином, у попередній період було створено достатньо великий за обсягом і різноманітний за підходами і аспектами висвітлення історіографічний масив з проблеми “великого терору” 1937 – 1938 рр. Ці напрацювання створюють серйозну основу для подальшого руху вперед, дають можливість системно і реалістично підійти до цієї складної проблеми, продовжити започатковані дослідниками пошуки.

Разом з тим, аналіз наявної історіографії дає підстави для висновку про те, що стан висвітлення сутнісних параметрів репресивної політики на Житомирщині у 1937 – 1938 рр. не можна визнати повним, вичерпним чи комплексним. Оригінальні розвідки окремих авторів, публікації документів можна вважати лише першим підходом до теми. На сьогодні в цілому складено своєрідну історико-документальну “мозаїку”, в якій все ще бракує багатьох важливих “камінців”, щоб картина виглядала більш-менш повною. Для поліпшення цієї ситуації покликана зробити свій внесок дана дисертаційна робота.

1.2. Джерельна база

Джерельну базу обраної для дослідження проблеми можна вважати цілком достатньою для багатоаспектного висвітлення основних питань. Зрозуміло, що йдеться насамперед про документи комуністичної спецслужби, а також про архіви партійних і державних структур. Слід також в цілому позитивно оцінити інформаційний потенціал цих джерел, хоча часом дисертанткою робилися додаткові зусилля по їх верифікації, адже деякі із джерел несуть на собі відбиток тих специфічних умов, за яких вони створювались. Наприклад, це стосується протоколів допитів заарештованих, коли в екстремальних умовах люди змушені були зізнаватися у не скоєних злочинах. До речі, прагнучи пояснити феномен цих зізнань, Мартін Малія зауважує, що ідеологія у Радянському Союзі передбачала насильство у класовій війні, але при цьому формально підпорядковувала його справі розумного прогресу і гуманності; ось чому можновладці не могли відверто визнати, що їх влада спирається переважно на силу. Тому “необхідно було примушувати своїх “ворогів” зізнаватися у злочинних діяннях і тим самим водночас підтверджувати справедливість і заслуженість власного знищення” [163, с. 289]

Умовно використані джерела можна поділити на такі групи:

1. Архівні документи і матеріали.
2. Науково-документальні видання, в яких вже надруковано документи, що стосуються теми дослідження.
3. Мемуарні видання.

Архівні документи і матеріали. Документальне підґрунтя даної дисертаційної праці становлять кілька комплексів джерел. Найбільш значну групу джерел, які лягли в основу дослідження, представляють документи і матеріали 45-ти фондів 6-ти державних архівів, значна кількість яких маловідома або просто невідома і вперше вводиться дисертанткою в науковий обіг.

Основну джерельну базу дослідження різних аспектів “великого терору” у 1937 – 1938 рр. на Житомирщині склали документи з фондів *Державного архіву Житомирської області (ДАЖО)*. Документи радянського періоду позначені літерою “р” (ДАЖО – Фр.); документи колишнього партійного архіву області – літерою “п” (ДАЖО – Фп.)

Фп.-48 – Червоноармійський райком, Фп.-49 – Ярунський райком КП(б)У, Фп.-51 – Брусилівський райком КП(б)У, Фп.-76 – Житомирський обком КП(б)У, Фп.-85 – Житомирський (Волинський) окружний комітет КП(б)У, Фп.-86 – Коростенський окружний комітет КП(б)У, Фп.-87 – Новоград-Волинський окружний комітет КП(б)У, Фп.-114 – Андрушівський райком КП(б)У, Фп.-115 – Базарський райком КП(б)У, Фп.-116 – Баранівський райком КП(б)У, Фп.-117 – Барашівський райком КП(б)У, Фп.-118 – Бердичівський міськком КП(б)У, Фп.-120 – Бердичівський райком КП(б)У, Фп.-122 – Городницький райком КП(б)У, Фп.-123 – Ємільчинський райком КП(б)У, Фп.-124 – Житомирський міськком КП(б)У, Фп.-126 – Лугинський райком КП(б)У, Фп.-127 – Любарський райком КП(б)У, Фп.-128 – Малинський райком КП(б)У, Фп.-129 – Народицький райком КП(б)У, Фп.-130 – Новоград-Волинський райком КП(б)У, Фп.-131 – Овруцький райком КП(б)У, Фп.-132 – Олевський райком КП(б)У, Фп.-133 – Потіївський райком КП(б)У, Фп.-134 – Словечанський райком КП(б)У, Фп.-135 – Троянівський райком КП(б)У, Фп.-136 – Чоповицький райком КП(б)У, Фп.-137 – Чуднівський райком КП(б)У, Фп.-138 – Янушпільський райком КП(б)У, Фп.-144 – Житомирський міськком ЛКСМУ, Фп.-358 – Коростишівський райком КП(б)У, Фп.-360 – Корнинський райком КП(б)У, Фп.-432 – Коростенський міськком КП(б)У, Фп.-433 – Коростенський райком КП(б)У, Фп.-523 – Радомишльський райком КП(б)У, Фп.-642 – Житомирський обком ЛКСМУ.

В документах цих фондів містяться дані про економічне становище регіону, роботу партійних осередків, особові справи членів партії, протоколи та стенограми пленумів партійних комітетів, партійних

конференцій, засідань партійних бюро, тексти виступів членів партії, які дають уяву про характер та масштаби репресій щодо “ворогів народу”, протоколи та витяги з протоколів засідань секцій нацменшин, чистку лав партії, розкуркулення та виселення селян.

У фонді (Фр.-5013) опис 2, міститься 23 413 справ на осіб, репресованих в період існування Радянського Союзу, та реабілітованих. Документи цього фонду були передані Державному архіву Житомирської області Управлінням Служби безпеки України в Житомирській області. Вивчення цих документів дозволило на реальних справах прослідкувати процес фальсифікації справ органами НКВС від арешту до знищення людини.

Були опрацьовані також документи з фондів *Державного архіву Вінницької області (ДАВін.О)*.

Фп.-136 – Вінницький обласний комітет КП(б)У, Фп.-87 – Вінницький міський комітет КП(б)У. Зокрема, дисертанткою було віднайдено цінну та важливу інформацію про розвиток районів сучасної Житомирської області, які до вересня 1937 р. входили до складу Вінницької області; звіти обласної та районних комісій по проведенню партійної чистки; статистичні звіти про кількісний склад Вінницької обласної партійної організації тощо.

У межах *Центрального державного архіву громадських об'єднань України у Києві (ЦДАГО України)* велике значення при написанні дисертації мали документи наступних фондів.

Фонд-1 – Центральний Комітет Компартії України. В документах загального відділу міститься інформація про організаційно-партійну роботу, діяльність радянських, профспілкових, комсомольських органів, розвиток народного господарства, огляди, доповідні записки, спецзведення НКВС УРСР до ЦК КП(б)У з питань внутрішньої політики (безробіття, настрої населення, терористичні акти у селах, закриття церков, антирадянські прояви, національне питання), про охорону виробничих об'єктів, аварії. Крім того, загальне уявлення про події 1937 – 1938 рр.

можна скласти за документами Політбюро, Секретаріату і Оргбюро ЦК КП(б)У. Ці документальні джерела показують, як саме формувались і ухвалювалися ті або інші рішення, яку велику увагу керівні партійні структури приділяли комуністичній спецслужбі, прокуратурі, суду, засвідчують реальну роль і місце партійного керівництва в організації та здійсненні політичних репресій.

Документи органів державної безпеки дозволяють розкривати суспільно-політичні процеси зсередини, оскільки згадані органи часом виконували найбільш приховані, таємні директиви керівників СРСР і УРСР. Зіставлення чекістських документів з матеріалами партійно-державних структур, інших організацій і відомств дає можливість критично підійти до оцінки відомостей, що містяться в них, скласти загальне уявлення про те, наскільки вони повні, надійні, вірогідні. Саме з цього виходила дисертантка, опрацьовуючи документи фондів насамперед *Галузевого державного архіву Служби Безпеки України у Києві (ГДА СБУ, Київ)*.

Фонд-16 – Цей фонд охоплює секретне та несекретне діловодство Секретаріату ДПУ-НКВС-КДБ УРСР. Містяться доповідні записки та зведення по підсумкам оперативно-слідчої роботи обласних НКВС за 1937 – 1938 рр., дані про підсумки слідства по особливо важливим справам УНКВС Житомирської та Київської областей, цифрові данні про підсумки операції та списки заарештованих УДБ НКВС УРСР.

Фонд-42 – Оперативно-статистична звітність органів ДПУ-КДБ УРСР. Добу “великого терору” репрезентують дві групи звітно-статистичних документів обласних управлінь НКВС УРСР, Молдавської АРСР (вона входила до складу УРСР) та центрального апарату:

1. Відомості щодо кількості заарештованих у відповідній області УРСР з 1 січня 1937 р. до 1 січня 1938 р.;
2. Відомості щодо кількості засуджених по обласним управлінням з 1 січня по 31 грудня 1937 р.

Звертають на себе увагу у першій групі документів ті категорії

громадян, які узагальнені поняттям “за політичним забарвленням”:

1. належність до антирадянських партій (а саме: троцькісти, праві, есери, меншовики, анархісти, децисти, шляпниківці, мясниківці, різні (кадети, ТКП, монархісти);

2. належність до контрреволюційних націоналістичних організацій (а саме: українських, білоруських, грузинських, сіоністських, пан-ісламістських, фіно-карельських, тюрко-татарських, різних;

3. фашисти, церковники та сектанти, білогвардійці;

4. за національними лініями (як-от: польська, харбінська, німецька, румунська, фінська, латиська, естонська, іранська, грецька, афганська, болгарська, різні);

5. згідно наказу № 00447 (осібно: колишні куркулі, кримінальні злочинці, інший контрреволюційний елемент).

Підгрупу “за характером злочинів” складають такі категорії:

1. шпигунство (а саме: німецьке, японське, польське, румунське, латвійське, фінське, румунське, грецьке, іранське, французьке, італійське, литовське, угорське, чеське, різне); 2. зрада Батьківщині; 3. тероризм; 4. диверсії; 5. шкідництво; 6. повстанська контрреволюційна діяльність; 7. контрреволюційна агітація; 8. інші злочини.

Звертає на себе увагу і те, як структуровано розділ “Соціальний склад заарештованих”. Тут містяться такі групи:

1. колишні куркулі; 2. колишні люди (поміщики, дворяни, торгівці, жандарми, царські посадовці, агенти охоранки тощо); 3. декласовані елементи; 4. служителі релігійних культів; 5. кустарі; 6. домогосподарки, утриманці, пенсіонери; 7. службовці; 8. одноосібники; 9. колгоспники; 10. робітники; 11. червоноармійці, молодший командний склад Робітничо-селянської Червоної Армії (РСЧА), прикордонної охорони (ПО) та внутрішніх військ (ВВ) НКВС; 12. співробітники НКВС.

Виокремлено дані про колишніх членів ВКП(б) і комсомолу.

Вже просте перерахування наведених вище категорій показує,

наскільки масштабно мислили і діяли організатори “великого терору”. Це відбивають і доповідні записки про оперативно-слідчу роботу органів НКВС у 1937 – 1938 рр.

Справа за номером 32 згаданого фонду містить дані та листування про хід “куркульської операції”, тобто, відомості про виконання наказу НКВС СРСР № 00447. Тут, зокрема, є “Оперативний план вилучення куркулів та злочинців 1-ї категорії”, “Оперативний план вилучення куркулів та злочинців 2-ї категорії”, “Дислокація міжрайонних оперативних груп”, “Протокол № 1 наради з питань підготовки та вилучення куркульства та злочинців на Україні від 23 липня 1937 р.”, інші цінні документи, листування НКВС УРСР з обласними управліннями щодо збільшення репресивних “лімітів”, звернення, рапорти та доповідні записки керівників обласних управлінь НКВС УРСР з цього питання.

Цей фонд містить також цифрові дані по оперативно-слідчій роботі Житомирського Управління НКВС.

Дисертанткою були також опрацьовані фонди *Галузевого державного архіву Служби Безпеки України в Житомирській області (ГДА СБУ, Житомир)*.

Фонди цього архіву номерів не мають. У випадку, якщо справа належить до фонду припинених впровадженням, то після номера справи ставиться літера “п” (спр. 3412 – п.). Справи, які належать до основного фонду, позначаються літерами – “оф.” (спр. 6734 – оф.). Протоколи трійок та копії протоколів НКВС УРСР та Прокурора СРСР, акти про виконання Житомирським обласним УНКВС рішень двійки – відносяться до окремої групи документів, але ніяк не позначаються, а просто мають відповідну назву. В основному фонді містяться також справи нереабілітованих осіб, справи працівників НКВС, матеріали про діяльність органів НКВС УРСР.

Під час підготовки дисертаційного дослідження були також опрацьовані:

50 протоколів засідань трійки при Управлінні НКВС по

Житомирській області з жовтня 1937 р. по травень 1938 р.;

13 протоколів засідань особливої трійки при Управлінні НКВС по Житомирській області з 20 вересня по 3 листопада 1938 р.;

17 копій протоколів рішень двійки за наказом № 00439 НКВС СРСР;

48 копій протоколів рішень двійки за наказом № 00485 НКВС СРСР.

Нарешті окрему увагу при підготовці дисертаційного дослідження було приділено *Архіву відділу інформаційних технологій Управління Міністерства внутрішніх справ України в Житомирській області (Архів УМВС Житомирської області)*.

Опрацьовані справи фондів 2 та 12, які не мають назв. Фонд 2 – основний. Фонд 12 містить протоколи трійок. В основному фонді знаходяться справи нереабілітованих співробітників НКВС та матеріали про роботу НКВС СРСР і НКВС УРСР у 1937 – 1938 рр.

Вагомою складовою джерельної бази дослідження стали архівно-слідчі справи репресованих (АСС). Вони становлять велику наукову цінність. Часто лише в них можна знайти унікальні відомості, що дозволять відтворити правдивий портрет тієї чи іншої особи, невідомий аспект її життя. Проте при роботі з АСС слід звертати увагу на природу та специфіку даного джерела, фондоутворювачем якого виступали органи державної безпеки. Необхідно зважати на суб'єктивний характер АСС і заідеологізоване трактування звичайних побутових подій і випадків у цій складовій кримінально-процесуального діловодства УРСР.

У сучасній історичній науці здійснюється розробка методології аналізу та використання АСС як історичних джерел [128, 244], але ще чимало важливих аспектів потребують уваги.

Крім архівних документів, у праці було використано науково-документальні видання, підготовлені в останні роки, або документальні додатки до авторських досліджень, як, наприклад, у випадку із книжкою Марка Юнге, Генадія Бордюгова та Рольфа Біннера “Вертикаль більшого террора. История операции по приказу НКВД № 00447”. Ця книжка містить

порівняно невелику авторську аналітичну частину, а більший обсяг книжки становлять документи. Тут, зокрема, вміщено шифрограму наркома внутрішніх справ УРСР Ізраїля Леплевського до Миколи Єжова про кількість куркулів та кримінальників, взятих на облік по областях України від 10 липня 1937 р. та чимало інших важливих документів [225]

Багато цінних документальних відомостей і статистичних матеріалів про репресії 1937 – 1938 рр. містить книжка Олега Мозохіна “Право на репресії: позасудові повноваження органів державної безпеки (1918 – 1953),, [167], а також 1-й том науково-документального видання “История сталинского ГУЛАГа. Конец 1920-х – первая половина 1950-х годов. Собрание документов в 7-ми томах. Т. 1. Массовые репрессии в СССР” [78]. У вступній статті до останньої публікації французький історик Ніколя Верт цілком слушно зауважує, що необхідно розрізняти широкомасштабні, терористичні операції, з яких почалися масові арешти і розстріли 1937 – 1938 рр., і хвилі репресій, які обрушилися на еліту політичних, економічних, військових та інтелектуальних кадрів країни. Хоча обидва репресивних потоки були паралельними, сама процедура докорінно відрізнялася і переслідувала різні політичні цілі [78, с.72].

Підготовлені у попередні рр. документальні збірники розкривають перебіг репресій в різних регіонах України [72, 97, 137, 182, 235]. У першій книзі серії “Реабілітовані історією”, присвяченій Житомирській області, вміщено досить небагато документів, що стосуються подій 1937 – 1938 рр. Проте з-поміж надрукованого виділяється лист начальника Малинського районного відділу НКВС УРСР Михайленка до наркома внутрішніх справ СРСР Миколи Єжова. У листі, написаному на початку 1938 р., прямо вказано на те, якими саме злочинними методами працівники спецслужби користувалися під час “оперативно-слідчої роботи”: арешти без наявності компрометуючих матеріалів; надання прокурору довідок, підготовлених без реальних підстав; застосування “найжорстокіших фізичних засобів впливу” до всіх заарештованих, а не лише до “викритих ворогів” тощо. “Все це, –

писав Михайленко, – має місце у Коростенській оперспецгрупі Житомирського облуправління НКВС УРСР, де тимчасово працюю і я» [183, с. 109-110]. Михайленко пропонував Миколі Єжову викликати його для викладення конкретних фактів і пояснень, але натомість 7 травня 1938 р. був заарештований.

Цінним джерелом є журнал “З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ”, засновником якого є Головна редакційна колегія науково-документальної серії книг “Реабілітовані історією” і який – про що вже було згадано дисертанткою – видається на базі Галузевого державного архіву Служби Безпеки України (ГДА СБУ). На сторінках журналу друкуються закриті раніше документальні архівні матеріали, готуються тематичні випуски.

Крім згаданих та інших документів, у процесі дослідження дисертантка також враховувала наявність достатньо великої кількості мемуарних видань, свідчень сучасників подій [106, 108, 110, 111, 113, 114, 120]. Часто в джерелах особового походження міститься інформація, відсутня в інших джерелах. Хоча не всі вони прямо стосуються Житомирщини, але відбиті у цих виданнях свідчення жертв репресій, свідчення колишніх керівників Радянського Союзу, свідчення колишніх працівників органів НКВС дуже виразно і конкретно репрезентують епоху і час, про які йдеться в дисертації.

Працюючи з джерелами мемуарного жанру, дисертантка пам’ятала про те, що оцінки їх авторів можуть бути суб’єктивними і навіть упередженими. Наприклад, Вячеслав Молотов на схилі років у своїх розмовах з письменником Феліксом Чуєвим торкався і теми масових репресій, намагався виправдати їх і пояснити сталінську логіку: “1937 рік був необхідний. Якщо врахувати, що ми після революції рубали направо-наліво, перемогли, але залишки ворогів різних напрямів існували, і перед лицем небезпеки фашистської агресії, що загрожувала, вони могли об’єднатися. Ми зобов’язані 37-му року тим, що у нас під час війни не було п’ятої колони” [115, с. 390].

Тим не менш і у спогадах Вячеслава Молотова, і у спогадах Лазаря Кагановича [119] міститься цінна для дослідників епохи “великого терору” інформація. Її можна також віднайти у вже раніше частково згаданих записках і спогадах колишніх працівників ДПУ-НКВС СРСР Вальтера Кривицького (Самуїла Гінзбурга) [109], Павла Судоплатова [116], Михайла Шрейдера [121] та інших, які працювали на різних посадах і були безпосередніми свідками подій, про які йдеться і у цьому дисертаційному дослідженні. Хоча при опрацюванні цих джерел доцільно завжди пам’ятати про умови та обставини їх підготовки та публікації, про специфічну “оптику” авторського погляду на минуле.

Систематизовані в окремі групи і послідовно опрацьовані дослідження, підготовлені окремими авторами, віднайдені документи, інші джерела дають підстави для загального висновку про те, що наявна джерельна база є достатньою для реалізації поставлених у даному дисертаційному дослідженні завдань.

РОЗДІЛ 2

Політико-ідеологічні інтенції та створення механізмів “великого терору”

2.1. Житомирщина напередодні “сжовщини”

Специфіка “великого терору” на Житомирщині обумовлена вже самим її географічним положенням. З 1796 р. сучасна територія області входила до складу Волинської губернії. Межі губернії залишались незмінними до 1921 р. За Ризькою мирною угодою від 18 березня 1921 р. до Польщі відійшли західні повіти Волині (56% території Волинської губернії). Тоді ж сформувалась північно-західна межа території сучасної Житомирщини, що фактично збереглася без змін до наших днів. Тепер тут проходить адміністративна межа з Рівненською областю. Розподіл Волинської губернії після Ризької угоди 1921 р. призвів до того, що чимало родин опинилися по різні боки кордону. Почала поширюватись контрабандна діяльність, яку в 1937 р. почнуть кваліфікувати як шпигунство. Крім того, сталінський режим ніколи не забуватиме про перехід петлюрівських загонів на територію Житомирщини в 1920-х рр. та їх активну діяльність в північних районах області.

Чергові зміни до адміністративно-територіального поділу України відбулися в лютому 1932 р. у зв'язку з утворенням областей. Територія сучасної Житомирщини увійшла до складу Київської та Вінницької областей. У 1935 – 1936 рр. було відновлено Житомирський та Коростенський округи та створено Новоград-Волинський. Проте проіснували вони не довго, до чергової зміни в адміністративному поділі [256, с. 12-13].

У 1937 р. уряд УРСР повернувся до удосконалення та розширення системи “область – район”, як найбільш оптимальної на той період. В рамках реформи 22 вересня 1937 р. було створено Житомирську область у

складі 34 адміністративних районів Київської та Вінницької областей. У постанові ЦВК СРСР “Про поділ Харківської області на Харківську і Полтавську, Київської – на Київську та Житомирську, Вінницької – на Вінницьку і Кам’янець-Подільську...” зазначалося: “В зв’язку з розукрупненням областей в УРСР до складу новоутвореної Житомирської області виділено з Київської області: мм. Житомир, Коростень, Новоград-Волинський, та Андрушівський, Базарський, Барашівський, Брусилівський, Володарсько-Волинський, Вчорайшенський, Городницький, Ємільчинський, Корнинський, Коростенський, Коростишівський, Лугинський, Малинський, Мархлевський, Народицький, Овруцький, Олевський, Попільнянський, Потіївський, Радомишльський, Ружинський, Словечанський, Троянівський, Червоноармійський, Черняхівський, Чоповицький райони, з Вінницької області – м. Бердичів, Держинський, Любарський, Чуднівський, Янушпільський райони” [122, с. 1].

Житомирщина була, насамперед, сільськогосподарською територією, з переважною більшістю сільського населення. Масова колективізація розпочалася на Житомирщині у 1929 р. Вже восени цього року всі жителі с. Березянка Ружинського району вступили у колгосп. Це було перше село суцільної колективізації в регіоні. Перша машинно-тракторна станція (далі МТС) на Житомирщині (третя в Україні) була організована в 1928 р., а в 1930 р. МТС діяли у 9-ти районах [170, с. 90-93].

У березні 1930 р. у Волинському окрузі налічувалося 490 колгоспів, Коростенському – 546 і Бердичівському – 498 [150, с. 49]. Однак у доповідних звітах партійних організації зазначалось, що масова колективізація відбувалася в умовах гострої класової боротьби, що куркульство намагалось будь-що зірвати колгоспне будівництво. Також підкреслювалось, що поряд із шаленою антиколгоспною агітацією і шкідництвом, куркулі вдавалися до терору проти колгоспного, радянського і партійного активу. За 1929 – 1930 рр. на Житомирщині було вчинено сотні терористичних актів – підпали колгоспних тваринницьких приміщень,

складів із зерном, знищення громадської худоби, убивства і замаху на партійних, радянських, комсомольських працівників та колгоспних активістів [170, с. 95].

На жаль, доповідні не відображали причин такого ставлення селянства до колективізації. Партійне керівництво не врахувало об'єктивних умов Полісся, де переважали заболочені землі, густа сітка річок, піщані ґрунти, було багато хуторів, більшість селян були малоземельні. До того ж райони краю були гірше забезпечені сільськогосподарською технікою, ніж степові. Цілком зрозуміло, що тут колективізацію не можна було робити швидкими темпами.

Все це призвело до того, що з середини березня 1930 р. почався вихід селян з колгоспів, якій тривав до середини вересня. За цей час кількість колгоспів на Житомирщині зменшилася на 15%, а селянських господарств у них у два-три рази. Друга половина 1930 – 1932 рр. “ознаменувалися розгорнутим наступом соціалізму по всьому фронту”. У жовтні 1931 р. на Житомирщині було колективізовано близько 50% селянських господарств, на кінець 1932 р. – 59,2% [170, с. 96].

Зрозуміло, що колективізація розглядалася партійним керівництвом, в першу чергу, як засіб розв'язання хлібозаготівельної кризи. Саме тому форсувались її темпи. Постійно зростали плани хлібозаготівель, але їх виконання в регіоні проходило повільними темпами. Руйнування одноосібного сільського господарства, надмірна продрозкладка призвели до того, що у 1932 р. на Житомирщині почався голод.

Частина людей, переважно польської, німецької та чеської національностей, під час голоду листувалися з родичами, які проживали за кордоном. У своїх листах вони розповідали про жахливі події, які відбувалися в Україні і намагалися отримати матеріальну допомогу. Також, жителі Полісся переходили кордон, щоб дістати будь-яке продовольство на території Польщі. У 1937 – 1938 рр. це стане підставою для звинувачень у антирадянській діяльності, поширенні завідомо неправдивих чуток, наклепі

на радянський лад, контрабанді, шпигунстві на користь тієї чи іншої іноземної розвідок.

У 1937 р. процес суцільної колективізації села на Житомирщині було завершено. В колективні господарства області були об'єднані 97,4% селянських господарств, а одноосібні селянські господарства склали 2,8% від загальної кількості господарств, в області було 56 машинно-тракторних станцій і 17 радгоспів [30, арк. 43-44, 51].

Свій відбиток на розвиток Житомирщини наклала індустріалізація. У рр. першої п'ятирічки реконструюються і розширюються підприємства фарфорової і склоробної промисловості. Всесоюзного значення набуває нерудна промисловість. Граніт і лабрадорит йшли на спорудження мавзолею В.І. Леніна, пам'ятника Т.Г. Шевченку в Києві, на оформлення каналу Москва – Волга, московського метро та інші споруди. Турчинський лабрадорит здобув першу премію на виставці будівельних матеріалів, що відбулася 1927 р. в Нью-Йорку. Розширюють виробництво промислової продукції Житомирський і Новоград Волинський мотороремонтні заводи, заводи будівельних матеріалів. Споруджується шліфувально-гранувальний і лакофарбові заводи. Розширює своє виробництво Малинська меблева фабрика.

З самого початку індустріалізації на Житомирщині стали до ладу підприємства фарфоро-фаянсової та склоробної промисловості, які давали 80% усієї валової продукції Всеукраїнського тресту “фарфор – фаянс – скло”, а також швейна, панчішна та музична фабрики у Житомирі. Нове будівництво викликало зростання виробництва будівельних матеріалів. Створюються цегельно-бетонні об'єднання та нові столярно-меблеві фабрики [143, с. 138].

Однак, потрібно зазначити, що в 1920 – 30-ті рр. промисловість регіону розвивалась, головним чином, для задоволення місцевих потреб. Нове промислове будівництво практично не велось, здійснювалася лише реконструкція та переобладнання старих підприємств. Відбувалося це тому,

що держава концентрувала увагу на розвитку важкої промисловості Донбасу та Придніпров'я, де зосереджувалися гіганти промислового комплексу СРСР. На Правобережній Україні, особливо в прикордонних регіонах, будівництво великих промислових об'єктів практично не велось. Це негативно впливало на соціально-економічний розвиток Житомирщини.

Подальший розвиток промисловості регіону проходив, головним чином, шляхом реконструкції діючих підприємств: Малинської та Миропільської паперових фабрик (які були тоді одними з найбільших в Україні), Бердичівського шкіряного, Токарівського фарфоро-фаянсового, Сліпчицького цукрового заводів тощо. Значної реконструкції зазнав житомирський завод "Сільмаш" (з 1929 р. – завод імені Сталіна), який було реорганізовано у мотороремонтний, для капітального ремонту тракторів, автомашин та двигунів до них. Крім того, завод виготовляв каменедробилки, вагонетки, лебідки та інші механізми для потреб видобувної та будівельної галузей промисловості регіону

У 1927 р. вступили в дію Коростишівська та Романівська електростанції, у 1930 – 1933 рр. дали струм Житомирська, Новоград-Волинська, Коростенська та Ярунська електростанції. На Токарівському фарфоро-фаянсовому заводі було збудовано нову силову станцію, що дало змогу механізувати частину цехів та розпочати розробку Головинського кар'єру. У 1930 р. Малинська паперова фабрика розпочала випуск нового виду продукції – конденсаторного паперу, необхідного для електро- та радіотехнічної промисловості. Ця фабрика стала першим і єдиним постачальником цього паперу в СРСР.

У роки першої п'ятирічки на Житомирщині почали працювати Новоград-Волинський ремонтний завод і Коростишівська бавовняна фабрика, Овруцьке рудоуправління, Соколовське кар'єроуправління, Пенязевський щебеновий та Бердичівський верстатобудівний заводи. У містах і районах регіону почали давати продукцію 22 нових маслосирзаводи, шість цегельних і черепичних підприємств [170, с. 108-

109].

На початок 1936 р. до складу промисловості Житомирщини вже входило 109 підприємств, більшість з яких належала до групи деревопереробної, харчової, легкої промисловості та виготовлення будівельних матеріалів. Така динаміка розвитку збереглася й далі. Так на 1 січня 1938 р. в області було 392 промислових підприємства, з них – 22 союзного та 87 республіканського значення, у промисловості працювало на той час 54 210 осіб [30, арк. 67].

Таким чином, можна зробити висновок, що індустріалізація в регіоні проходила доволі швидкими темпами. При цьому слід зазначити, що на той час були майже знищені матеріальні стимули до праці, натомість великого розмаху набули моральні стимули. Активно пропагувалося виробниче змагання. З 1935 р. преса Житомирщини була переповнена повідомленнями про розгортання стахановського руху, перевиконання виробничих планів, підвищення продуктивності праці на підприємствах. Зокрема, наводились факти, що на підприємствах Житомирського району була проведена стахановська доба і всюди був один і той же результат – перевиконання планів, подвоєно продуктивність праці. На швейній фабриці план було виконано на 187%, на фабриці “Червоний Профінтерн” – на 196%, на музичній фабриці було перекрито 7 всесоюзних рекордів [95, с. 153] Тільки на підприємствах Житомирського округу в середині 1936 р. було близько 170 стахановських бригад та цехів, в яких працювало 3166 стахановців, що складало третину усіх робітників [95, с. 10].

Звичайно, успіхи були і немалі. Був і ентузіазм людей, які очікували обіцяних змін на краще. Однак, ці успіхи були здобуті надзвичайно високою ціною, шляхом тиску та репресивних заходів щодо господарників і фахівців.

За переписом 1939 р. письменних в області віком від 9 до 49 рр. було 87,1% [150, с. 52]. На початок 1938 р. в області налічувалося 1 492 школи, з них – 715 початкових, 639 неповних середніх, 138 середніх. Загальна

кількість учнів – 298 332. У 1936 – 1937 рр. закінчили школу 914 учнів, а у 1937 – 1938 рр. – 2 437 [30, арк. 86]. На початок 1938 р. в області працювало три інститути, в яких навчалися 1 390 студентів [30, арк. 87].

Велику роль у підготовці вчителів відіграв Житомирський педагогічний інститут імені І. Франка, створений у 1936 р. на базі Волинського інституту народної освіти. До 1940 р. він випустив понад 5 тис. кваліфікованих вчителів. У 1930 р. на базі педагогічного технікуму відкрився Бердичівський учительський інститут з природничо-географічним і фізико-математичним факультетами. Це дало змогу в основному розв'язати проблему підготовки кадрів для системи народної освіти в регіоні.

У Житомирі було створено український драматичний театр ім. М. Щорса, в Бердичеві – драматичний театр російської драми. В області було 3 музеї (Житомир, Бердичів, Коростень), з яких Коростенський з 1935 р. фактично не працював. У 1937 – 1938 рр. музеї отримали директиву зосередили свою роботу на перебудові експозицій, з метою “зробити її зброєю пропаганди основ більшовизму” [30, арк. 100]. Кількість сільських та колгоспних клубів на Житомирщині на травень 1938 р. становила 1 020 одиниць, в області працювало 176 бібліотек, друкувалося 48 газет українською мовою загальним накладом 168 808 примірників [30, арк. 90-91].

Соціально-економічні, політичні та культурні перетворення, що проходили на Житомирщині в 30-ті р. ХХ століття впроваджувалися та контролювалися місцевими партійними та комсомольськими осередками. У 34 районах, які пізніше увійдуть до складу Житомирської області, на 1 квітня 1933 р. нараховувалося 12 165 членів та кандидатів у члени більшовицької партії, об'єднаних у 614 партосередках та кандидатських групах [170, с. 113]. Політична ситуація в УСРР та на Житомирщині, зокрема, потребувала, як наголошувалося у рішеннях ЦК ВКП(б), проведення ряду заходів для подальшого зміцнення партійних рядів.

Найважливішими з них були масова чистка рядів партії, перевірка та обмін партійних документів.

Чистка партійних організацій на Житомирщині проходила у червні-грудні 1933 р. під керівництвом обласної комісії по чистці, яку очолював член ЦК ВКП(б) Д.З. Мануїльський. У містах і районах діяли районні та міжосередкові комісії по чистці. Тимчасово було припинено прийом у партію. Після чистки партії протягом 1935 – 1936 рр. було проведено перевірку й обмін партійних документів. В ході цієї роботи, як зазначала партійна преса, партійні організації очистили свої ряди від ворожих елементів і випадкових осіб, посилили більшовицьку пильність [170, с. 120].

На 1 жовтня 1937 р. в лавах обласної партійної організації налічувалося 5 074 члена партії та 2 795 кандидатів в члени партії [30, арк. 13]. Яскравим прикладом, який характеризує політичну ситуацію на Житомирщині напередодні створення області є доповідна записка кореспондента одного з центральних московських видань редакторові газети “Правда” і завідувачу відділу друку ЦК ВКП(б) Леву Мехлісу «Про становище в Житомирському окрузі Київської області».

За оцінкою кореспондента, який влітку 1937 р. перебував в регіоні, “становище з кадрами неблагополучне. Партійний апарат був і на сьогодні залишається засміченим право-троцькістськими, націоналістичними, контрреволюційними елементами. Багато ворогів знаходиться в радянських та господарських організаціях. Так, секретар Коростишівського райкому партії Іванов виявився ворогом народу і був заарештований в березні 1937 р. Замість нього призначено Ісарова, який кілька днів тому, за зв’язок з ворогами народу, був виключений з лав партії і знятий з роботи. Секретар Володар-Волинського райкому партії Полонський – ворог народу, заарештований. Секретар Радомисльського райпарткому Песчанський – ворог народу, заарештований у червні 1937 р. Секретар Житомирського міському партії Дитюк, викритий як зрадник. Колишній заступник

секретаря міському Белобровий виявився ворогом. В окружкомі партії викриті наступні люди: другий секретар окружкому партії Тільман – троцькіст, заарештований. Третій секретар окружкому партії Коваль знятий з роботи за зв'язок з ворогами. Виключені з лав партії і бюро окружкому Грубер і Ріттель – комісари корпусів за зв'язок з ворогом Якіром. Таким чином, у чотирьох районах із семи, а також в окружкомі партії, знаходились вороги народу” [17, арк. 352-353].

Далі в доповідній записці дається оцінка ситуації в обласному центрі: “...в Житомирі протягом багатьох рр. на чолі партійних організацій стояли вороги народу – троцькісти, дворушники, шпигуни: Мусульбас, Демченко, Михеєнко, Дитюк. Зрозуміло, що вони проводили велику підривну контрреволюційну роботу і залишили «корінці». Вороги, які сиділи в Київському обкомі, також заслали в Житомир своїх людей. Немає ніяких сумнівів, що в Житомирі існував і існує зараз право-троцькістський, націоналістичний, контрреволюційний центр, але дотепер його ще не викрито” [17, арк. 354].

Ще однією важливою особливістю Житомирщини було розміщення в регіоні великої кількості частин РСЧА, що належали до Київського військового округу. У самому Житомирі знаходились частини 5-ї кавалерійської та 44-ї стрілецької дивізії. В області також було споруджено два укріплені райони – Новоград-Волинський і Коростенський зі своїми військовими частинами та підрозділами. Кожного р. на Житомирщині проводилися масштабні військові навчання. Оскільки область була по суті прикордонною до 1939 р., саме її розташування за умов створеної атмосфери постійної небезпеки, чекання агресивних дій ззовні стимулювало апріорні підозри в існуванні “шпигунів”, “змовників” та “учасників” контрреволюційних, антирадянських і шпигунських організацій серед військовослужбовців різних рангів.

Ще на початку 1930-х років військові Житомирщини стали жертвами репресій. Як відомо, партійно-державне керівництво СРСР вирішило

нанести превентивний удар по офіцерських кадрах, які походили з царської армії. Перші арешти у справі, що отримала назву “Весна”, було здійснено восени-взимку 1930 – 1931 рр. у Ленінграді і Москві. Арешти охопили переважно тих військових, які з 1918 р. перебували на службі комуністичному режимові. Паралельно розпочалися арешти на периферії, зокрема, військових викладачів з Києва, Харкова, Полтави, Житомира, Одеси та ін. Всього у справі “Весна” було заарештовано понад 3 000 військових, які починали службу у царській армії [207, с. 122].

Керівником “заколотників” з України був оголошений колишній генерал, один з організаторів перемоги більшовиків у громадянській війні (свого часу він був останнім командувачем Східним фронтом і головним військовим радником командувача Південним фронтом М. Фрунзе), головний інспектор вищих учбових закладів Київського Військового округу В. Ольдерогге. Проти нього та його Колею було висунуто обвинувачення у підготовці “всеукраїнського збройного повстання”. Використовуючи методи тиску і шантажу, працівники ОДПУ СРСР і ДПУ УСРР видобували із заарештованих “зізнання” в тому, що військові спеціалісти з 14 регіонів України мали на меті виступити проти правлячого режиму в альянсі із повсталими селянами. Зокрема, на бік останніх серед інших мала нібито перейти дислокована в Житомирі 44-та стрілецька дивізія під командуванням Я. Штромбаха, арешт якого став однією із найрезонансніших подій (засуджений на смерть постановою ОДПУ СРСР від 20 травня 1931 р.)

Історично склалося так, що на Житомирщині поселялися та проживали люди різних національностей. Так, перші єврейські поселення з’являються у Волинській губернії в середині XVI ст. За переписом 1897 р. у Волинській губернії проживало 395 782 осіб єврейської національності. В 1913 р. єврейське населення губернії досягло свого апогею – 554 451 особа (14,5% від загальної кількості жителів). Відповідно до перепису 1939 р.

єврейське населення східної Волині становило близько 127 тис. осіб [253, с. 53].

Перші чеські колоністи з'явилися на Волині після 1861 р. в кількості 8 000 осіб. Згідно з переписом 1884 р. на території Волинської губернії налічувалося 19 304 чехи [255, с. 44]. За звітною документацією волинських губернських органів політосвіти за 1923–1924 рр. в губернії налічувалося 10 000 чехів, які мешкали головним чином у Житомирському та Коростенському округах [35, арк. 269].

У XIX ст. на Житомирщині масово селилися німці-переселенці. Кількість німецьких колоній особливо швидко зросла в другій половині XIX ст. Загальна кількість німецького населення Волинської губернії на 1925 р. становила 71 588 осіб: у Коростенському окрузі – 26 593, в Житомирському – 41 527 [35, арк. 270].

Масове заселення Волині поляками почалося ще в другій половині XVI ст. Крім великих латифундистів (Сангушки, Потоцькі та інші) тут проживала дрібна шляхта, селянство. Під час революційних подій 1917 – 1920 рр. польські заможні верстви населення втратили всю свою власність.

За даними перепису населення 1926 р. у Волинському окрузі мешкало 689 136 осіб, з них: українців – 451 548, поляків – 94 434, євреїв – 63 578, німців – 52 622, росіян – 23 323. Таким чином, на 1 000 осіб населення припадало близько 653 українців, 137 поляків, 76 німців, 92 євреїв, 37 росіян, 6 чехів. Тобто, на Житомирщині національні меншини становили понад 30% населення, тоді як по Україні в цілому – 18% [75, с. 25]. Велика питома вага національних меншин у структурі населення Житомирщини суттєво впливала на соціально-економічний розвиток регіону та на перебіг суспільно-політичного життя в 20 – 30 рр. XX століття.

У 1925 р. на Житомирщині було створено єдиний в Україні Польський національний район на базі 107 населених пунктів Новоград-Волинського, Пулинського, Чуднівського, Миропільського районів Житомирського округу. У 1926 р. на першому з'їзді Довбишського району

прийняли рішення про перейменування району в Мархлевський [195, с. 11]. На його території проживала 41 тис. осіб, 73% яких становили поляки [257, с. 95]. Станом на 1927 р. у Волинському окрузі діяло 47 польських сільських рад. Багаторічне проживання поляків серед переважаючого їх чисельно українського населення не могло не вплинути на них. Понад 40% з них визнавали під час згаданого перепису польську мову як свою рідну. Повсякденне життя, побут та помешкання майже нічим не відрізнялися від місцевого українського населення. Єдиною відзнакою було римо-католицьке віросповідання. У 1927 р. на Волині діяло майже 100 костьолів, де вели службу 60 священнослужителів [295, с. 552-553].

Національна меншина сподівалась отримати самоуправління, але для радянської влади національні адміністративно-територіальні одиниці мали не стільки захищати економічні та культурні інтереси національних меншин, скільки сприяти їх соціальному розшаруванню, виявленню “класово-ворожих елементів”. Вони повинні були стати опорою більшовицького режиму в прикордонному регіоні, а також довести мешканцям буржуазної Польщі, що більшовики насправді дбають про вільний розвиток усіх національностей і створюють відповідні умови.

На підтвердження цього стимулювався розвиток польської національної освіти, збільшувалась кількість друкованих національних видань, зростала мережа національних бібліотек, клубів, культурних об'єднань. Спостерігався підйом у сільському господарстві регіону. Багато польських господарств обробляли 40, а часом і більше десятин землі. У поляків переважало одноосібне хутірське ведення господарства, що, звичайно, негативно оцінювалось місцевими партійними органами. Влада відзначала слабкий відсоток “радянзації” польської меншини, велику кількість заможних господарств, повну відсутність робітничого класу.

30 квітня 1930 р. Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет ухвалив постанову про утворення Пулинського німецького району в складі 30-ти сільських рад [123, с. 2]. Німці також становили проблему для

тодішньої влади. Ось як на це, зокрема, вказував секретар ВУЦВК А. Буценко ще у 1928 р.: “Бувши, з одного боку, провідником поліпшеного господарства (червона німецька худоба й інш.), німці, з другого боку, відокремлюються від української людності тим, що в них класова солідарність затемнюється національним, релігійним єднанням, чужинецьким ставленням до менш культурного сусіди-українця – аж до ясно визначеної кастовості у так званих менонітів. Міцність майоратних традицій, та небажання відірватися від с. господарства (що практично виявляється в недробленні батьківського двора, а в бажанні забезпечити всіх синів однаковими з батьківськими ділянками землі) стикається з вимогами нашого земельного кодексу, наявністю земельних фондів і утворює цілком відмінну, ніж в українців, періодичну аграрну перезалюдненість” [238, с. 71].

18 квітня 1924 р. Волинська губерньська адміністративно-територіальна комісія заслухала клопотання уповноважених чеських колоній Висока, Чуранди, Горбаші Житомирського округу, які на підставі рішення загальних зборів звернулись з проханням організувати у Високій чеську сільраду. На території Житомирщини було створено 12 чеських рад [35, арк. 269].

Наприкінці 1920-х рр. відносна лібералізація політичного режиму рр. НЕПу закінчилась й розпочався процес “радянзації” національних меншин, якого вимагала сталінська політика індустріалізації та суцільної колективізації в СРСР. У 1930 р. було проведено адміністративно-територіальну реформу, в ході якої ліквідували округи, а разом з ними окружні польські та єврейські бюро, які займалися питаннями національно-культурного розвитку меншин.

На початку 30-х рр. у зв’язку з колективізацією, розкуркуленням, збільшенням податків на заможну частину населення серед чехів Житомирщини поширюється невдоволення політикою радянської влади, спостерігаються звернення окремих громадян та групових делегацій чеської національності до Чеської місії в Москві про надання їм чеського

громадянства і одержання дозволу на виїзд до Чехословаччини на постійне проживання. Чехи хотіли змінити підданство, щоб їх не висилали як куркулів – громадян СРСР. Це було вкрай небажаним явищем, з яким влада вела активну боротьбу.

Тільки за червень-липень 1930 р. органами ДПУ УСРР за причетність до контрреволюційної шпигунської організації, нібито створеної чеською розвідкою на Україні, було заарештовано 13 осіб (12 з них чехи). “Організація” об’єднувала жителів Житомирщини, яких звинуватили у зборі шпигунських відомостей, проведенні націонал-шовіністичної роботи серед чеського населення. До її складу входили колишні слухачі чеського семінару в Житомирі, вчителі чеських шкіл, члени осередків “Сокола” та ін. За постановою Судової трійки при Колегії ДПУ УСРР від 24 червня 1931 р. п’ятеро з них відправлено до концтаборів на 10 рр., семеро – на 5 років, один – на 3 роки [184, с. 11].

Партійне керівництво здійснило ретельне обстеження стану роботи з національними меншинами прикордонної смуги УСРР. У звітах зазначалося, що колективізація польських сіл у прикордонній смузі здійснювалась повільнішими темпами, ніж українських, оскільки національні ради нібито засмічені класово-ворожими елементами. Так, у польському національному районі на початку 1932 р. було колективізовано тільки 16,9% господарств. До кінця 1933 р. цей показник зріс до 32% [195, с. 23] Поляки, у переважній більшості, не бажали вступати в колгоспи та змінювати батьківську віру на комуністичну. Тому їх почали звинувачувати в активній антирадянській діяльності.

У 1933 р. різко змінюється доля польського населення Житомирщини. Воно ще не оговталось після років примусової колективізації й голоду, як практично відразу потрапляє під прес масових репресій. Вимога репресій аж до вищої міри покарання щодо контрреволюційних елементів містилася в постанові ЦК ВКП(б) та РНК СРСР від 14 грудня 1932 р. Листопадовий пленум ЦК і ЦКК КП(б)У 1933 р. зобов’язав місцеві органи влади посилити

політичну роботу серед польського та німецького населення у зв'язку із “засміченням” колгоспів, шкіл, клубів, інститутів та ін. польськими й німецькими фашистськими елементами. Органи держбезпеки стимулювали підозріле ставлення до громадян СРСР – представників інших національностей, особливо тих держав, які вважалися потенційними ворогами. Саме згадані громадяни були на обліку в оперативних підрозділах ДПУ як “розвідувальна база іноземних розвідок”. Нагнітання антипольської істерії пов'язане не лише з оперативною діяльністю чекістів. Наприкінці липня 1933 р. Сталін отримав листа від головного редактора газети “Trybuna radiecka” (“Радянська трибуна”) Р. Максимовського, який писав про підривну діяльність Польської організації військової (“ПОВ”) на прикордонних з Польщею районів України та Білорусії територіях. На листі є сталінська резолюція: “Поставити на порядок денний ПБ” [207, с. 41-42].

Справа “ПОВ” була сфабрикована ДПУ-НКВС УСРР в 1933-1934 рр. Аналогічні справи почали фабрикуватись в обласних центрах. Житомирським обласним управлінням НКВС було викрито і ліквідовано Волинський центр (команда окренгова) польської контрреволюційної військово-повстанської фашистської організації. За матеріалами справи, на Волині в 1924 р. був створений Волинський повяцький центр із розгалуженою мережею. Слідством було викрито 29 районних комендатур. Головою “ПОВ” був оголошений Болеслав Скарбек (Шацький), керівник Політбюро при ЦК КП(б)У, редактор багатьох польських газет, директор Інституту польської пролетарської культури при ВУАН, секретар Чернігівського обкому КП(б)У, який часто бував у Мархлевському районі на Житомирщині. В цьому районі було заарештовано і репресовано все керівництво, заарештовані редактор районної газети Г. Панек, завідувач польською семирічкою с. Дзикунка Р.Ф. Ощапівський. Позбавлені волі, на три рр. кожний, директор робітфаку А.А. Ільницький, викладач польської літератури Л.В. Коріцинський, інспектор райвідділу народної освіти Я.А. Гольд. Останній за постановою НКВС СРСР і Прокурора СРСР від 28 вересня 1937 р. розстріляний у

Вінниці 17 жовтня 1937 р. За постановою Судової трійки при ДПУ УСРР від 26 лютого 1934 р. ув'язнений до ВТТ на 10 років директор педтехнікуму Й.Й. Любецький.

У доповідній записці керівництву УСРР від 6 січня 1934 р. керівництво Мархлевського району зазначає, що “скарбеківщина” негативно позначилася на політичному і культурно-господарському житті району, “агенти класового ворога з партквитком у кишені” не лише саботували роботу, а й проводили явне шкідництво в районі [183, с. 37].

Арешту і розправі підлягали всі, хто в тій, чи іншій мірі мав контакти чи просто був знайомий з Б. Скарбеком. До керівників “ПОВ” були віднесені державний арбітр при Раднаркомі УСРР С.Г. Лазоверт (розстріляний 25 вересня 1937 р.), завідувач кафедри Г.Г. Політур (у 1934 р. засуджений до 10 років ВТТ, у 1937 р. – до розстрілу), колишній заступник завідуючого відділом культури і пропаганди ЦК КП(б)У Й.А. Конєцький (у 1936 р. засуджений до 10 років ВТТ, у 1938 р. – до розстрілу) та ін.

29 травня 1934 р. нарком внутрішніх справ СРСР Генріх Ягода доповів Сталіну, що комісія по політичним справам (судова комісія) ЦК ВКП(б) затвердила вирок про смертну кару керівникам “ПОВ”, а також “провокаторам” у Компартії Польщі. Ягода просив дозволу на виконання вироку і отримав такий дозвіл [207, с. 42]. (Б. Скарбек був розстріляний 3 червня 1934 р.)

Під час “викриття” центру “ПОВ” в УСРР у 1933 – 1934 рр. виявилися методи фабрикації обвинувачень заарештованих. Те, як саме робили це у ГПУ УСРР, показувала доповідна записка Генерального прокурора СРСР Івана Акулова Сталіну у січні 1935 р. В ній повідомлялося, що до Прокуратури СРСР надійшли заяви від одинадцяти засуджених у справі “ПОВ” про неправильні методи слідства. До записки додавалася заява засуджених, у якій стверджувалося, що ніякої “контрреволюційної роботи” вони не вели, а брехливі свідчення давали “виключно виходячи із заяви

заступника начальника Київського обласного відділу ДПУ Галицького, що “партія потребує самопожертви та жертв ряду людей”. Однак жодного рішення з цього факту тоді прийнято не було [207, с. 42].

У 1934 – 1935 рр. було посилено репресії проти осіб польської національності, насамперед проти представників Комуністичної партії Польщі, Комуністичної партії Західної України (КПЗУ) та Комуністичної партії Західної Білорусії (КПЗБ). З санкції Політбюро ЦК ВКП(б) в Україні та в Білорусії були організовані закриті процеси. 20 вересня 1935 р. Політбюро ЦК КП(б)У доручило наркомуні внутрішніх справ УСРР Всеволоду Балицькому разом із секретарем ЦК КП(б)У Миколою Поповим на підставі матеріалів НКВС УСРР розробити проект доповідної записки до ЦК ВКП(б) про результати викриття “ПОВ” в Україні та зв’язок членів цієї організації з окремими діячами польської секції Комінтерну. 22 лютого 1936 р. В. Балицький підписав “Орієнтировку по польській роботі”, яка разом із матеріалами “Волинського центру ПОВ” були розіслані на місця. Всі ці акції передували антипольській репресивній кампанії 1937 – 1938 рр. [216].

Після політики колективізації та голодомору 1932 – 1933 рр., найбільш поширеним методом репресій з боку радянської влади в регіоні стали масові депортації. Політичним органам України було наказано розпочати переселення польського та німецького населення. Це стало реакцією керівництва СРСР на укладення німецько-польської угоди у 1934 р. 7 грудня 1934 р. ЦК ВКП(б) надіслав закритого листа до партійних органів України і Білорусії про ситуацію в польських районах УСРР і БСРР, тобто у Мархлевському і Дзержинському районах. Органам наркоматів внутрішніх справ було дано директиву здійснити арешти і висилку “контрреволюційних елементів”.

В 11 районах України встановили прикордонний режим, а 20 грудня 1934 р. Політбюро ЦК КП(б)У прийняло постанову “Про переселення з прикордонних районів”, в якому наголошувалось, що у прикордонній зоні

проживають компактні маси польського і німецького населення, одноосібники і колгоспники, яких не можна вважати благонадійними. Неблагонадійними було визнано значну частину польського і німецького населення Мархлевського і Пулинського районів [183, с. 21].

Конкретні заходи по реалізації директиви ЦК ВКП(б) виклав у доповідній записці Сталіну від 23 грудня 1934 р. керівник ЦК КП(б) Станіслав Косіор. Він підкреслював необхідність заходів по “очищенню прикордонної смуги, і в першу чергу районів і сіл з польським і німецьким населенням, від неблагонадійного і антирадянського елементу”. Косіор підкреслював, що “особливо ретельно будуть вичищені райони і села, населені поляками і німцями, розташовані поблизу точок укріпрайонів та інших об’єктів стратегічного значення (зал. вузли, мости тощо)” [207, с. 50].

У записці містилася пропозиція переселити 8 000 родин вглиб України, а 2 000 родин на північ СРСР. Ця пропозиція була схвалена і закріплена рішенням Політбюро ЦК ВКП(б) 27 грудня 1934 р. Із загальної кількості виселених на північ близько 1 300 родин становили родини поляків і німців, переселені в спецпоселення Белбалткомбината [207, с. 50].

У лютому 1935 р. починається процес депортації польського населення з прикордонної смуги на Житомирщині. Для здійснення виселення “контрреволюційного польського націоналістичного елементу” були створені обласні і районні комісії, до складу яких входили представники радянських та партійних органів, а також НКВС УСРР. Широко залучались партійні й комсомольські активісти.

Крім переселення, радянська влада активно проводила руйнування хутірської системи в національному регіоні. Частково хутори зникали через депортацію жителів, а решту людей переселяли до найближчих сіл. За липень-серпень 1935 р. тільки в Мархлевському районі було ліквідовано 1200 господарств [36, арк. 1].

17 серпня 1935 р. ЦК КП(б)У, а 3 жовтня 1935 р. – Президія ВУЦВК ухвалили рішення про розформування Мархлевського польського і

Пулинського німецького національних районів. Жодних політичних мотивів в даній постанові не вказувалось [38, с. 107-108]. За неповними даними, у 1935 – 1936 рр. з районів компактного проживання німців і поляків було вислано понад 17 тис. осіб [183, с. 23].

У період, що передував масовому терору, в цілому по СРСР понад 75% заарештованих за шпигунську діяльність обвинувачувались у приналежності до польських, німецьких і японських розвідувальних органів [207, с. 46]. І на Житомирщині було викрито чимало “шпигунів” різних іноземних розвідок – німецької, польської, латвійської, італійської, румунської, англійської і навіть японської. Всім вигаданим антирадянським, націоналістичним, шпигунським, повстанським та іншим міфічним організаціям приписувалася мета відірвати Україну від СРСР, створити плацдарм для нападу капіталістичних країн на СРСР, повалити радянську владу, послабити міць збройних сил, підняти повстання в тилу РСЧА і таке інше.

Релігія завжди була ворожою ідеологією для більшовицьких вождів та їх послідовників. Вже в перші години після захоплення влади, більшовики проголосили про відокремлення церкви від держави та атеїстичний наступ. Це був тільки початок жорстокої боротьби з «ворожою» ідеологією.

У сучасній історіографії прийнята наступна періодизація церковної політики радянської держави у межах міжвоєнних десятиліть:

- 1) 1918 – початок 1920-х рр. – безкомпромісний наступ на церкву із застосуванням методів воєнного часу.
- 2) Середина 1920-х рр. – лібералізація відносин держави та Церкви.
- 3) Кінець 1920-х – 1930-ті рр. – курс на остаточне усунення релігії й церкви з життя радянського суспільства.

Безперечно, що це дуже умовний поділ який окреслює найзагальніші і найбільш симптоматичні тенденції у ставленні більшовиків до релігії та церкви. Взагалі доктрина і практика комуністичної ідеології були спрямовані на знищення церкви як соціального інституту. Для владних

структур було не важливо до якої віри належать ті чи інші релігійні інституції. Постраждали всі – католики, православні, протестанти, послідовники ісламу, іудеї, буддисти.

Житомирщина не була винятком. Багатонаціональний склад населення зумовив існування в регіоні різних релігійних конфесій. За виявленими, але не повними даними на Житомирщині у 1918 – 1980 рр. від репресій постраждало понад 600 священнослужителів різних конфесій, у тому числі 587 православної, 28 – римсько-католицької, 25 – протестантської, 15 – іудейської віри [183, с. 23].

Проте, якщо в роки громадянської війни застосовувались методи “червоного штурму” проти церкви, то з середини 1920-х рр. тактика більшовиків змінюється. Влада не просто намагається проникнути в сутність конфесійних та міжконфесійних відносин, але і використати їх у своїх цілях. Більшовицька політика терору в першу чергу спрямовується проти духовенства. Розгортається антирелігійна більшовицька пропаганда, спрямована на дискредитацію церкви та священників.

На початку 1920-х рр. була проведена акція по вилученню церковних коштовностей, яка проводилась під гаслами допомоги голодуючим Поволжя. Але її цілі були зовсім іншими. По-перше, священники виступали проти вилучення церковних цінностей, що давало змогу їх заарештовувати за статтями кримінального кодексу. По-друге, радянська пропаганда отримала можливість змалювати образ служителя культу безсердечною та брехливою особою, яка прирікала дітей на смерть заради збереження церковних цінностей. По-третє, за рахунок церкви держава намагалась поліпшити своє матеріальне становище. Підсумок цієї акції був сумним. Голодуюче населення отримало лише незначну кількість очікуваного хліба, а багато безцінних пам’яток культури було втрачено. За спробу не допустити вилучення церковних святинь на Житомирщині були заарештовані та засуджені єпископ Волинської єпархії Аверкій (П.П. Кедров), священники А.Й. Остальский, Ю.П. Красицький, О.Д. Понікаров та

інші [43-46].

Середина 1920-х років позначилась лібералізацією відносин між державою та Церквою. Зростає кількість релігійних громад. На 1 січня 1925 р. в Україні було зареєстровано 5 453 громади Російської православної церкви (тихонівської чи слов'янської), 989 громад Української автокефальної православної церкви (УАПЦ), 1 947 громад Синодальної (Обновленської) церкви [249, с. 5-6].

Проте боротьба не припинялась, а перейшла в іншу площину. Влада скористалась розколом православ'я на велику кількість течій, почались провокації та розпалювання ворожнечі серед духовенства та віруючих, утворювались навіть нові течії та бралась під владну опіку так звана прогресивна частина церковників. Прогресивними, на погляд радянських чиновників, у той час були обновленці. Типовим явищем стає насильницька передача їм владою православних храмів, що призводило до протистояння не тільки між священиками, але й між віруючими.

Не залишилась поза увагою влади і римсько-католицька церква, яка займала непримиренну позицію щодо більшовиків. Історично склалось так, що на території Житомирщини проживала численна польська громада та була створена римсько-католицька єпархія. Серед місцевих поляків ксьондзи користувались великим авторитетом, а тому були дуже небезпечними для режиму. Тим більше, що Житомирщина з 1921 р. стала прикордонною територією і межувала з “буржуазною” Польщею. Тому спецслужби, в першу чергу, намагались паралізувати вплив католицьких костьолів і ксьондзів на поляків Житомирщини. Методи використовувались різні. Це були демонстрації і мітинги “трудолюбивих” з вимогою припинити “шпигунську діяльність” католиків в Україні, і вербування таємних агентів, які повинні були розхитувати католицьку громаду з середини, і тиск на ксьондзів.

Показовою в цьому плані була справа заарештованого 9 листопада 1924 р. ксьондза Житомирського кафедрального костьолу Андрія

Федуковича, який під тиском підписав лист до Папи Римського Пія XI, у якому визнав що в Україні ксьондзи виконують шпигунську і контрреволюційну роботу. Лист став приводом до численних публікацій в пресі про контрреволюціонерів у костьолах, а також для масових арештів польських священників. Хоча плани організаторів цієї провокації були частково зруйновані смертю ксьондза Федуковича, який, будучи зламаним фізично і морально, наклав на себе руки 4 березня 1925 р., здійснивши аутодафе [18].

Наприкінці 1920-х – початку 1930-х рр. на Житомирщині було заарештовано і засуджено цілий ряд ксьондзів, у тому числі апостольського адміністратора Житомирської єпархії Т.Г. Скальського. Їм всім було пред'явлено звинувачення в антирадянській “контрреволюційній діяльності” та “шпигунстві” на користь Польщі. У червні 1930 р. було засуджено до вищої міри покарання із заміною вироку – позбавлення волі на 10 років ксьондза К.Е. Наскренського. У 1933 р. заарештованих ксьондзів звинувачували в отриманні допомоги з-за кордону для голодуючих, у 1935 р. була сфабрикована справа “Контрреволюційної фашистської організації римсько-католицького та уніатського духовенства на Правобережній Україні”. Масові арешти священників та депортація польського та німецького населення в 1935 – 1936 рр. привели до поступового закриття костьолів і їх передачі державним органам управління. Житомирська римсько-католицька єпархія фактично припинила існування. На волі залишилися одиниці ксьондзів, церковна структура була зруйнована.

Репресивна політика радянської влади стосувалась всіх релігій та релігійних течій. До середини 30-х рр. на Житомирщині були піддані репресіям архієпископ Волинський і Житомирський Української автокефальної православної церкви (УАПЦ) С.А. Орлик, голова общини УАПЦ в Житомирі М.В. Хомичевський (Борис Тен), кістер лютеранської общини с. Садки Черняхівського району Р.М. Пауц, пастор євангелістсько-

лютеранської церкви Густав Улле та інші.

В середині 1930-х рр. наступ на церкву посилюється. І не в останню чергу через те, що після прийняття Конституції 1936 р., в якій проголошувалась свобода совісті, зростає кількість відвідувачів храмів, починається масовий збір підписів за відкриття церков, навіть окремі комсомольці та комуністи почали хрестити дітей. Так, у доповідній записці секретаря Житомирського окружного партійного комітету до Київського обкому КП(б)У датованої 1936 р., зазначалось, що відбувається активізація релігійних культів, спрямованих на відновлення діяльності церков, раніш закритих. Такі факти мали місце практично в усіх районах. Почалась відбудова храмів, збирання грошей не для позики державі, а для церков. Так, під тиском громади с. Нова Буда, облвиконком був змушений відмінити своє попереднє рішення про закриття сільської церкви [39, арк. 1-4].

Факти активного відродження церков містяться і в довідці окрвідділу НКВС про контрреволюційну діяльність церковників в районах Житомирського округу. В ній, зокрема, зазначалось, що "...дані говорять про посилення контрреволюційної діяльності церковників в ряді районів, особливо в м. Житомир. Вони намагаються використати нову конституцію в своїх цілях. Священики діючих церков проводять активну роботу по створенню церковних общин з метою недопущення закриття церков і відкриття тих, які були закриті" [40, арк. 14]. Також відзначалась активна робота в цьому напрямку прибулого із заслання єпископа Максима (М.І. Руберовського), який користувався колосальним авторитетом в церковному світі і об'єднав навколо себе духовенство Житомира. В 1936 р. в місті проживало близько 200 безприходних попів та монахів, а також понад 100 безприходних попів, які прибули з різних районів прикордонної смуги. Вони, за твердженням органів НКВС, мали зв'язок з духовенством за кордоном та інформували про переслідування церкви в Радянському Союзі і важке становище віруючих [40, арк. 16].

Оскільки вияви активності з боку духовенства та віруючих за радянськими законами підпадали під статті про контрреволюційну діяльність, влада отримала можливість нанести рішучий удар по церкві. Наприклад, було заарештовано священика с. Троковичі Черняхівського району В. Юркевича за проведення нелегальних зборів віруючих та заяви про репресії проти церкви, за агітацію школярів відвідувати церкву. За спробу відновити богослужіння в с. Глубочок Троянівського району було заарештовано священика І. Шмигеля, в с. Чайківка Потіївського району заарештували селян, які збирали підписи для звернення про відкриття церкви. За подібними обвинуваченнями були заарештовані священики з с. Кодня – Вихва, Житомира – Вишневський, Панкратов та інші [40, с. 15-17]. В с. Кручинець і навколишніх селах було заарештовано 37 членів секти “молокан-корніївців”, які відмовлялися сплачувати податки та служити в Червоній армії. Троє з них були засуджені до смертної кари [47]

Активна політика влади щодо закриття церков призвела до того, що на 22 квітня 1937 р. в Житомирі та Житомирському районі було закрито 17 церков і діяло 13, з костьолів діяв тільки один, каплиць – одна, синагог закрито 34 і діяло – 8. Монастирі та лютеранські релігійні общини були закриті всі [41, арк. 5]. Те саме відбувалось по всій Житомирщині. Приміщення релігійних споруд використовувалися під склади, для культурних потреб, розбиралися для будівництва, просто стояли порожніми.

Підбиваючи підсумки, слід констатувати, що ще до початку “великого терору” на Житомирщині, як і в інших регіонах СРСР і УСРР, було накопичено значний репресивний потенціал, напрацьовано його форми і методи, визначено категорії потенційних жертв.

2.2. Перехід влади від репресивної політики до масового терору

Своєрідним прологом “великого терору” в СРСР стала чергова “чистка” партії, розпочата в 1933 р. В УСРР саме в цьому р. вона відбувалась у Київській, Донецькій, Одеській, Вінницькій областях, а наступного, 1934 р. – у Харківській, Дніпропетровській, Чернігівській областях і в Молдавській АСРР (яка входила тоді до складу УСРР) [169, с. 444].

Окремі факти порушення правил партійного обліку, безвідповідального ставлення до партійних документів, а також факт вбивства Сергія Кірова 1 грудня 1934 р. дали поштовх ще одній великомасштабній акції – перевірці і обміну партійних документів, що відбувалися протягом 1935 – 1936 рр. Перевірка відбувалася з травня 1935 р. по січень 1936 р., обмін партійних документів – з лютого до листопада 1936 р. Прийом у партію в цей час було припинено.

На 15 квітня 1937 р. в КП(б)У перебувало на обліку 296 643 комуністи, або на 253 790 осіб, менше, ніж на 1 січня 1933 р. “Зменшення складу партійних організацій, – зауважував один з дослідників, – пояснюється багатьма причинами: виключенням з партії та переведенням у співчуваючі комуністів при проведенні чистки, перевірки і обміну партійних документів (111 849 осіб), механічним вибуттям з партії, переведенням комуністів в інші республіканські парторганізації та в парторганізації залізничного транспорту” [130, с. 125]

Цілком очевидно, однак, що це неповне пояснення, адже значна кількість комуністів була “вичищена” за “ворожі” і “націоналістичні” настрої і погляди, що допомогло Сталіну остаточно створити Сталіну режим однодумства, змусити мовчати тих, хто розумів, що насправді

відбувається. Показово й те, що у партії найбільшу кількість (38,4%) становили комуністи з партстажем з 1931 р. Залишилось лише 8,2% тих, хто вступив у партію до 1920 р. [130, с. 125]

Таким чином, готуючись до переходу до політики “великого терору”, Сталін розпочав з партії, з викорінення залишків тих, хто міг би скласти йому опозицію, становити загрозу становленню його одноосібної влади. Тримавши у напрузі “авангард” суспільства, тобто партію, за допомогою «чисток», Сталін та його оточення в середині 1934 р. вдалися до чергового маневру з метою “поліпшити” образ каральних структур. Постановою Політбюро ЦК ВКП(б) від 10 липня 1934 р. (оформленою потім як постанова ЦВК СРСР) на базі Об’єднаного Державного Політичного Управління (далі ОДПУ) СРСР був організований Народний комісаріат внутрішніх справ (далі НКВС) СРСР та НКВС союзних республік. Наркомом внутрішніх справ СРСР був призначений чекіст із стажем Генріх Ягода [151].

10 липня 1934 р. було ухвалено рішення Політбюро ЦК ВКП(б) “Про роботу судів і прокуратури”, що визначала новий порядок судочинства “у зв’язку з організацією Наркомвнудсправ Союзу РСР і наступним переданням на розгляд судових органів справ, що проходили раніше у позасудовому порядку” [208, с. 109]. Було ухвалено й інші рішення – про зміцнення кадрів суду і прокуратури, про колегії захисників тощо. Комуністична пропаганда розпочала кампанію, що мала на меті засвідчити демократичні зрушення і підсилення влади закону. Газета “Известия”, наприклад, писала, що “пролетарська диктатура змінює характер своїх методів боротьби, переходячи значною мірою до методів судочинства і значно більшою мірою спираючись на точні формули революційного закону” [208, с.110]. Однак подальший розвиток розвіяв ці пропагандистські твердження.

Було скасовано судову колегію ОДПУ. Натомість 5 листопада 1934 р. при наркомі внутрішніх справ СРСР було створено Особливу нараду. І хоча її права у порівнянні із судовою колегією ОДПУ були спочатку дещо

скорочені, це був антиконституційний позасудовий орган, що діяв у системі органів держбезпеки [303, с. 53].

1 грудня 1934 р. у Ленінграді було вбито Сергія Кірова. Того самого дня за пропозицією Сталіна приймається постанова ЦВК СРСР “Про порядок ведення справ про підготовку або здійснення терористичних актів”. Згідно з постановою, строк розслідування зменшувався до 10 днів, розгляд справ у суді проводився без участі адвоката і прокурора, оскарження вироку та клопотання про помилування не дозволялися, а вирок виконувався негайно після винесення. 9 грудня Голова ВУЦВК УСРР Григорій Петровський підписав постанову ВУЦВК “Про внесення змін до кримінально-процесуального кодексу УСРР”, де були враховані згадані вище положення [124]

Постанову ЦВК СРСР від 1 грудня 1934 р. з повною підставою можна вважати хартією терору, адже у багатьох сфальсифікованих слідчих справах обвинуваченим апріорно приписувалась “підготовка” терористичних актів. Це позбавляло обвинувачених будь-якої можливості перевірки їх справ навіть тоді, коли вони під час суду (або імітації такого) відмовлялись від попередніх “зізнань” і переконливо спростовували висунуті проти них обвинувачення. У 1935 р. Прокурором СРСР було призначено Андрія Вишинського. Він скасував прокурорський нагляд за законністю у діяльності органів державної безпеки у справах про державні злочини. Особлива нарада, а також інші позасудові органи (“двійки”, “трійки”) стануть знаряддям масових репресій.

Репресивні акції після вбивства С. Кірова торкнулися не тільки українських інтелектуалів, а й представників управлінського партійно-державного апарату. Однак найпершими жертвами стали представники інтелігенції [138, 221].

18 січня 1935 р. ЦК ВКП(б) надіслав у всі партійні організації документ під назвою “Закритий лист ЦК ВКП(б). Уроки подій, пов’язаних із злочинським вбивством тов. Кірова”. Цей лист надавав діям чи заявам

сталінських політичних опонентів (переважно колишніх) характеру організованого антирадянського виступу, що, в свою чергу, дозволяло звинуватити їх у карних злочинах і притягти до відповідальності. У листі було однозначно вказано, що за вбивством Кірова стоять не лише прибічники Григорія Зінов'єва, а й Лева Троцького. Автори листа, ставлячи завдання пошуку і викриття “антипартійних елементів всередині партії”, разом з тим підкреслювали, що “стосовно дворушника не можна обмежуватись виключенням з партії, – його потрібно ще заарештувати й ізолювати, щоб завадити йому підривати міць держави пролетарської диктатури” [302, с. 99].

Виконання цієї директиви на Україні здійснювалось по багатьох напрямках. Одним з них стало викриття “підпільної контрреволюційної боротьбистської організації” [215]. Якихось офіційних повідомлень про викриття цієї організації не було, адже мовчання дозволяло зберегти у таємниці найголовніше – те, що ніяких реальних доказів контрреволюційної діяльності колишніх боротьбистів просто не існує.

Найбільш детально про справу боротьбистів другий секретар ЦК КП(б)У Павло Постишев говорив у доповіді “Підсумки перевірки партійних документів в КП(б)У та завдання партійної роботи” на Пленумі ЦК КП(б)У 26-30 січня 1936 р. Вказавши на те, що “в КП(б)У свого часу влилося чимало представників різних дрібнобуржуазних партій”, доповідач особливо зупинився на колишніх боротьбистах: “...В наші лави вступило чимало членів цієї партії, особливо з числа її керівників, які йшли в КП(б)У, не змінюючи своїх боротьбистських позицій й здійснювали увесь час всередині нашої партії дворушницьку тактику боротьби проти партії, проти Радянської влади... Керівники центру підпільної контрреволюційної боротьбистської організації дають нині у своїх свідченнях ясну й вичерпну відповідь на запитання про те, з чим же прийшла до КП(б)У основна частина керівників боротьбистської партії” [1, арк. 59]. На той час, коли П. Постишев виголошував свою промову, більша частина обвинувачених у

приналежності до керівництва боротьбистською “змовою” була не лише допитана, а уже й засуджена.

Цей випадок з боротьбистами дуже важливий для розуміння сенсу подальших подій, адже одним з об’єктів репресивних акцій стануть вихідці з різних політичних партій. Проте найбільш небезпечними для себе Сталін вважав залишки колишніх активних опозиціонерів – троцькістів, зінов’євців, правих ухильників, яким тепер беззастережно почали приписувати “тероризм”.

У травні 1935 р. секретар ЦК ВКП(б) Микола Єжов (який ніколи не був чекістом, з 1 лютого 1935 р. став секретарем ЦК, а з грудня 1934 р. був головним куратором діяльності НКВС) [176, с. 40]. запропонував Сталіну свою недруковану працю “Від фракційності до відкритої контрреволюції (про зінов’євську контрреволюційну організацію)”. Єжов сформулював апіорні обвинувачення у терористичних прагненнях колишніх учасників опозиції. Сталін власноруч (на прохання Єжова) відредагував рукопис і висловив рекомендації, які були враховані автором. За єжовським задумом, така праця могла б стати програмним документом для ліквідації всіх колишніх опозиціонерів та інакодумців у країні [280, с. 73]. Як зауважують Володимир Хаустов і Ленарт Самуельсон, “таким чином, Єжов поставав перед Сталіним не лише партійним функціонером найвищого рангу, але й “теоретиком” боротьби з політичними опонентами” [207, с. 86-87].

У червні 1935 р. на пленумі ЦК ВКП(б), на якому було розглянуто “Кремлівську справу” (йшлося про секретаря ВЦВК СРСР Авеля Єнукідзе та його співробітників) М. Єжов виступив із промовою, яка різко контрастувала із доповіддю тодішнього шефа НКВС СРСР Генріха Ягоди. Єжов говорив не про кадрові помилки, а про наявність терористичних груп, нібито виявлених серед співробітників урядової бібліотеки і комендатури Кремля. На червневому пленумі діяльність колишньої партійної опозиції вже напряду пов’язувалась з підготовкою терористичних актів проти керівництва країни, проти опозиціонерів було висунуто обвинувачення у

зв'язках з іноземними розвідками.

29 липня 1936 р. ЦК ВКП(б) розіслав “закритий лист” під назвою “Про терористичну діяльність троцькістсько-зінов'євського контрреволюційного блоку”. Цей лист був відредагований особисто Сталіним, який своїми правками посилив обвинувачення проти троцькістів і зінов'євців [281, с. 67]. 19-24 серпня 1936 р. у Москві відбувся відкритий судовий процес у справі “Троцькістсько-зінов'євського об'єднаного центру”. Процес мав на меті дискредитацію колишніх учасників опозиції. Всі 16 підсудних були засуджені до розстрілу. Ця справа дала потужний імпульс арештам. Якщо на середину 1936 р. було заарештовано близько 5 тис. опозиціонерів, то на кінець року їх чисельність досягла 23 279 осіб [207, с. 93].

Шукали троцькістсько-зінов'євські групи і на Житомирщині. 21-23 серпня 1936 р. відбувся міський партійний актив, а 25 серпня – кушові партійні збори. На порядку денному було питання викриття троцькістсько-зінов'євських “послідовників” і “двурушників”. За цими обвинуваченнями, зокрема, з партії виключили, а згодом репресували директора Житомирського учительського інституту Ківу Табакмахера, низку викладачів цього вузу та інших діячів [48].

Проте Сталін був невдоволений повільними темпами підготовки згаданого показового московського процесу і взагалі роботою Г. Ягоди. 26 вересня 1936 р. Політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило рішення про звільнення Генріха Ягоди від обов'язків наркома внутрішніх справ СРСР і призначило на цю посаду Миколу Єжова, який залишався за сумісництвом секретарем ЦК ВКП(б) і Головою Комісії партійного контролю, з тим, щоб він “дев'ять десятих свого часу віддавав НКВД [193, с. 150]

Той факт, що Сталін зупинився саме на особі Єжова, не був випадковим. У зв'язку з цим Роберт Такер слушно зауважував: “У період максимального підйому хвилі терору справжнім керівником каральних органів міг бути лише сам Сталін. Однак в ролі формального голови НКВД

він потребував людину, яка без зайвих запитань, автоматично могла виконувати його замовлення і бажання. Ідеально така людина виглядала б подекуди кмітливою, досвідченою і цілком готовою до послуг, політичним нулем без претензій на реальний вплив, але тим не менш такою, яка створювала б враження впливової постаті. Такою особою був Микола Єжов” [201, с. 377].

Сталін безмежно довіряв Єжову. Наприклад, він отримав персональне право виносити смертні вироки у “національних операціях”, а відповідальність за масові операції (“куркульська” та інші) покладалась на нижню ланку, себто на керівників республіканських і обласних управлінь НКВД. У зв’язку з цим Микита Петров і Марк Янсен зауважують: “З часів “Червоного терору” 1918 – 1921 рр. ніколи до або після цього у радянській історії не було таких прикладів. У 20 – 30-ті рр. всі смертні вироки затверджувались на найвищому рівні, тобто на рівні Політбюро. Навіть попередники Єжова – Менжинський і Ягода, які очолювали Колегію ОДПУ, що виносила такі вироки, офіційно повинні були отримати попередній дозвіл Політбюро. Таким чином, з початку 1937 р. і до листопада 1938 р. М. Єжов став не лише глашатаєм, але й символом нової форми терору у Радянському Союзі” [176, с. 6].

Як вже зазначалося, фактично Єжов прийшов в НКВД СРСР з готовим планом репресивних дій, в першу чергу проти тих діячів, які могли скласти опозицію особисто Сталіну. 29 вересня 1936 р. Політбюро ЦК ВКП(б) прийняло постанову “Про ставлення до контрреволюційних троцькістсько-зінов’євських елементів”, проект якої був написаний Єжовим. У постанові підкреслювалась необхідність “розправи з троцькістсько-зінов’євськими мерзотниками”. Ця постанова пропонувала розглядати троцькістів як розвідників, шпигунів, диверсантів і шкідників “фашистської буржуазії в Європі, [282, с. 39]. Зізнань саме в цьому незаконними методами вимагали від заарештованих відомих у минулому троцькістів. Істерія пошуків “прихованих троцькістів” або тих, хто

“потурає” їм, охопила всі тодішні союзні республіки, в тому числі УСРР.

Свою послідовність в цьому питанні новий нарком вдало продемонстрував, організувавши два резонансні московські показові процеси, на яких таврували і піддали суду колишніх опозиціонерів. 23-30 січня 1937 р. у Москві відбувся судовий процес у справі “паралельного антирадянського троцькістського центру” (Г. Пятаков, Г. Сокольников, К. Радек, Л. Серебряков, Я. Лівшиць, М. Муралов, Я. Дробніс, М. Богуславський та ін.). 2-13 березня 1938 р. було проведено процес “право-троцькістського блока” у Москві (М. Бухарін, О. Риков, Х. Раковський, Г. Гринько та ін.). До речі, за три дні до закінчення першого процесу Єжову присвоїли звання Генерального комісара держбезпеки, яке відповідало званню Маршала Радянського Союзу в армії.

Вже 12 жовтня 1936 р. Лазар Каганович у листі до Георгія Орджонікідзе зазначав, що “у т. Єжова справи виходять добре! Він міцно, по-сталінськи, взявся за справу. З бандитами контрреволюціонерами троцькістами розправимося по-більшовицьки. Такого підлого дворушницького, провокаторського обману історія ще не знала і тому революційна розправа повинна бути відповідною” [193, с. 152].

3 грудня 1936 р. М. Єжов виступив із доповіддю на нараді народних комісарів внутрішніх справ тодішніх радянських республік, начальників крайових і обласних управлінь НКВС і керівних співробітників центрального апарату НКВС СРСР. Пафос промови був спрямований проти Генріха Ягоди, якого згодом буде заарештовано, а 15 березня 1938 р. розстріляно.

У доповіді М. Єжов констатував кілька дуже важливих речей, які сприяють розумінню того, що трапиться далі. Наприклад, він зауважив, що НКВС це орган, який “загальній критиці майже не піддається, за винятком окремих невеликих сторін його діяльності”, а відтак “можливостей загнивання, своєрідного, у нас об’єктивно є значно більше, ніж в інших місцях” [176, с. 255-256]. За твердженням М. Єжова, “на 80 чи 90% ми

зайняті не агентурною роботою, а слідством... Взагалі, у нас нерідко говорять, що агентура – це темна справа: “Ну, що я там буду робити з агентом, у слідчого справа надійніша: розколов, взяв свідчення і закінчено” [176, с. 263].

Говорячи про перебудову НКВС, М. Єжов чітко і недвозначно окреслив завдання свого відомства: “тов. Сталін сказав, що в міру зміцнення нашої радянської держави, і в міру зростання наших успіхів, залишки розгромлених нами, але недобитих ворожих нам класів, будуть переходити до все більш гострих форм боротьби. Для чекіста, нерозуміння цієї істини тим більше непростиме, що його завдання не лише радіти нашим успіхам... Ти поставлений не для того, щоб тільки радіти і не для того, щоб кричати ура, а для того, щоб виловлювати ворогів, які, зрозуміло, не лише не радіють нашим успіхам, але всіма силами їм протидіють. Ти повинен наперед передбачати, що такі вороги є і ще будуть” [176, с. 262].

Свій рішучий настрій Єжов яскраво продемонстрував у виступах на лютого-березневому 1937 р. пленумі ЦК ВКП(б). Його доповідь зайняла три дні – з вечірнього засідання 23 лютого до вранішнього 26 лютого. Ось що він, зокрема, підкреслював: “...Я повинен сказати, що я не знаю жодного факту – я вже чотири з половиною місяців працюю в Наркомвнусправ – і ще не знаю жодного факту, коли б за своєю ініціативою подзвонили і сказали: “Тов. Єжов, щось підозріла ця людина, щось неблагополучне в ньому, займіться цією людиною”, – факту такого не знаю... Частіше за все, коли ставиш питання про арешти, люди, навпаки, захищають цих людей... Я зазвичай відповідаю: дякуй, сволото, що ми беремо цю людину, дякуй, що шкідника беремо” [273, с. 21].

Єжов жорстко критикував “відомчий” підхід в діяльності багатьох господарських, громадських і державних керівників, що, на його думку, заважало виявленню “шкідників” і “шпигунів”. Стало зрозуміло, що кривава хвиля “чисток” і викриття не омине нікого. Понад те, новий нарком висловив незадоволення “відомчими міркуваннями” керівників самого

НКВД (в першу чергу колишнього наркома Генріха Ягоди), які, мовляв, уникали партійного контролю, що було наслідком “відсутності політичного чуття і більшовицької партійності” [273, с. 19].

Ще одна важлива деталь: М. Єжов у виступі на пленумі фактично визнав, що чекісти займались фальсифікацією, фабрикацією справ: “Я повинен прямо сказати, що існувала така практика: перш ніж протокол давати на підпис обвинуваченому, його спочатку продивлявся слідчий, потім передавав начальству вище, а важливі протоколи доходили навіть до наркома. Нарком вносив вказівки, казав, що потрібно записувати так, а що не так, а потім протокол давали підписувати обвинуваченому” [273, с. 16]. Зрозуміло, М. Єжов засуджував цю практику, хоча, як засвідчують факти, вона була успішно продовжена за часів “єжовщини”.

У резолюції, що її ухвалив пленум по доповіді М. Єжова, було поставлено завдання “чистити” і систематично зміцнювати органи НКВД “найкращими перевіреними кадрами партійних працівників” [273, с. 26].

Вважається, що згаданий лютнево-березневий 1937 р. пленум ЦК ВКП(б) дав імпульс насамперед репресіям проти партійно-господарського апарата. До речі, перші “ліміти” визначив сам Сталін. Виступаючи на лютнево-березневому пленумі ЦК ВКП(б) у 1937 р., він назвав кількість тих партійних керівників, хто повинен був би втратити свої пости: 3-4 тисячі з вищої ланки, 30-40 тисяч середньої, 100-150 тисяч низової [294, с. 3-15].

19-21 березня 1937 р. М. Єжов скликав актив Головного управління держбезпеки (ГУДБ) у головному будинку НКВС для повідомлення про підсумки лютнево-березневого партійного пленуму. Такі самі активи зібралися у всіх партійних і державних організаціях і наркоматах. Однак про свій актив М. Єжов скаже: “У мене актив був найгостріший, тому, що у мене прямо з активу виписувались ордери і сідали люди. Навряд чи в іншому наркоматі було таке становище” [176, с. 74].

У зв'язку з цим доцільно коротко торкнутися деяких загальних питань, в числі яких – проблема причин “великого терору”. Юрій Жуков у

книзі “Інший Сталін” пише, що члени ЦК ВКП(б), проголосувавши в 1936 р. за проект сталінської Конституції, тим не менше не виступили відкрито в її підтримку. Це стало “все більше і більше нагадувати відвертий саботаж. Групі Сталіна терміново довелося оцінити серйозність ситуації, в якій вона опинилася, і виробити відповідні заходи, що відповідатимуть надв’язуваним правилами гри” [144, с. 238]. Сталінське керівництво, завдавши “упереджуючий удар”, відновило “небезпечну гру з ним, непередбачену за своїми наслідками” [144, с. 239].

На думку Ю. Жукова, “широкомасштабні репресії, та ще й спрямовані проти десятків і сотень тисяч селян, були вигідні перш за все першим секретарям обкому і крайкомів. Тим, хто в пр. колективізації налаштував проти себе більшу частину населення...” [144, с.438]. Крім того, у проведенні репресій був зацікавлений НКВС як репресивна в своїй основі структура, яка після знищення справжніх й уявних прихильників Троцького, Зінов'єва, Бухаріна втрачала начебто сенс існування. Ось чому, за словами Жукова, Єжов, виходець з партократії, цілком можливо знайшов спільну мову з багатьма першими секретарями, погодився з необхідністю якомога швидше усунути тих, хто проголосував би проти них на майбутніх виборах в ради, які повинні були бути альтернативними [144, с. 439].

Ця версія навряд чи витримує перевірку документами, оскільки М. Єжов, володіючи широкими повноваженнями, наданими йому Сталіним, навряд чи потребував того, щоб узгоджувати свої дії з низовими (партійними, державними, чекістськими) працівниками. Не можна забувати і про те, що саме Єжов (з відома Сталіна) дав настанову, крім іншого, “чистити” партійні та державні органи, в тому числі й низові. Сам Сталін, почавши з троцькістів, поступово розширив “репресивне поле”, переніс політику нищення “ворогів народу” на все суспільство. На нашу думку, тут спрацював насамперед той факт, що Сталін чекав на війну, побоюювався небажаних її наслідків у разі, якщо у країні залишиться “п’ята колона”, тобто ті, хто був цілком обґрунтовано невдоволений правлячим режимом і

його брутальною політикою. Звідси, за сталінською логікою, випливала необхідність тотальної і швидкої чистки всього суспільства, що слугувало б позбавленню “п’ятої колони” її соціальної бази.

Особливістю України на момент приходу Миколи Єжова на пост наркома внутрішніх справ СРСР у вересні 1936 р. було те, що вона вже пережила і широкомасштабні терористичні операції, і тотальну чистку еліти. Починаючи з 1935 р., в Україні були здійснені по суті масові операції за етнічною ознакою – переселення сімей поляків і німців з прикордонних районів. Нарешті, перетворивши голод в інструмент національної політики, сталінське керівництво з кінця 1932 р. розпочало фронтальне полювання за “петлюрівців”, “агентів Пілсудського” та латентних “українських націоналістів”, під категорії яких вже в той час потрапляли і деякі представники прокомуністичної інтелігенції і партійно-державних структур.

Ще в серпні 1932 р. в тоді секретному, а нині відомому, листі Лазарю Кагановичу Сталін висловив недовіру не просто окремим працівникам, а відразу всієї партійній організації України. “...Найголовніше зараз Україна, – писав він. – Справи в Україні геть погані. Погано по партійній лінії. Кажуть, що в двох областях України (здається, в Київській та Дніпропетровській) близько 50-ти райкомів висловилися проти плану хлібозаготівель, визнавши його нереальним. В інших райкомах справа посувається, як стверджують, не краще. На що це схоже? ...Замість того, щоб керувати районами, Косіор весь час лавірував між директивами ЦК ВКП(б) і вимогами райкомів і от долавірувався до ручки... Погано по лінії радянській. Чубар – не керівник. Погано по лінії ДПУ. Реденсу не по плечу керувати боротьбою з контрреволюцією в такій великій і своєрідній республіці, як Україна” [192, с. 274].

А далі в сталінському листі знаходимо таку вимогу: “Якщо не візьмемося зараз же за виправлення становища в Україні, Україну можемо втратити. Майте на увазі, що Пілсудський не дримає и його агентура в

Україні набагато сильніша, ніж думає Реденс чи Косіор. Майте також на увазі, що в Українській компартії (500 тисяч членів, хе-хе) є чимало (так, чимало) гнилих елементів, свідомих і несвідомих петлюрівців, нарешті – прямих агентів Пілсудського. Як тільки справи стануть гірше, ці елементи не чекаючи відкриють фронт всередині (і поза) партією, проти партії... Поставити собі за мету перетворити Україну в найкоротший термін у справжню фортецю СРСР; в дійсно зразкову республіку. Грошей на це не шкодувати” [192, с. 275].

Це був виразний антиукраїнський сигнал. Таких оцінок Сталін не давав стосовно жодного з тодішніх регіонів СРСР, а евфемізми щодо “фортеці” і “зразкової республіки” повинні були перетворитися на низку політичних і господарських заходів. Їх комбінація мала на меті: 1) вичавити з України максимальну кількість хліба (це мотивувалося потребами модернізації та необхідністю годувати міста); 2) здійснити репресивну “чистку” всіх сфер суспільства (це мотивувалося прикордонним становищем УРСР, засиллям агентів іноземних держав, латентних “українських націоналістів” та інших ворогів). Як підтверджують надруковані в останні роки документи [297, 94], всі подальші події можна розглядати як виконання цих завдань. І це виконання від початку, як видно, не могло не супроводжуватися жертвами.

У січні 1933-го р. Сталін скерував в Україну в ролі другого секретаря ЦК КП(б)У (і одночасно першого секретаря Київського обкому партії) Павла Постишева. В якості шефа ДПУ в УСРР знову з'явився Всеволод Балицький, який ненадовго залишив цей пост, перебуваючи на керівних чекістських посадах в Україні ще з 1919 р. З 1928 р. лідером ЦК КП(б)У залишався Станіслав Косіор, під керівництвом якого в Україні проводилися репресивні акції та був організований голод початку 1930-х рр.

Всі ці діячі з тривогою сприйняли інформацію про призначення М. Єжова наркомом. У січні 1937 р. стало ясно, що хвилювалися не даремно. ЦК ВКП(б) прийняв постанову “Про незадовільне партійне керівництво

Київського обкому КП(б)У та недоліки в роботі ЦК КП(б)У”. С. Косіору “вказали”, П. Постишеву оголосили партійний догану.

Коли було прийнято постанову, Сталін, за словами Косіора, сказав: “Може, нарешті хоча б тепер ви зрозумієте, що таке партійна робота і як її слід вести в подальшому” [2, арк. 32]. Незабаром стало зрозуміло, що мав на увазі Сталін. На лютнево-березневому пленумі ЦК ВКП(б) у 1937 р. він присвятив фрагмент своєї промови історії з київською донощицею Поліною Ніколаєнко, яка “сигналізувала” про засилля троцькістів в Київській партійній організації, але до якої не прислухалися [190, с. 36]. Незабаром П. Постишев, В. Балицький (а в січні 1938 р. і С. Косіор), і ще ряд діячів будуть зміщені зі своїх посад.

Особливо важливою для М. Єжова, який публічно критикував В. Балицького, була людина, якій можна було б довірити посаду наркома внутрішніх справ УРСР. 11 травня 1937 р. В. Балицький був призначений начальником УНКВС по Далекосхідному краю. За свідченням одного з близьких до наркома співробітників, це рішення було для В. Балицького “несподіваним і сприйняв він це дуже хворобливо” [4, арк. 69]. Питання з наступником В. Балицького в Москві ще остаточно було не вирішено, і тому, в.о. наркома внутрішніх справ був призначений комісар держбезпеки 3-го рангу Василь Іванов, який з квітня 1937 р. працював заступником наркома внутрішніх справ. Вже 19 червня 1937 р. наказом НКВС СРСР В. Балицький був несподівано знятий з посади та відкликаний до Москви. Там з 23 по 29 червня 1937 р. відбувся пленум ЦК ВКП(б), на якому “за зраду партії та Батьківщини і активну контрреволюційну діяльність” В. Балицький був виведений із складу членів ЦК і партії. У липні 1937 р. він був заарештований, а у листопаді розстріляний [216].

7 червня 1937 р. наказом НКВС СРСР за № 00321 “для виявлення та розгрому шпигунських, диверсійних, змовницьких та інших контрреволюційних груп” в УРСР, а також в частинах РСЧА Київського, Харківського військових округів і укріпрайонів в Україну відрядили

першого заступника наркома внутрішніх справ СРСР, начальника ГУДБ НКВС СРСР, комкора Михайла Фриновського; комісара державної безпеки 1-го рангу Терентія Дерибаса; начальника п'ятого (особливого) відділу ГУДБ НКВС СРСР, комісара держбезпеки другого рангу Ізраїля Леплевського. Фриновський фактично керував всією оперативної роботою НКВС УРСР. Леплевський затримався на Луб'янці, оскільки готував відкритий процес по справі “військово-фашистської змови в РСЧА”. Проте 14 червня 1937 р. він буде призначений новим наркомом внутрішніх справ УРСР.

І. Леплевський насамперед почав виконувати єжовську настанову щодо “чистки” кадрів. Він шукав “компромат” проти членів “команди” П. Постишева, а також проти свого попередника В. Балицького. До кінця 1937 р. було заарештовано понад 200 співробітників УДБ, 134 співробітники міліції, 38 командирів і політпрацівників прикордонних військ, 45 співробітників Ушоадору, яких обвинуватили у причетності до “троцькістсько-терористичної організації, агентури ряду іноземних розвідок, латиської фашистсько-шпигунської організації” [5, арк.48].

Так, на закритих партійних зборах Житомирського РК міліції 18 листопада 1937 р. з доповіддю “Підсумки наради про чистку лав міліції” виступив начальник політвідділу Кібенко, який наголосив, що “...вся увага членів партії повинна бути зосереджена на головному завданні органів РСМ – викритті ворогів народу та їх знешкодженні, це потрібно зробити щоб ряди міліції стали кришталево чистими. Для виконання цього завдання потрібно вилучити з підрозділів РСМ усіх співробітників, хто має родичів за кордоном, колишніх петлюрівців, білогвардійців та інших. Потрібно пам'ятати, що ворог буде намагатися наносити нам удари, а ми за свою сліпоту заплатимо кров'ю. Також необхідно висувати на керівні посади талановитих товаришів з низових підрозділів”. Далі він підкреслив, що “...на багатьох міліціонерів є дані про зв'язок з куркулями, непманами, особами німецької національності. Тому потрібно краще вивчити особові

справи співробітників Житомирської міліції”. На партійних зборах було наголошено про “недопустиму засміченість органів РСМ Житомирської області, в тому числі і м. Житомир класово ворожими елементами”[42, арк. 27].

Ще однією справою стало удосконалення тюремного режиму. Цьому питанню, як відомо, М. Єжов приділяв особливу увагу. У грудні 1936 р. на нараді наркомів внутрішніх справ республік, начальників крайових і обласних управлінь НКВС, керівних працівників центрального апарату НКВС СРСР він заявив, що “наші ізолятори радше схожі на будинок відпочинку, а не на тюрму” [176, с. 273]. І підкреслив: “Ми ж хочемо перетворити наші тюрми на тюрми справжні. Вони повинні бути справжніми тюрмами, а не будинками відпочинку, щоб люди, які в них сидять, відчували, що вони відбувають покарання” [176, с. 274].

Справа в тім, що в СРСР для ув'язнених фактично до 1930 р. існував політичний режим, тобто режим, яким користувалися політв'язні. У 1930 р. він був ліквідований (Соловки були винятком, тут політрежим ще зберігався). Всі, хто вижив після цього, вважались ув'язненими за “контрреволюційні” злочини. М. Єжову здалося цього замало. Він вирішив зробити новий крок до ужорсточення, що для багатьох в'язнів означатиме, власне, крок до смерті. Саме з 1937 р. в СРСР повернулися до старої назви “тюрма” замість назви “ізолятор” (ізолятори особливого призначення, які існували з 1930 до 1937 р., було перейменовано на тюрми особливого призначення).

Не обходив він увагою і табори. З весни 1937 р., внаслідок масових операцій НКВС, в таборах опинились понад 700 тисяч осіб. Потрібно було знайти вихід із ситуації. Величезну кількість ув'язнених слід було терміново задіяти, не дати їм “простоювати”. І вихід знайшли. По-перше, чимало таборів розширювалися, виникали табори-монстри. По-друге, вирішили збільшити лісозаготівлі. Чому саме лісозаготівлі? Тому, що вони не потребували високої кваліфікації в'язнів і водночас охоплювали доволі

значну їх кількість. 16 серпня 1937 р. з'явився наказ № 078 про створення нових лісозаготівельних таборів: Тайшетського, Томськ-Асинського, Куломського, Усть-Вимського, Івдельського, Каргопольського, Локчимського. Лісовий сектор ГУЛАГу було реорганізовано у Лісовий відділ ГУЛАГу НКВС. Начальник ГУЛАГу зобов'язувався організувати підготовчі роботи з розрахунком прийому до 1 жовтня 1938 р. не менш 5 000 осіб ув'язнених у кожному таборі. У наказі окремо підкреслювалось: “Роботи 4 кварталу 1937 р. організувати з розрахунком прийому до 1 січня 1938 р. не менш 15 000 ув'язнених у кожному таборі, з тим, щоб з початком 1938 р. табори приступили до основних лісозаготівельних робіт” [9, арк. 184].

13 жовтня 1937 р. за підписом заступника М. Єжова старшого майора держбезпеки М. Рижова з'явився наказ № 0122, підготовлений у зв'язку з організацією низки нових виправно-трудова таборів НКВС і необхідністю “встановлення обмежень при відправці особливо небезпечних злочинців у окремі виправно-трудова табори (далі ВТТ) НКВС”. Надзвичайно прикметним було саме по собі це регулювання. Наприклад, такими, що не підлягали направленню у Бамлаг, Дмитлаг, Темлаг, Дальлаг, Вяземлаг, Калуглаг, Волголаг, Самарлаг НКВС та на деякі інші будівельні об'єкти, були особи, яких засудили за зраду батьківщині, за терор, за шпигунство, за диверсію, за бандитизм і збройний розбій, за “контрреволюційну троцькістсько-зинов'євсько-бухаринську діяльність (троцькісти, зинов'євці, бухаринці, праві)”, “керівники і активні члени контрреволюційних фашистських і націоналістичних угруповань і організацій”, керівники повстанських організацій і колишні білогвардійці, іноземні піддані [9, арк. 41]. Фактично це означало, що режим вже наперед визначав долю тієї або іншої категорії в'язнів. Скажімо, до Белбалтлагу НКВС не могли потрапити засуджені за зраду батьківщині, шпигунство, а також фіни і карели [9, арк. 41]. Надзвичайно характерним є один з пунктів цього наказу, за яким засуджених за “троцькістсько-бухаринську діяльність”, зраду батьківщині,

шпигунство, терор і диверсію, слід було “скеровувати, незалежно від працездатності, до Севвостлага та Ухтпечлагу (Воркута) за персональними нарядами ГУЛАГу” [9, арк. 42]. У цьому самому наказі також зазначалось, що у новостворені табори НКВС “направляються засуджені Спецтрійками УНКВС у порядку наказу НКВС № 00447, за другою категорією, незалежно від працездатності. Також направляються й інші категорії засуджених, із дотриманням порядку відбору за наказом 045”[9, арк. 42].

У жовтні 1937 р. М. Єжов змінює наказ № 00169 від 8 травня 1935 р., виданий Г. Ягодою. Наказом № 0128 (від 21 жовтня 1937 р.) всі виправно-трудові табори були підпорядковані безпосередньо ГУЛАГу НКВС [9, арк.. 30]. Нарешті, ще один наказ за № 0152 від 11 грудня 1937 р. Цим документом визначалось розгортання робіт по будівництву тюремних корпусів для утримання засуджених. Це будівництво було віднесено до “першочергових об'єктів будівництва, здійснюваного в системі НКВС” [9, арк. 6]. Було встановлено термін надання проектів і кошторисів по будівництву нових тюремних корпусів – 5 лютого 1938 р. [9, арк.. 6].

Для України 1937 р. також приніс значне збільшення заарештованих, а відтак і ув'язнених. Відкривались нові тюрми, зокрема, ті, що були на консервації. Наприклад, 7 січня 1937 р. заступник наркома внутрішніх справ УСРР К. Карлсон наказав (наказ № 002) відкрити тюрму міста Лебедина, що перебувала на консервації, і встановив для неї ліміт ув'язнених у 250 осіб [10, т.1, арк..14]. І це – лише один з прикладів.

Однією з найбільш резонансних справ Ізраїля Леплевського стала справа “буржуазно-націоналістичної антирадянської організації колишніх боротьбистів”. На початку серпня 1937 р. він у спеціальному листі інформував Єжова, підкреслюючи, що діяльність організації “йшла по лінії створення і розстановки в широкому масштабі націоналістичних кадрів, особливо в системі земельних установ – Наркомрадгоспу, Цукротресту і в установах Наркомосу, здійснення диверсій і шкідництва в різних галузях народного господарства, особливо в сільському господарстві, створення

терористичних груп для здійснення терактів проти керівників партії та уряду” [221, с. 223-224]. За звинуваченнями в участі в організації була арештована, а потім і репресована велика група партійно-державних керівників УРСР. Тодішній Голова Раднаркому Панас Любченко, якого на пленумі ЦК КП(б)У почали звинувачувати у всіляких “контрреволюційних” злочинах, в перерві між засіданнями 30 серпня 1937 р. застрелив свою дружину і застрелився сам [178, 221, 286]. Тим не менш Станіслав Косіор, який головував на пленумі, розцінив це, як підтвердження того, що “ми правильно цю справу розглянули” [221, с.240], а репресії були продовжені.

У вересні 1937 р. в записці М. Єжову по прямому дроту І. Леплевський повідомляє про продовження цієї справи, стверджуючи, що П. Любченко “завербовував” ряд керівних працівників у різних областях України [11, арк.. 95-98].

Проте домінантою діяльності І. Леплевського стало не “викриття” колишніх боротьбистів. Він з’явився в Україні в той момент, коли загальносоюзна ескалація політики терору і пов’язаних з ним “ворогоманії” та “шпигуноманії” почала входити в нову фазу. Це сталося влітку 1937 р.

20 липня 1937 р., напередодні засідання політбюро ЦК ВКП(б) особисто Й. Сталіним було написано таке рішення: “Запропонувати т. Сокову дати терміново наказ органам НКВС щодо арешту всіх німців, які працюють на оборонних заводах (артилерійські, снарядні, гвинтівочно-кулеметні, патронні та ін.), та стосовно вислання частини заарештованих за кордон. Копію наказу надіслати до ЦК. Про хід арештів та кількість заарештованих повідомляти зведеннями (щоденні) в ЦК” [171, с. 103].

Так розпочалася “німецька операція”, закріплена наказом М. Єжова № 00439 від 25 липня 1937 р. Ось як мотивувалася потреба репресивних дій: “Агентурними та слідчими матеріалами останнього часу доведено, що німецький Генеральний штаб та Гестапо широко організують шпигунську та диверсійну роботу на найважливіших і у першу чергу, оборонних підприємствах промисловості, використовуючи

для цього кадри німецьких підданих, що осіли там. Агентура з числа німецьких підданих, здійснюючи вже зараз шкідницькі та диверсійні акти, головну увагу надає організації диверсійних дій на період війни та з цією метою готує кадри диверсантів” [171, с. 103-104].

Задля “покладення краю цій діяльності”, М. Єжов наказав заарештувати всіх німецьких громадян, що мешкали в СРСР і працювали в оборонній промисловості та на залізницях. При тому, бралися до уваги й ті, що працювали там колись у минулому. На арешти відводилося 5 діб, починаючи з 29 липня 1937 р. Після проведення “особливо ретельного слідства” справи спрямовувалися на розгляд військової колегії Верховного суду СРСР або Особливої наради при НКВС.

Наказ не обмежувався німецькими підданими: “Наново виявлених у процесі слідства німецьких агентів-шпигунів, диверсантів та терористів, як серед радянських громадян, так і підданих інших держав, негайно заарештовувати, незалежно від місця роботи” [171, с. 104].

Водночас було наказано терміново провести облік німецьких підданих, що працювали в інших галузях народного господарства СРСР, а також – колишніх громадян Німеччини, що стали радянськими громадянами, але раніше працювали в оборонній промисловості. На всіх них необхідно було подати до НКВС СРСР меморандуми з компрометуючими матеріалами “для вирішення питання щодо арешту” [171, с. 104]. Всього за “німецькою операцією” було розглянуто справ на 31 753 особи, розстріляно 24 858 осіб [167, с.186].

Проте не “німецька операція” надала найбільш потужний імпульс «великому терору» в СРСР. Такою стала “куркульська операція”. 2 липня 1937 р. Політбюро ЦК ВКП (б) ухвалило постанову “Про антирадянські елементи”, яка вимагала, щоб в областях було виявлено і знищено “куркулів і кримінальників”, які відбули терміни ув’язнення та повернулись у свої рідні місця.

4 липня 1937 р. о 22.20 всім начальникам НКВС та УНКВС була

надіслана телеграма М. Єжова за № 11926, в якій наказувалося “взяти на облік всіх куркулів та кримінальників, які осіли у вашій області, які повернулися з місць позбавлення волі та тих, хто втік з таборів та заслання. Розподілити їх на дві категорії: 1) найбільш ворожі елементи, які підлягають арешту та розстрілу після розгляду їх справ через трійки; 2) менш ворожі елементи, але, які також підлягають арешту та заслання у регіони, визначені НКВС СРСР”. У телеграмі було зазначено, що до 8 липня потрібно надати дані по 1 та 2 категоріям, а про час початку операції та порядок її проведення буде повідомлено окремо [6, арк. 22].

Вже 4 липня 1937 р. І. Леплевський надіслав телеграму всім керівникам обласних УНКВС, в якій наказував розпочати підготовку для проведення операції по куркулях та кримінальниках разом з партійним керівництвом областей. Також вказувалося, що для нерозголошення справжньої мети операції районам не наголошувати, що 1 категорія підлягає розстрілу [6, арк.. 25].

Технологія операції визначалась «Оперативним планом щодо вилучення куркулів та кримінальників 1-ої категорії». На обласні управління покладалися завдання організувати перевірку матеріалів, зібраних на найбільш “озлоблених” осіб, яких визначили до арешту. Було окреслено перелік документів необхідних для справ:

- 1) дані для з'ясування місцезнаходження осіб, намічених до арешту, та щодо складу їх сімей;
- 2) довідка та характеристика сільської ради і колгоспу (щодо соціально-майнового стану, соціальної небезпеки тощо);
- 3) довідка судово-слідчих та адміністративних органів щодо судимості та реєстрації;
- 4) протоколи допитів свідків, очних ставок;
- 5) довідки, складені за агентурними матеріалами;
- 6) санкція прокурора на арешт;
- 7) висновки у справі.

Територія республіки, краю та області розподілялася на оперативні сектори. По кожному сектору за п'ять днів до початку операції в колишніх окружних центрах та інших пунктах були створені міжрайонні оперативні групи. Всього в УРСР було створено 45 міжрайонних оперативних груп. Географічно вони розподілилися так. *Вінницька область* (Вінниця, Бердичів, Шепетівка, Тульчин, Проскурів, Кам'янець-Подільський, Могилів-Подільський); *Дніпропетровська область* (Дніпропетровськ, Запоріжжя, Кривий Ріг, Мелітополь, Олександрія); *Донецька область* (Сталіне, Маріуполь, Артемівськ, Ворошиловград, Старобільськ); *Київська область* (Київ, Житомир, Коростень, Черкаси, Умань, Біла Церква, Новгород-Волинський); *Одеська область* (Одеса, Миколаїв, Кіров, Первомайськ); *Харківська область* (Харків, Полтава, Кременчук, Лубни, Суми, Куп'янськ, Ізюм); *Чернігівська область* (Чернігів, Конотоп, Ніжин, Глухів, Прилуки, Ромни, Городня); *Молдавська АРСР* (Тирасполь, Балта) [6, арк. 14].

На чолі цих груп ставилися відповідальні представники обласних управлінь НКВС або начальники відповідних міськрайвідділків чи окрвідділів. Арешти санкціонувалися начальниками міжрайонних оперативних груп на підставі матеріалів справ та узгоджувалися з районним прокурором. До участі в операції було вирішено залучити “перевірений” партійний актив.

Заарештованих розміщували в тюрмах або в місцях формування міжрайонних оперативних груп, очолюваних відповідальними працівниками обласних управлінь НКВС або начальниками відповідних міських та районних відділень або окружних відділів. Обласні трійки повинні були виїжджати в місця концентрації заарештованих і розглядати справи з викликом кожного заарештованого (звичайно ж, ніхто цього не робив). НКВС УРСР повинен був контролювати виконання операції через своїх представників, які мали приїздити в обласні управління. Особливу увагу було звернено на необхідність використання матеріалів на куркулів –

членів релігійних сект, що мають зв'язки з іноземними консульствами, на засуджених раніше за шпигунство, “політбандитів”, а також на тих, хто отримував допомогу з Німеччини. Для того, щоб запобігти втечі за кордон, прикордонним загонам надіслали розпорядження за п'ять днів до операції перейти на посилений режим охорони [6, арк. 9-13].

Вже 10 липня 1937 р. І. Леплевський повідомляв М. Єжову, що всього виявлено і взято на облік 23 936 “куркулів і кримінальників”, але це ще не все, повністю ці “елементи” не виявлені і не взяті на облік [225, с. 78]. 23 липня 1937 р. в НКВС УРСР відбулася перша нарада з питань “куркульської операції”. Згодом ще одна. 28 липня 1937 р. було проведено третю нараду, на якій, зокрема, було визначено розподіл витрат на проведення “куркульської операції”, за яким передбачалося: виплати 5 000 осіб залученого активу (на 10 днів) до 7 крб. на особу [6, арк. 17-18]. 3 серпня 1937 р. відбулася четверта нарада, на якій був здійснений розподіл особового складу шкіл УДБ та міліції за областями [171, с. 93].

31 липня 1937 р. Політбюро ЦК ВКП(б) затвердило наказ № 00447 від 30 липня наркома внутрішніх справ М. Єжова “Про операцію з репресування колишніх куркулів, кримінальників та ін. антирадянських елементів”. Цей документ вимагав засуджувати колишніх куркулів, карних злочинців, представників релігійних об'єднань, колишніх членів політичних партій, супротивників більшовиків під час громадянської війни (білих) і колишніх діячів доби царату до ув'язнення в табори і тюрми або до смертної кари.

“Ліміт” жертв, встановлений в Москві для України, становив 28 800 осіб, у тому числі по 1 категорії – 8 000 осіб. При цьому в наказі було підкреслено, що “затверджені цифри – орієнтовні”, і “якщо обстановка буде вимагати збільшення затверджених цифр”, наркомати внутрішніх справ республік повинні будуть подавати “мотивовані клопотання” [78, т.1, с. 72].

Створення “лімітів” відбувалось після отримання відповідної вказівки керівництва НКВС СРСР [171, с. 96]. Процес виглядав так. В обласних

управліннях НКВС, згідно картотек архівно-облікових відділків перших спецвідділів, формувалися зведені дані щодо відповідних категорій осіб, передбачених до репресування. Ці дані надходили до 8-го відділу Управління держбезпеки НКВС відповідної республіки, де їх узагальнювали, можливо, навіть, дещо “уточнювали” та надсилали до обліково-реєстраційного (8-го) відділу НКВС СРСР. Цей підрозділ, яким керував Володимир Цесарський, готував остаточні “ліміти” для республік, країв та областей, “округлюючи” цифри. Після цього вони увійшли до оперативного наказу № 00447, а на місцях повинні були ці “ліміти” виконувати. Передбачалося створення “Особливих трійок УНКВС” по областях. Головою трійки призначався начальник обласного управління НКВС, членами – перший секретар (або секретар) обкому партії та обласний прокурор.

Слід підтримати думку сучасних дослідників про те, що кардинальне значення для динаміки проведення операції мало те, що намічені “репресивні” цифри були лише орієнтовними, дозволялось підвищення цих цифр: “Завдяки цьому положенню було віднайдено механізм, що побуджував регіональних керівників НКВС до змагання за найвищі показники і що водночас давав центральному керівництву у Москві інструмент дозування репресій” [225, с. 48].

Операція за наказом НКВС СРСР № 00447 почалася у серпні 1937 р., а вже з початку вересня 1937 р. І. Леплевський почав клопотатися про збільшення “лімітів” для УРСР. У його листі від 29 вересня до НКВД СРСР в якості одного з аргументів наводиться те, що утворені чотири нові області – Полтавська, Миколаївська, Житомирська, Кам'янець-Подільська. 21 жовтня Леплевський повідомляє начальників обласних управлінь, що встановлені нові “ліміти”. 26 жовтня “ліміти” збільшують. А в грудні 1937 р. Леплевський добивається нового збільшення [171, с. 99-101]. Під його орудою обласні управління НКВД влаштували справжнє змагання за вилучення “куркулів” та “кримінальників”.

В рамках куркульської операції, що тривала в СРСР з серпня 1937 р. до 17 листопада 1938 р., всього було засуджено близько 770 тис. осіб, з них понад 370 тис. до смерті і понад 380 тис. до різних термінів ув'язнення [226, с. 9].

11 серпня 1937 р. М. Єжов підписав оперативний наказ № 00485 та “Закритий лист про фашистсько-повстанську, шпигунську, диверсійну, пораженську й терористичну діяльність польської розвідки в СРСР”. Цими документами вимагалось провести з 20 серпня до 20 листопада операцію щодо “цілковитої ліквідації місцевих організацій “Польської організації військової” та, перш за все, її диверсійно-шпигунських та повстанських кадрів у промисловості, на транспорті, радгоспах та колгоспах” [223, с. 168].

Було визначено й тих, хто підлягав арешту: “а) виявлені під час слідства й до цього часу не розшукані найактивніші члени ПОВ за долученим списком; б) всі військовополонені польської армії, які залишилися в СРСР; в) перебіжчики із Польщі, незалежно від часу переходу їх в СРСР; г) політемігранти та політобмінані з Польщі; д) колишні члени ППС та інших польських антирадянських політичних партій; е) найбільш активна частина місцевих антирадянських націоналістичних елементів польських районів” [223, с. 169].

Було встановлено дві черги для арештів. До першої було включено тих, хто працював в органах НКВС, служив у Червоній армії, на військових заводах, в оборонних цехах інших заводів, на залізничному, водному та повітряному транспорті, в електросиловому господарстві всіх промислових підприємств, на газових та нафтоперегінних заводах. До другої черги було віднесено всіх інших, хто працював на промислових підприємствах необоронного значення, у радгоспах, колгоспах та установах.

Для організації слідства згідно “польської операції” створювалися особливі групи оперативних працівників, яких орієнтували на “повне

викриття організаторів та керівників диверсійних груп, з метою вичерпного виявлення диверсійної мережі” [223, с. 348].

Заарештовані у процесі слідства підлягали розподілу, залежно від ступеню провини, на дві категорії: перша (всі шпигунські, диверсійні, шкідницькі та повстанські кадри) передбачалася до розстрілу, друга (менш активні) – ув'язненню до тюрми та таборів терміном від 5 до 10 років. Визначення належності до певної категорії, на підставі розгляду агентурних та слідчих справ, здійснювалося наркомом внутрішніх справ республіки, начальником УНКВС області або краю спільно з відповідним прокурором. Вироки виконувалися негайно після винесення рішення.

Згідно наказу припинялося звільнення з в'язниць та таборів ув'язнених, засуджених за ознаками польського шпигунства; матеріали на кожного з них необхідно було надсилати на розгляд Особливої наради НКВС СРСР.

“Закритий лист...” у вступній частині містив пояснення щодо змісту активної антирадянської діяльності “Польської організації військової”. Наголошувалося, що нібито центр організації, створеної Пілсудським, знаходився у Москві. У листі також йшлося про зв'язки та об'єднання польської контрреволюції з троцькістським центром, його прямий контакт з керівником “воєнно-фашистської змови” М. Тухачевським, глибоке впровадження в компартію Польщі та польську секцію Комінтерну, повне захоплення та паралізацію розвідувальної та контррозвідувальної роботи проти Польщі, через “безкарну діяльність” в органах держбезпеки польських шпигунів Уншліхта, Мессінга, Піляра, Медведя, Сільського, Сосновського, Маковського, Логановського, Баранського та ін. [223, с. 350-377].

Наказ № 00485 створив принципово новий у практиці ОДПУ-НКВС процесуальний порядок засудження. Коли завершувалось слідство, на обвинуваченого складалася довідка з коротким викладом слідчих та агентурних матеріалів. Короткі довідки протягом 10 днів належало збирати

і передруковувати у вигляді списку. Цей список надходив на розгляд начальника НКВС або УНКВС і прокурора. Цю комісію почали називати “двійка” і до її компетенції відносився вирок – по 1-й (розстріл) чи по 2-й категорії (ув’язнення від 5 до 10 років). Після цього список надсилався на затвердження до Москви, де його повинні остаточно розглядати і затверджувати нарком внутрішніх справ і Генеральний прокурор (М. Єжов і А. Вишинський). По тому список повертався до відповідного регіону для виконання вироку. Цей порядок засудження у листуванні НКВС почали називати “альбомним” (скоріш за все тому, що машинописні списки заповнювались на аркушах, розташованих горизонтально, зшивались по вузькій стороні і зовні нагадували альбом).

На практиці на місцях, після того, як оперативний співробітник складав довідку, він же, разом з начальником відділку чи відділення, пропонував те чи інше покарання. Начальники управлінь і прокуратури, які ставили підписи під списками, робили це автоматично, зазвичай окремо одне від одного, без аналізу, обговорень, без звернення до слідчих справ. Вже влітку 1938 р. у Москві накопичилось альбомів на понад 100 тисяч осіб. Стало зрозуміло, що у центральному апараті немає можливості бодай формально опрацювати їх. Політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило рішення про відміну “альбомного порядку” засудження і створення у кожному регіоні спеціально для винесення вироків по “національних контингентах”, тобто по всіх нерозглянутих альбомах, Особливі трійки. Діяльність яких буде припинено 15 листопада 1938 р.

Всього по СРСР за “польським” наказом були розглянуті справи на 143 810 осіб, засуджено 139 835 осіб, розстріляно 111 091 особу [285, с. 33]. На 1 листопада 1937 р. в УРСР по “польській лінії” було заарештовано 19 030 громадян, завершено розгляд справ на 7 069 осіб, 4 854 з яких було засуджено до розстрілу. Всього ж у 1937 – 1938 рр. під приводом боротьби з контрреволюцією в Україні було репресовано близько 50 тис. громадян польської національності [183, с. 38].

Проте терористичні плани не обмежилися лише німцями і поляками. Наказ № 00485 став “модельним” для директив НКВС СРСР щодо наступних, розпочатих після серпня 1937 р. “національних операцій”. Було розпочато репресії проти фінів, естонців, румунів, болгар, македонців, латишів, греків, іранців, харбінців (під “харбінцями” малися на увазі колишні службовці Китайсько-Східної залізниці та реемігранти з Манчжоу-Го), китайців і румунів, як іноземних підданих, так і громадян СРСР. Сталін і Єжов виходили із наявності розгалуженої шпигунсько-диверсійної та повстанської мережі відповідної держави, яка нібито тільки і думала про те, як нанести шкоду СРСР. В цих наказах фігурували схожі контингенти (політемігранти, перебіжчики тощо). Всього за “національними операціями” пройшло 227 986 осіб, з яких розстріляли понад 172 830 осіб [167, с. 185].

Таким чином, аналіз змін у репресивній політиці в СРСР у 1937 – 1938 рр., дає підстави стверджувати, що “великий терор” являв собою момент часового та структурного стискання, акумулювання, коли відбулася концентрація каральних акцій, сталося максимальне спрощення репресивних процесів, хоча вони почалися раніше, фактично з моменту приходу більшовиків до влади. Розпочавши з чистки партійно-державного апарату, Сталін за допомогою М. Єжова перетворює її на повномасштабну чистку всього суспільства. Не випадково, лише за два роки – 1937 – 1938-й, – за офіційною статистикою, було заарештовано 1 548 366 осіб, з яких 681 692 розстріляно [167, с. 196]

Включеною у цей репресивний конвеєр виявилася і Житомирщина, де пік репресій припав на другу половину 1937-го р. та 1938 р. До створення Житомирської області кримінальні справи на громадян регіону розглядалися трійками при УНКВС по Київській та Вінницькій областях. Перше засідання трійки при УНКВС Житомирської області відбулося 23 жовтня 1937 р. За неповними даними, в роки “великого терору” постраждало від репресій понад 25,5 тис. громадян Житомирщини, з

них понад 18,8 тис. осіб було розстріляно [183, с. 36]. У наступному розділі дисертації ми спробуємо реконструювати ключові моменти і механізми цих репресивних процесів.

РОЗДІЛ 3

Реалізація репресивної політики в регіоні

3.1. Виконання наказів НКВС СРСР щодо різних категорій населення та його специфіка

Напередодні операції по куркулях і кримінальниках НКВС СРСР встановив для України ліміт на арешти та заслання в кількості 28 800 осіб “куркулів”, “кримінальників” та інших “контрреволюційних елементів”. З них по 1-й категорії – 8000, по 2-й категорії – 20800. В зв’язку з тим, що Житомирщина на момент початку проведення операції входила в склад Київської та Вінницької областей, арешти проходили за лімітами цих областей. Для Київської області встановлений ліміт складав по 1-й категорії – 2000, по 2-й – 3500, для Вінницької по 1-й категорії – 1000, по 2-й – 3000 осіб.

За період з 25 серпня по 10 вересня 1937 р. відбулося 9 засідань Київської обласної трійки, на яких було розглянуто 2 148 справ, та засуджено 2 481 особа. Всього на 10 вересня 1937 р. по Київській області було заарештовано 6 018 осіб за вказаною операцією, що потягло за собою збільшення лімітів. На території Житомирщини було створено 4 міжрайонних оперативних групи, які відповідали за проведення операції в регіоні: Бердичівська, Житомирська, Коростенська та Новоград-Волинська [12, арк.15].

Цифрові данні свідчать про те, що найбільш інтенсивно операція проходила в Київській та Вінницькій областях, де кількість засуджених на початок вересня (місяць з початку операції) наближалася до виконання лімітів (Київська область по 1-й категорії – 78,9%; Вінницька – 96,6%) Переважну більшість засуджених відносили до категорії “куркулі та

кримінальники” [12, арк. 92].

У доповідній записці на ім'я І. Леплевського про попередні підсумки операції по наказу № 00447 по Київській області на 5 жовтня 1937 р. вказувалося, що заарештовано було 9 554 особи, з них куркулів – 3 707, кримінальників – 3 984, іншого “контрреволюційного елементу” – 1 863 особи [12, арк. 90]. При проведенні операції особливу увагу приділяли прикордонній смузі області. В підсумку, по 23 прикордонним районам Житомирського, Коростенського та Новоград-Волинського округів заарештовано за наказом № 00447 – 2 883 особи. З них куркулів – 1 289, кримінальників – 1 027, іншого “контрреволюційного елементу” – 567 осіб [12, арк. 95]. Станом на 5 жовтня 1937 р. по прикордонним районам Особливою трійкою було засуджено – 1 927 осіб. З них куркулів – 1 099, кримінальників – 436, “к.-р. елементу” – 392 [12, арк. 96].

10 жовтня 1937 р. перший начальник УНКВС Житомирської області Лаврентій Якушев-Бабкін написав доповідну записку Ізраїлю Леплевському. У записці наводились аргументи щодо створення трійки на території новоутвореної області. Зокрема, зазначалося, що в регіоні мешкає велика кількість куркулів, колишніх активних учасників політичних бандитських формувань, карателів, духовників, сектантів. На багатьох з них нібито є відомості про їхню контрреволюційну діяльність. Також, зазначалось, що попередні дії по вилученню куркулів та кримінальників на Житомирщині не завдали рішучого удару по повстанським кадрам. Враховуючи те, що Житомирська область є прикордонною і підлягає максимальній чистці, обласне УНКВС запланувало провести ряд нових операцій по остаточній ліквідації ворогів народу. Для їх покарання пропонувалося створити в області трійку і затвердити ліміти [13, арк. 6]. Перше засідання трійки при УНКВС по Житомирській області відбулося 23 жовтня 1937 р. З 1 жовтня по 1 листопада 1937 р. у регіоні було заарештовано – 9304 осіб, з них засуджено до страти – 1 635 осіб [13, арк. 90].

Вже в період роботи першої трійки по Київській області були виявлені порушення. Зокрема, не вказували соціально-майнове минуле обвинуваченого, в багатьох справах використані так звані присяжні свідки, які давали свідчення на всіх заарештованих з одного населеного пункту; виявлялись розходження між матеріалами слідства та довідками сільських рад, в якості свідків використовувались члени родини. На розгляд трійкою потрапляли контингенти не передбачені наказом [12, арк. 49-50].

Аналізуючи роботу трійки, дослідники зазначають, що найбільш “гуманними” були перші засідання (жовтень-листопад 1937 р). У жовтні за тиждень роботи було розглянуто справи на 421 особу (вищу міру покарання призначено 315). У листопаді кількість репресованих різко зростає. Однак співвідношення винесених розстрільних вироків і вироків до ув'язнення у виправно-трудових таборах складає відповідно 30,9% і 69,1%. У грудні це співвідношення майже однакове, 921 вирок до вищої міри покарання і 929 – до ув'язнення у виправно-трудових таборах. У квітні-травні 1938 р. різко зростає кількість репресованих і жорстокість по відношенню до них – виносяться лише розстрільні вирокі. Якщо за три місяці попереднього року було розглянуто справи на 4 326 осіб, з яких підлягали розстрілу 1 932, то лише з 7 квітня по 10 травня 1938 р. було засуджено до розстрілу 1 999 осіб [183, с. 32].

Під час роботи першої трійки вирокі виносились не тільки по справах куркулів та контрреволюційних елементів, а також по кримінальниках. Їх заарештовували згідно п. 7 та п. 8. наказу № 00447. В цих пунктах зазначалося, що карні злочинці (бандити, грабіжники, злодії-рецидивісти, контрабандисти-професіонали, аферисти-рецидивісти, крадії худоби), які ведуть злочинну діяльність та пов'язані із злочинним середовищем, а також карні елементи, які знаходяться у таборах та трудпоселеннях, і проводять злочинну діяльність підлягають арешту та покаранню [242, с. 125].

Аналізуючи протоколи засідань першої трійки при Житомирському УНКВС (45 протоколів за жовтень-грудень 1937 р. та 5 протоколів за

квітень-травень 1938 р.) дисертанткою відмічено наступне:

1. В середньому 15% вироків виносили по справах кримінальників на засіданнях трійки у 1937 р. Однак цей показник не однаковий для всіх засідань. Так в протоколі № 14 від 4 листопада 1937 р. цей відсоток збільшується до 54, а в протоколі № 9 від 2 листопада 1937 р. – зменшується до 1% [24].

2. До кримінального контингенту відносили: крадіїв, повій, конокрадів, бандитів-рецидивістів, контрабандистів, грабіжників та інших, незалежно вільні вони чи перебували в місцях позбавлення волі. Так, у протоколі № 14 від 4 листопада 1937 р з 59 засуджених кримінальників 27 осіб були в'язнями Коростенської ВТК [24].

3. Міра покарання кримінальників також відрізнялась від вироків іншим категоріям обвинувачуваних. Вирок про ВМП було винесено по майже 30% справ кримінальників, інші отримали по 10 та 8 років у ВТТ;

4. Під час роботи трійки у квітні-травні 1938 р. загальна кількість вироків по кримінальникам зменшилася до 15%, але розстрільний вирок отримали понад 50% [24].

Справи кримінальників оформлювалися за спрощеною системою: вказувалося соціальне походження обвинуваченого; за що, коли і на скільки попередньо засуджувався; новий злочин обов'язково записувався з політичним мотивом. Так, у справі засудженого за наказом № 00447 кримінальника – Махіні Василя Григоровича зазначалося: рік народження, на час арешту в'язень Житомирської промколонії, попередньо засуджувався у 1933 та 1936 рр., з куркулів, малописьменний. Але, незважаючи на такі анкетні дані, в обвинувальному висновку було записано, що "...в'язень проводив серед правопорушників троцькістську контрреволюційну агітацію, спрямовану проти існуючого ладу" [65, арк. 9-13]. Рішенням трійки від 25 жовтня В.Г. Махія та ще 2 в'язні Житомирської промколонії були засуджені до ВМП [65, арк. 21].

Вироки у справах заарештованих за "національними лініями" (накази

НКВС СРСР № 00439 від 25 липня 1937 р., № 00485 від 11 серпня 1937 р. та ін.) виносилися комісією НКВС СРСР і Прокуратури СРСР. Замість слідчих справ на їх розгляд надсилалися списки (альбоми) на осіб, що підлягали репресіям, у яких місцевими органами коротко викладалася суть справи, вказувалася стаття, за якою проходив заарештований. По польській лінії в регіоні засуджено значно більше громадян, ніж по німецькій – 7 993 проти 1 647, але відсоток засуджених до розстрілу і ув'язнення у виправно-трудовах таборах по обох лініях однаковий – відповідно 89% і 11%. Всього двійкою, себто згідно з протоколами наркома внутрішніх справ СРСР і прокурора СРСР, у період з 18 жовтня 1937 р. по 16 березня 1938 р. було піддано репресіям 9 640 жителів області, з них засуджено до розстрілу 8 580 осіб [183, с. 32].

Відповідно до постанови політбюро ЦК ВКП(б) № 1164/22 від 15 вересня 1938 р. і виданого відтак наказу НКВС СРСР № 00606 від 17 вересня 1938 р. рішення нерозглянутих слідчих справ по контрреволюційних національних контингентах було передано на розгляд особливих трійок на місцях. Всього за півтора місяця роботи особливої трійки було засуджено до вищої міри покарання 4 165 чол. і лише 38 – до ув'язнення у виправно-трудовах таборах [183, с. 34].

За виявленими документами протягом 1937 – 1939 рр. виїзними сесіями Військової колегії Верховного Суду СРСР було засуджено 138 уродженців та жителів області, в тому числі 117 – до вищої міри покарання (див. табл. 12). Серед засуджених 78 військовослужбовців (у тому числі 9 працівників Тсоавіахіму), 20 працівників партійного та 25 радянського апаратів, 15 представників інших професій [183, с. 34].

Як вже зазначалося, оперативний наказ НКВС СРСР від 25 липня 1937 р. № 00439 вимагав проведення операції, спрямованої на пошуки німецьких шпигунів і агентів, арештів німців, які працювали на військових заводах, залізничному транспорті та інших місцях.

В рамках виконання наказу в області була сфабрикована справа

“Волинського фашистського центру”, який нібито організовував і направляв всю контрреволюційну діяльність німецького населення області. Стверджувалось, що головною метою “Центру” було знищення радянської влади та встановлення фашистської диктатури, відторгнення України від СРСР, що ця організація нібито виникла в період громадянської війни та окупації України німецькими військами та остаточно формувалася у 1923 р. Робота організації спрямовувалася німецьким генеральним штабом та загальним “фашистським центром” з Києва [49, т.12, арк. 1].

До складу “Волинського фашистського центру” в різні часи нібито входили: пастори – Густав Улле, Едуард Домрес, колишній секретар Пулинського німецького національного району – Остер, редактор німецької газети – Міллер та інші. На початок 1938 р. “Центр” складався з емісара фашистської організації “Аусланддойче” – Енслена, завідувача хірургічним відділенням – лікаря Наймана, професора з туберкульозних захворювань – Гінця, лікаря рентгенолога – Вейкерта та зубного лікаря Дорна. Центр був зв’язаний з німецьким консулом в м. Києві. Від якого отримував вказівки про створення на Волині штурмових загонів, на зразок фашистських штурмових загонів Німеччини. Співробітники Житомирського УНКВС переконували, що на території області такі загони були створені. Слідством по справі було викрито 15 таких загонів в Житомирському, Бердичівському, Ємільчинському, Червоноармійському, Малинському та інших районах області. Їх створювали в населених пунктах, які були розташовані поряд із стратегічними транспортними магістралями [49, т.12, арк. 2-4]. Штурмові загони мали зброю та боєприпаси. По справі було вилучено: гвинтівок – 137, револьверів – 73, обрізів – 41, бомб та гранат – 7, бойових патронів – 4700, амоналу – 87 кілограмів, бікфордового шнуру – 174 метри [49, т.12, арк. 6].

Понад те, виявилось, що “Волинський фашистський центр” готував на момент початку війни між СРСР та Німеччиною біомікродиверсію. Було вирішено використати інфекційні мікробіологічні культури – дизентерії та

черевного тифу. Для виконання цієї диверсії до складу організації залучили бактеріологів – Рафальського та Куколева. Вони вирощували необхідні біокультури в Житомирській баклабораторії. Планувалося зараження водогону через повітряно-водогінні фільтри, колодязі, їжу бійців Червоної армії, річки.

За рішенням трійки при Житомирському УНКВС від 20 вересня 1938 р. у справі “Волинського фашистського центру” було розстріляно 350 осіб [49, т.20, арк. 314]. Мине час і з’ясується, що це був результат фабрикації. Наприклад, співробітник Житомирського УНКВС Д. Манько після арешту свідчитиме, що “перші арешти німців частково були за компрометуючими матеріалами, але більшість арештовували без них. ...Я особисто вказував в довідках на арешт німців вигадані імена та по батькові, а також вік. Також по відношенню до німців я застосовував термін – “мазурик”, він означав, як уродженця Східної Пруссії так і осіб без прізвища” [22, т.1, арк. 289].

Співробітник Житомирського УНКВС Г. Басай свідчив, що у 1938 р. новий начальник обласного управління Григорій Вяткін вимагав “об’єднати в групі справи. Потрібно було показати, що викриті центри: польський, німецький та інші. Складно було навіть собі уявити створення таких центрів, тому почали об’єднувати одиночні справи у великі групі” [22, т.5, арк. 188].

Нарешті ще один колишній співробітник Житомирського УНКВС Д. Малука свідчив: “...На початку 1938 р. я прийняв німецьке відділення та 40 – 45 заарештованих. Потім приїхав Вяткін і на нараді в обл. управлінні заявив, що в Україні ворог ще не знищений, вороже підпілля не викрито, а тому потрібно ліквідувати базу польської та німецької розвідок, тобто всі категорії за наказом № 00485... Потім начальник УНКВС наказав звести до Житомира всіх заарештованих, зібрали їх дуже багато. Тільки по німецькій лінії до 1 000 осіб. Вяткін сказав, що очних ставок не потрібно, достатньо одного - двох протоколів з зізнаннями заарештованих. Так ми тоді справи і оформлювали... У квітні 1938 р. було складено план оперативної роботи,

потрібно було підарештувати людей (тобто переглянути нереалізовані свідчення)... По списках з підприємств Басай відмічав поляків, а я німців для групи прориву, заарештовували тільки за національною ознакою без компрометуючих матеріалів” [22, т.5, арк. 146].

Обвинувачення всіх засуджених по цій справі ґрунтувалися на їх суперечливих зізнаннях, та неконкретних та непереконливих свідченнях свідків, які не були підтверджені під час подальшого слідства. У обвинувальному висновку було вказано, що у заарештованих вилучено зброю та інше, однак це матеріалами слідства не підтверджено, ні в кого з засуджених перерахована зброя не вилучалась [49, т.20, арк. 340, 345]. Було вказано і на інші порушення закону і у грудні 1958 р. всі, хто проходив у справі “Волинського фашистського центру”, були реабілітовані [49, т.20, арк. 352].

За фальшивими обвинуваченнями (участь у контрреволюційних організаціях, шпигунство на користь Німеччини, підготовка диверсій, антирадянська діяльність) упродовж жовтня 1937 – січня 1938 рр. у рамках “німецької операції” було засуджено 1647 осіб, з яких 1467 – до смертної кари. У вересні 1938 р. за постановами трійки при УНКВС по Житомирській області було розстріляно ще 989 обвинувачених. Серед страчених домінували німці за національністю [183, с. 37].

1937 р. ознаменував новий тур репресій проти поляків. Ще у своєму виступі на лютнево-березневому пленумі ЦК ВКП(б) М. Єжов приділив спеціальну увагу полякам: “...Однією з слабких ділянок нашої роботи була робота по Польщі. Протягом 16 років сектор працівників Польщі не зумів розкрити найактивнішу військову організацію поляків, яка вела дуже енергійну роботу проти нас. Чому це відбулося? Тому що у польському секторі за ці роки у переважаючій більшості були поляки, котрі були зв’язані з другим відділом генерального штабу та були офіцерами цього відділення” [273, с. 28].

Отже, оперативний наказ НКВС СРСР № 00485 від 11 серпня 1937 р.

започаткував «польську операцію». На Житомирщині з жовтня 1937 р. по березень 1938 р. по “польській лінії” було заарештовано – 7 993 особи. З них засуджено до розстрілу – 7 113 особи, по другій категорії – 880. Вироки виконувались у Житомирі та Бердичеві. Під час слідства померло – 17 осіб [26].

Найбільш “врожайним” було 21 січня 1938 р. В цей день в Житомирське обласне Управління НКВС надійшли протоколи №№ 824, 825, 828, 830, 831 відповідно наказу № 00485 з рішеннями “двійки”. Всього було засуджено 1 065 осіб, з них до вищої міри покарання – 884 особи, до виправно-трудогих таборів – 181 особу. За цими протоколами у Житомирі було розстріляно 884 поляка [26].

Останній протокол з вироком “двійки” обласне Управління НКВС отримало 16 березня 1938 р., але на цьому репресії проти польського населення Житомирщини не закінчились. Продовжується політика пошуку шпигунів та диверсантів. У 1938 р. репресивна політика набуває ще більш жорстоких та потворних форм.

У березні 1938 р. до Житомира приїхав новий начальник обласного управління НКВС вже згаданий Григорій Вяткін, який прямо заявив, що в Україні ворога ще не розгромлено, вороже підпілля не ліквідовано, що потрібно ліквідувати базу польської та німецької розвідок-контрабандистів, зв’язаних з Польщею та Німеччиною – тобто всі забарвлення за наказом № 00485, повинні бути заарештовані. Також дав установку про методи слідства: свідчення обвинуваченого повинні бути максимум на 1-2 аркушах, більш щоб не було. Потрібні тільки відповіді на декілька питань: коли завербовано, ким та яку антирадянську роботу проводив.

19 квітня 1938 р. до Житомира приїхав нарком внутрішніх справ України Олександр Успенський. На нараді оперативного складу обласного управління НКВС він дав настанову, що 75% поляків, які проживають у прикордонній смузі, за агентурними та слідчими відомостями, в процесі

масової вербовки проведеної польським генштабом, завербовані в “ПОВ” [27, т.1, арк. 54].

Технологію того, як саме, в який спосіб реалізовувались такого роду антизаконні настанови, розкривають заарештовані пізніше чекісти. Так, на допитах у 1939 р. слідчі розповідали, що “за списками підприємств ми відмічали поляків для групи на прорив – для нових свідчень, заарештовували тільки за національною ознакою без оперативних матеріалів” [22, т.5, арк. 146], а “при арешті членів партії по національності поляків, жодних даних про їх контрреволюційну діяльність не було. Вони заарештовувались лише тому, що за національністю були поляками” [22, т.5, арк. 188].

Ведення слідства відбувалось з порушення усіх процесуальних норм. Виписувались заднім числом постанови про обрання запобіжного заходу та пред’явлення обвинувачення, продовження терміну ведення слідства, “заарештованих не допитували по 10 та більше місяців” [22, т.4, арк. 139].

Під час слідства окремі справи об’єднували в групові. Обласний прокурор, який входив у склад “трійки”, на слідстві в лютому 1939 р. зізнавався, що “дозволив по слідчим справам груповий допит заарештованих, а також оформлення групових справ від 150 до 300 осіб, хоча вони не були навіть знайомі між собою” [22, т.1, арк..258].

Допити заарештованих також проводились з порушенням законодавства. Ось що, наприклад, зазначалось у обвинувальному висновку по слідчій справі № 147523 (22 квітня 1939 р.): “Колишній начальник 3-го відділу ЖОУ НКВС та його заступник, за підтримки начальника ЖОУ НКВС систематично порушували законоположення про арешти та ведення слідства, займались підробками та фальсифікацією довідок на арешти, штучно створювали групові справи, проводили групові допити з застосуванням побиття заарештованих, підштовхували підлеглих до масового побиття заарештованих та фальсифікації протоколів допитів” [22, т.4, арк..118].

У сфабрикованих справах щодо поляків зустрічаються зовсім безглузді звинувачення. Під час репресій 1937 – 1938 рр. поняття “контрабандист” і “шпигун” для слідчих НКВС стали синонімами. Зокрема, у протоколі допиту колишнього секретаря Олевського районного відділу НКВС від 13 вересня 1957 р. можна віднайти наступне свідчення: “...Приблизно з початку другої половини 1937 р. органи НКВС почали проводити масові арешти громадян. Багато людей було заарештовано по обвинуваченню в контрабандній діяльності в 1920 – 1925 рр. Так, наприклад, якщо були якісь дані, що людина раніше займалась контрабандою (що в прикордонній смuzі в 1920 – 1925 рр. було масовим явищем), то таку людину звинувачували в шпигунстві на користь Польщі [19, арк. 34].

Те, що арешти поляків проводились лише за національною ознакою, без належних оперативних даних, підтверджує і той факт, що арештовували людей різного віку, статі, професій, освіти. Наприклад, серед заарештованих по справі “Волинського центру “ПОВ” було: 14 вчителів, два директори (лісгоспу та електростанції), 1 лісничий, 3 бухгалтери різних установ, 11 робітників, 8 водіїв, 9 сторожів, 6 токарів, 6 кочегарів, 3 машиністи, 3 майстра водопроводу, 4 лісоруби, 4 столяри, 1 коваль, 1 електромонтер, 1 теплотехнік, 4 колгоспника. Серед вчителів, заарештованих по цій справі, було шість жінок, віком від 25 до 44 років. Каральна радянська машина не зважила на те, що вони матері, всіх їх було звинувачено в систематичному проведенні контрреволюційної роботи серед учнів та польського населення, прищеплення їм фашистських поглядів. Цього було достатньо для страти [50, т.5, арк. 1-10].

Як вже було зазначено, відповідно до рішення політбюро ЦК ВКП(б) № 1164/22 від 15 вересня 1938 р. винесення вироку по слідчих справах на заарештованих по контрреволюційних національних контингентах (накази НКВС СРСР №№ 00485, 00439 та 00593 за 1937 р.) було передано на розгляд особливих трійок на місцях [277, с. 77].

Перше засідання особливої трійки у Житомирі відбулося вночі 20 вересня 1938 р. Всього за рішеннями трійки було складено 13 протоколів. Протокол № 13 датовано 3 листопада 1938 р., тобто вже після того, як робота трійок була заборонена. Смертні вироки стосовно 321 обвинуваченого було виконано [25].

Аналізуючи протоколи осінньої трійки, дисертантка дійшла висновку, що 9 з 13 протоколів тією чи іншою мірою пов'язані з поляками. Так, в протоколі № 4 від 22 вересня 1938 р. містяться обвинувачення на 100 осіб в причетності до “ПОВ”. Всі засуджені до смертної кари (вироки виконувались негайно). За протоколами №№ 5-13 проходять арештовані по “польській лінії” та 134 особи по російській. Головне обвинувачення традиційне: приналежність до “ПОВ” та шпигунство. За цими обвинуваченнями засуджено 3 000 осіб, з них 2 862 до страти [25]. Не всі засуджені були поляками за національністю. Серед арештованих по “польській лінії” проходило багато українців.

Засідання особливої трійки проходили з величезними порушеннями. Так, протоколи №№ 8-13 не підписані ніким з членів трійки. Обласний прокурор Житомирської області під час слідства в 1939 р. свідчив, що “рішення трійки на засіданнях не фіксувались. Секретаря на засіданнях не було. Обговорення міри покарання не було. Протоколи підписувались через кілька днів, коли вироки вже були виконані. Ніхто не звіряв протоколи з альбомами, в яких робились відмітки про вироки” [22, т.1, арк. 217].

Проводились засідання трійки не в повному складі, справи протоколу № 13 не були попередньо розглянуті прокурором, у більшості фальсифіковані та не закінчені слідством, багато висновків не підписані ні слідчими, ні начальником Житомирського обласного Управління НКВС [22, т.4, арк. 116].

Така практика ведення слідства та винесення вироків була притаманна всій системі НКВС України. У своїх свідченнях заступник начальника Житомирського обласного Управління НКВС зазначав, що “...в

усіх областях робилось теж саме. Коли на засіданні Військової Колегії заарештовані заявляли, що їх били, то і Військова Колегія на це не реагувала. Якщо ти виказував сумнів щодо встановленої практики роботи, тебе також могли засудити та розстріляти за саботаж” [22, т.5, арк. 226].

Проаналізовані дисертанткою матеріали дають підстави для твердження про те, що найбільше на Житомирщині серед національних меншин в 30-х рр. ХХ-го століття постраждали поляки. Їх було репресовано понад 10 тис. осіб, з яких майже 70% розстріляно.

Слід відмітити, ще одну особливість штучно створених в області контрреволюційних організацій. Крім націоналістичних організацій, в регіоні “діяли” інтернаціональні диверсійно-повстанські групи, до складу яких входили особи різних національностей. Так у жовтні 1937 р. була викрита, а у лютому-березні 1938 р. повністю ліквідована така організація у Червоноармійському районі. За версією слідства, вона була закладена польською розвідкою ще у 20-ті роки для формування повстанських загонів із куркулів та ворожих до радянської влади осіб, підготовки повстання в період війни, здійснення диверсій та шпигунства.

Серед 34 засуджених віком від 22 до 68 років, які проходили по чотирьох кримінальних справах, було 14 чехів, 9 українців, 8 німців, 2 поляки, 1 білорус. Незалежно від того, де проживали чи якої національності були підсудні, вирок для всіх був один – вища міра покарання [184, с. 12].

Яскравим прикладом фальсифікації кримінальних справ за національною ознакою була штучно створена у 1938 р. 3-м відділом УДБ НКВС по Житомирській області справа чеської військово-повстанської шпигунської організації “Чеське дружество”. Створення організації у 1919 р. приписувалось прибулим з Поволжя на Волинь колишнім військовополоненим офіцерам чеської армії Францу Белику та Едуарду Манею. Вони створили чеську спортивну організацію “Сокіл”, а під її прикриттям нібито і проводили “контрреволюційну” організаційну

діяльність серед чеського населення Волині [51, т.4, арк. 1-61].

У 1925 р. до Житомира прибув на посаду командира 44-ї стрілецької дивізії чех за походженням Я. Штромбах. В цьому ж 1925 р. чеською комуністичною секцією Комінтерну до чеської колонії Житомирського району було надіслано на посаду завідуючого національної чеської школи у с. Крошня Чеська (нині це місто Житомир) А. Водседалека (нібито чеського розвідника). Ось вони очолили організацію “Сокіл”, зі складу якої почали формування чеської військово-повстанської дружини, на окремих підприємствах чеської колонії та в учбових національних закладах створювалися “отбочки” – тобто військово-повстанські групи. У 1928 – 1929 рр. Я. Штромбахом в Житомирі було створено “Чеське дружество”.

За версією співробітників обласного Управління НКВС, завданням організації було створення на території Житомирської області чеських повстанських дружин, ціллю яких була концентрація чеських повстанських кадрів, та підготовка їх до збройного повстання під час вторгнення Німеччини, проведення розвідувальної роботи на території СРСР. За офіційними документами, слідством по цій справі викрили та ліквідували 4 повстанських дружини та 12 “отбочок” [51, т.4, арк. 4].

Керівниками “Чеського дружества” на початок 1937 р. були названі столяр Житомирської фабрики “Профінтерн” С. Томан, плановик Житомирського пивоварного заводу Й. Яндур, інспектор Житомирського райфінвідділу В. Голан та А. Маркуп. Вони нібито були безпосередньо зв’язані з секретарем чеського консульства у Києві Хасусом, від якого отримували вказівки щодо практичної діяльності організації [51, т.4, арк. 69].

Чекісти зробили членами організації 77 громадян чеської, одного польської і двох німецької національностей. У переважній кількості це були малописьменні робітники і колгоспники, жителі Житомира і Житомирського, Андрушівського, Коростишівського, Малинського, Червоноармійського районів. Аналізуючи матеріали справи, слід зазначити

абсурдність обвинувачень проти цих людей. Так, провина водія облоздороввідділу О. Горака полягала в тому, що він повинен був здійснити диверсію – підпалити 1 та 2 міські лікарні. Колгоспник О. Гжеблик “розповсюджував” провокаційні плітки про війну серед селян та недоброякісно обробляв колгоспну землю, за що був засуджений до розстрілу. Такі абсурдні звинувачення були пред’явлені всім заарештованим по цій справі. За постановою трійки при УНКВС по Житомирській області від 22 вересня 1938 р. 80 так званих учасників “Чеського дружества” були страчені 28 вересня 1938 р. [51, т.4, арк. 69] .

Згодом, вже під час хрущовської “відлиги”, було з’ясовано, що заарештовані репресовані тільки на підставі їх зізнань про приналежність до “чеської військово-повстанської шпигунської організації”. Конкретних фактів про їх “контрреволюційну” діяльність немає. Свідчення заарештованих попереднім слідством не перевірялися та об’єктивними даними не підтверджені. Свідків по справі також немає. Рішенням Військового трибуналу Прикарпатського військового округу від 30 червня 1958 р. реабілітовані, справа закрита за відсутністю складу злочину [51, т.5, арк. 269-270].

Під час “великого терору” було продовжено репресивні акції проти євреїв Житомирщини. В 1937 – 1938 рр. в Коростені, Новоград-Волинському, Бердичеві, Олевську, Овручі були “викриті” буржуазно-націоналістичні сіоністські організації. Яскравим прикладом такого “викриття” була справа Житомирської підпільної сіоністської організації. По справі проходили 5 чоловік: Шполянський Яків Овсєвич – вчитель 4-ї єврейської школи, Марлінський Іона Зеїделевич – викладач Житомирського шляхового технікуму, Марлінський Девід Зеїделевич – викладач Житомирського механічного технікуму, Тартковський Саул Аронович – викладач єврейського педтехнікуму, Бердштеїн Шлома Іхілевич – інвалід праці.

Всім членам організації було пред’явлено звинувачення в належності

до сіоністської організації “Цейрей Ціон”, проведенні активної антирадянської діяльності, спрямованої на підрив політики більшовицької партії в національному питанні. В справі також зазначалось, що члени організації “створили нелегальні гуртки та групи для підготовки націоналістичних кадрів вороже налаштованих проти Радянської влади. Вели активну агітацію, спрямовану на зрив переселення євреїв у Біробіджан та Херсон” [52, арк. 174-175]. Усі заарештовані під час допитів визнали себе винними. Після цього рішеннями трійки при Житомирському УНКВС від 10 травня 1938 р. вони були засуджені до ВМП – розстрілу. Всі прохання дружин про перегляд справи були відхилені. Виконання вироку відбулося 4 червня 1938 р.

В лютому 1957 р. справу про Житомирський сіоністський центр було переглянуто Трибуналом Прикарпатського військового округу. У висновку судової комісії наголошувалось, що репресованих засудили “за неконкретними, неперевіреними матеріалами, які не могли бути основою обвинувачення. Слідчим по справі була людина, яку в 1939 р. було засуджено до розстрілу за фальсифікацію слідчих справ, здирництво та застосування фізичних методів впливу на заарештованих” [52, арк. 452-453]. Постановою Житомирського обласного суду від 21 лютого 1957 р. рішення трійки Житомирського УНКВС було відмінено та справу закрито.

У звіті начальника Житомирського УНКВС заступнику наркома внутрішніх справ України від 3 серпня 1938 р. про оперативну слідчу роботу управління зазначалось, що в області “в 1938 р. репресовано 178 учасників сіоністських організації” [7, арк. 96]. В першу чергу, їх звинувачували в шпигунстві та диверсійній роботі в інтересах англійської, польської та німецької розвідок. У цьому звіті наголошувалось, що “в Новоград-Волинському сіоністською організацією керував резидент польської розвідки. В Коростені на чолі сіоністської організації знаходився агент англійської розвідки. В Бердичеві сіоністським підпіллям керував заарештований член українського центру сіоністів – Коган” [7, арк. 97].

Євреї проходили не тільки по справах сіоністських організацій. Як свідчать відомості про оперативну слідчу роботу УНКВС по Житомирській області, в національному складі репресованих по іншим національним операціям проходить багато євреїв. Так, в національному складі по польській операції зареєстровано – 302 євреї, по німецькій – 26, по куркульській – 24. Станом на 21 травня 1938 р. було заарештовано 739 осіб єврейської національності [14, арк. 40].

Значна кількість євреїв була засуджена по справах есерів та троцькістів. До них були зараховані: слідчий окрсуду Крацман, директор Житомирського педагогічного інституту Табакмахер, викладач єврейського педагогічного технікуму і редактор газети “Радянська Волинь” Айзман та багато інших.

У 1938 р. в Житомирі органами НКВС фабрикується справа есерівської організації. Євреї також були серед заарештованих – 50 осіб на чолі з колишнім секретарем губкому партії есерів, більшовиком з 1919 р., завідувачим Житомирським історичним архівом – В. Юр’євим-Биком. За свідченнями документів справи, слідчий особисто вписував до протоколу допиту учасників, які проходили по іншим організаціям та за іншими звинуваченнями. Тільки після застосування фізичного тиску заарештовані почали давати свідчення. Рішенням трійки при Житомирському УНКВС від 10 травня 1938 р. 50 засуджених були страчені в червні 1938 р. Реабілітовані в лютому 1958 р. [53].

Як і у попередні роки, репресивні акції були спрямовані проти “українських націоналістів”, пошуки яких тривали. У звіті 4-го відділу УНКВС Житомирської області з червня по листопад 1937 р. підкреслювалось, що “головний напрямок боротьби з українською націоналістичною контрреволюцією, це розкриття повстанського підпілля у районах, де раніше були повстанські організації” [13, арк. 57].

Наприклад, у 1937 р. в Овруцькому районі було викрито «Волинську Повстанську Армію» (“ВПА”), що мала на меті за допомогою Польщі

повалити радянську владу і відновити в Україні національно-поміщицьку державу. “ВПА” зразка 1937 р. виглядала як наступниця структури під такою самою назвою, що її ще у 1922 р. викрило ДПУ. Проте, тоді у 1920-ті рр. основне керівництво “ВПА” втекло до Польщі, внаслідок чого основна частина організації залишилась не репресованою [54, арк. 96]. Стверджувалось, що Роман Білоцький, Георгій Воробей, Олександр Налапій, Іван Титарчук створили підпілля, а до них приєдналися ті, хто у 1920-ті рр. за участь у “ВПА” був засуджений (Никанор Духновський, Андрій Николайчук, Василь Ілющенко та ін.). Останні повернулись після відбуття термінів засудження додому і продовжили “контрреволюційну діяльність”.

11 листопада 1937 р. трійка при обласному Управлінні НКВС засудила 16 осіб до розстрілу [54, арк. 104, 120-135]. Решта обвинувачених отримала різні терміни позбавлення свободи. Вперше правдивість справи “ВПА” була поставлена під сумнів під час перевірок у 1939 і 1940 рр. Проте тоді рішення трійки залишили в силі. Упродовж 1943 – 1951 рр. особи, які проходили по справі “ВПА” і у яких закінчились терміни, знов були заарештовані як “соціально небезпечні особи” і за рішенням Особливої наради при МДБ СРСР направлені на заслання.

У 1957 р. Н. Духновський, повернувшись додому, подав заяву про необхідність перегляду справи. У зв’язку з цим у 1958 р. було проведено додаткову перевірку, під час якої з’ясувалось, що справа «ВПА» була сфабрикована. Зокрема, підтвердилось, що для видобуття зізнань колишній співробітник НКВС Семен Едвабник застосовував до заарештованих фізичні засоби впливу, що протоколи допиту заарештованим не зачитувались і з ними їх не ознайомлювали тощо. Постановою Президії Житомирського обласного суду УРСР від 26 листопада 1958 р. справу “ВПА” було скасовано [54, арк. 233-238].

Як запевняють матеріали слідства, в селі Криве Корнинського району професорами Київського кооперативного інституту М. Левицьким і

П. Дібровою та місцевими жителями – студентами цього інституту була створена українська націоналістична повстанська організація. На думку слідства, село “кишіло” контрреволюційними, петлюрівськими і націоналістичними елементами, а в минулому тут була навіть меншовицька організація. Схоже на те, що влада помстилася селянам за колишнє повстання, в ході якого при зіткненні з частинами Червоної Армії було багато жертв, за спротив колективізації (1929 р. із місцевого колгоспу вийшло 147 сімей, які до 1932 р. працювали на своїй землі). За рішенням позасудового органу 22 жителі цього села були розстріляні 3 червня 1938 р. Таке ж покарання за участь у неіснуючій антирадянській українській диверсійно-повстанській організації спіткало 30 жителів Малинського району. Подібні організації були “викриті” у Коростенському, Ружинському, Червоноармійському районах області. “Самостійники” були “виявлені” у селі Скраглівка Бердичівського району [183, с. 39].

У листопаді 1937 р. Житомирське обласне управління звітувало про свої успіхи у боротьбі з “українськими націоналістами”. У Бердичівському районі викрита та ліквідована “українська к.-р. націоналістична організація”, заснована у 1930 р. колишнім єпископом УАПЦ П. Орликом. По справі заарештували 32 особи, головною метою яких була ліквідація радянської влади в Україні шляхом збройного повстання та встановлення Української Народної Республіки. Члени організації проводили націоналістичну агітацію, розповсюджували провокаційні чутки про війну та загибель радянської влади.

У жовтні 1937 р. у Чуднівському районі було викрито українську націоналістичну організацію “Союз націоналістів”. Керівником організації оголосили вчителя М. Олійника. Заарештували 13 осіб вчителів та співробітників райнаробразу. Стверджувалось, що організація ставила своєю метою відторгнення України від СРСР, з метою створення “Самостійної України”. Також у жовтні 1937 р. оголошено про викриття націоналістичної організації, що її очолював агроном В. Скарженівській.

Заарештували “активних членів” – вчителів та агрономів, які “планували” збройне повстання. У с. Ласки Народицького району викрили “українську к.-р. повстанську групу”, заарештували 7 осіб. Всі засуджені трійкою до страти. У Ружинському районі викрили “українську к.-р. націоналістичну організацію”, заарештували 12 її членів.

Як учасники сфабрикованої націоналістичної контрреволюційної військово-повстанської організації, що нібито готувала збройне повстання на території Вінницької, Житомирської та Київської областей, у день винесення вироку, 10 травня 1938 р., були розстріляні 5 осіб, у тому числі перший секретар Любарського райкому КП(б)У А. Русанов, директор Бердичівського заводу “Прогрес” А. Бондарев. Голову Бердичівського міськвиконкому С. Терпиловського, заступника голови Держинського райвиконкому А. Кошового, викладача Бердичівського педагогічного інституту М. Полюгу і з ними ще 33 чол. розстріляли через місяць [183, с. 39-40].

З 1 жовтня по 1 грудня 1937 р. всього було заарештовано 568 “українських націоналістів”, з яких 410 засудила трійка [13, арк.. 190-192]. Значного розмаху надав цій боротьбі Григорій Вяткін. У своїй доповідній записці заступнику НКВС УРСР Д. Гречухіну у серпні 1938 р. він зазначав, що всього по “українським націоналістичним військово-повстанським організаціям” було ліквідовано 26 повстанських комітетів, 77 повстанських загонів, 3 повстанських полка, загальною кількістю учасників – 2 888 осіб [7, арк..95].

Про те, як “викривали” українське націоналістичне підпілля на Житомирщині у 1938 р., яскраво розповідається у скарзі заарештованого Костюченка Олександра Климентійовича. Він писав, що просидів шість місяців у Житомирській в’язниці без пред’явлення обвинувачення, а 23 липня 1938 р. його взяли на допит і “дали можливість” перед допитом побачити, як жорстоко, аж до втрати свідомості, били працівника Потіївського райвиконкому – Марченка. Далі, в скарзі, Костюченко

розповів, що до нього звернувся співробітник НКВС і заявив “...бачив, як ми б’ємо, так і тебе сьогодні будемо бити, якщо не будеш писати”, а на питання, заарештованого що писати, відповів “...пиши, що ти член української націоналістично-буржуазної організації”. Коли заарештований заявив, що це брехня, його почали жорстоко бити [16, арк. 161- 162]. Кожен наступний допит був гіршим за попередній “... 25 липня знову допитували з побиттям, а 27 липня визвали на допит у 11-ій годині ночі і протримали до 4-ої години ранку. Били так, що на мені не залишилося жодного цілого шматка шкіри, до втрати свідомості. Коли я прийшов до тями, слідчий заявив, що бити більш не будуть, якщо я підпишу проти себе свідчення та назву ще 30 членів української націоналістичної організації. Я вже був згоден на все” [16, арк. 163].

Багатонаціональний склад населення зумовив існування в регіоні різних релігій та релігійних течій: православних, римсько-католицьких, іудейських, лютеранських, російських старообрядців, сектантів. Для національних меншин церква та релігія весь час були головними факторами суспільного життя і мали величезний вплив на політичні погляди людей. Це дуже непокоїло сталінський режим.

Вже до середини 1930-х рр. на Житомирщині були піддані репресіям представники різних релігій. Проте саме під час «великого терору» органи НКВС завдали нищівного удару релігійним об’єднанням. У квітні 1937 р. УНКВС по Житомирській області розпочався збір матеріалів про контрреволюційну діяльність церковників по кожному району. Так, у доповідній записці начальника окрвідділу НКВС секретарю окрпарткому зазначалось, що останнім часом активізувалась контрреволюційна діяльність церковників, ними проводяться нелегальні релігійні обряди, ведеться антирадянська агітація проти організації перепису населення, церковний актив висловлює незадоволення політикою партії та уряду. Ці тенденції простежуються по всіх районах округу [37, арк. 36-41].

Одночасно партійні органи і органи держбезпеки збирали матеріали

на активних членів релігійних громад, комуністів та кандидатів в члени КП(б)У, які підтримували релігійні настрої. Районні органи НКВС доповідали партійним органам майже кожного місяця про “контрреволюційну діяльність” церковників і сектантів. У звітах зазначалось, що навіть в селах, де не було церков, населення продовжувало відстоювати своє право на свободу віросповідання і активно готувалося до святкування Пасхи, яка у 1937 р. збігалася з першотравневими святами. Для попередження розвитку діяльності церковників органами НКВС були намічені арешти найбільш активних членів релігійних громад. Проте влада боялася “ексцесів” з боку віруючих, тому тимчасово активні антирелігійні дії були призупинені [34, арк. 12].

Священників заарештовували поодинці і цілими групами. Для періоду з жовтня по кінець грудня 1937 р. були характерні справи – одиночні та групові справи від 3 до 9 осіб. Слідство тривало дуже швидко, інколи не потрібно було навіть ні зізнань заарештованих, ні показів свідків. Так, 24 грудня 1937 р. було заарештовано безприходського священика О. Самойловича, якого звинуватили в антирадянській агітації. Винним він себе не визнав. Слідство по справі було закінчено наступного дня. В той же день рішенням трійки він був засуджений до страти [55, т.3, арк. 85].

2 грудня 1937 р. був заарештований священик з Малина – К. Кульчицький, якого звинуватили в “контрреволюційній націоналістичній діяльності” на користь Польщі. Слідство по справі закінчили за добу і відправили матеріали на розгляд Особливої наради при НКВС СРСР, яка засудила його на 10 рр. виправно-трудова робота [55, т.3, арк. 94]. Заступник начальника 3-го відділу Управління НКВС по Житомирській області згодом свідчив: “...Обвинувальні висновки склалися за трафаретами, справи глибоко не вивчалися” [22, т.1, арк. 476].

Від самих підслідних, зазвичай, вимагалось просто підписати вже заготовлені тексти протоколів допитів або очних ставок. Якщо заарештовані відмовлялися це робити, то до них застосовувалися методи

шантажу, чинився тиск, у тому числі фізичний. Так, в справі священника М. Капустинського та членів сільської релігійної громади (всього 21 особа) зустрічаємо яскраві приклади методів, які використовували органи НКВС під час репресій. Всі заарештовані мешканці с. Андрійовичи Ємільчинського району були звинувачені в створенні контрреволюційної повстанської диверсійної організації, агітації проти радянської влади та підготовці збройного повстання на випадок війни, хоча самі вони навіть не підозрювали в чому їх звинувачують [56, т.1, арк. 283-293].

Одна із заарештованих під час допиту у 1961 р. пояснювала: “...На слідстві мене звинувачували в тому, що я ходжу до церкви, інших звинувачень не було. Тоді склали протокол і дали мені його підписати, що в ньому було я не знаю, бо мені його ніхто не читав. Я підписала протокол, бо мені погрожували побиттям, а сидячи в кабінеті я чула, як били заарештованих. Вони від болю дуже кричали” [56, т.1, арк. 451-455] .

Ще один свідок тих подій розповідав наступне: “...Не дивлячись на побиття та образи, я відмовився підписувати протокол допиту, в якому були брехливі свідчення на мене та інших моїх односельців. Після цього мене приводили на допит ще двічі і жорстоко били. На третьому допиті я не витримав і підписав свідчення” [56, т.1, арк. 456-462]. Під час слідства по реабілітації засуджених по цій справі з’ясувалося, що всі вони були заарештовані тільки за те, що відстоювали сільську церкву від закриття.

Довідки-характеристики сільської ради, які впливали на винесення вироку, також писалися або співробітниками органів НКВС, або під їх диктовку. У 1961 р., під час допиту, людина, яка була у 1937 р. головою сільської ради свідчила: “...Нас вночі викликали до Ємільчинського РВ НКВС і мені дали кілька довідок-характеристик на заарештованих односельців. На кого конкретно не знаю, бо читати мені їх не дали” [56, т.1, арк. 463-470]. За рішенням трійки від 11 листопада 1937 р, 9 обвинувачених було засуджено до страти, 12 – на різні терміни ув’язнення у виправно-трудових таборах.

Як свідчать статистичні данні про оперативно-слідчу роботу Житомирського УНКВС з 1 червня 1937 р. по 10 січня 1938 р., по області було заарештовано за обвинуваченнями в церковно-сектантській контрреволюції – 540 осіб [8, арк. 66]. До страти було засуджено єпископа М. Руберовського, священників К. Горбатюка і А. Янкина та інших. Обвинувачення засуджених були побудовані на суперечливих і непереконливих свідченнях самих заарештованих та свідків. Так, наприклад, під час слідства по справі В. Гулька, обвинуваченого в розповсюдженні контрреволюційних листівок, додали матеріали на 3-х колишніх священників і створили “шпигунську контрреволюційну групу”. В заяві на ім’я Житомирського обласного прокурора від 2 листопада 1939 р. священник П. Яровий писав: “...На допиті був свідок. Людина мені не знайома. Судячи з вигляду жебрак, мав зору 10 – 15%, недалекого розуму. На всі питання відповідав позитивно, але ім’я свого назвати не зміг, сказав що йому забили памороки. Після цього свідка вивели” [57, арк. 68-69]. В. Гулько був засуджений до ВМП, а священники отримали по 10 років ВТТ [57, арк. 69].

У звіті про результати роботи Житомирського УНКВС від 1 грудня 1937 р. керівництву Київського НКВС зазначалось, що контрреволюційне підпілля церковників та сектантів залишається розкритим не повністю. На території області безперечно існує широка контрреволюційна організація, як по церковній, так і по сектантській лініях. Тому місцеві органи безпеки вважали головним завданням репресії проти релігійного активу. Було намічено нанести головні удари по прикордонним районам, Житомиру та Бердичеву [13, арк. 67-68].

Слідчими УНКВС по Житомирській області було сфабриковано справу антирадянської релігійно-монархічної організації в складі 56 служителів культу. В справу було об’єднано дві “контрреволюційні організації” обновленців і тихонівців, які нібито разом боролися проти радянської влади. Рішенням трійки від 10 травня 1938 р. всі заарештовані

по справі були засуджені до страти [55, т.2, арк. 286-308].

Крім звинувачень у реставрації монархії, церковників звинувачували і в націоналізмі. Так, у 1938 р. Бердичівським міськвідділом НКВС була “розкрита” справа С. Олійника, С. Якимовського та інших (всього 21 особа). Вони були представниками різних напрямків православ’я та представниками сільських церковних громад. Їх усіх звинуватили в належності до “антирадянської націоналістичної повстанської організації”. Рішенням трійки від 5 травня 1938 р. всі були засуджені до страти. 3 листопада 1938 р. було розстріляно ще 10 осіб духовного звання, необґрунтовано звинувачених в шпигунстві на користь Польщі. Більшість з них була похилого віку, але це не зупиняло владу. Заарештовані піддавалися тортурам і, не витримуючи фізичних мук, давали свідчення і на себе, і на своїх знайомих, забезпечуючи нову хвилю арештів. Обвинувачення в справах були побудовані на суперечливих і не переконливих свідченнях “вибитих” з самих заарештованих [57-59].

Польська національна меншина була найчисельнішою на Житомирщині, а римсько-католицька церква користувалась значним авторитетом серед місцевих поляків та активно впливала на їх політичні погляди, тому органи НКВС в першу чергу нанесли нищівний удар по католикам регіону. Як вже було зазначено, ще у 1935 – 1936 рр. Житомирська римсько-католицька єпархія фактично припинила своє існування, костьоли були закриті, майже всі ксьондзи репресовані. Страшну долю католиків розділили лютеранські громади та їх пастори, а також сектанти Житомирщини. Євреї та їх релігійні діячі також постраждали від репресій, але представники комуністичної влади вважали іудаїзм менш шкідливим, бо його сповідували переважно міщани, а не представники пролетаріату та селянства. Репресивні заходи проти іудеїв Житомирщини були відносно м’якшими у порівнянні з іншими категоріями віруючих.

Православна церква була головним ідеологічним супротивником радянської влади, бо мала великий вплив на більшість населення, але

боротьба з нею полегшувалась відсутністю єдності в православ'ї. Церковний розкол дуже вміло використали органи НКВС на місцях. Вони штучно створювали міжконфесійні конфлікти і розпалювали міжконфесійну ворожнечу, що дало змогу роз'єднати православне населення регіону і жорстоко розправиться з представниками різних православних конфесій Житомирщини.

Аналіз архівних матеріалів підтверджує, що цілеспрямована антирелігійна політика сталінського режиму призвела до того, що на території Житомирської області на початку 1939 р. практично повністю була знищена матеріальна база церкви, а переслідування та репресії фізично винищили найбільш впливових представників духовенства.

Як засвідчує аналіз архівних джерел, важливою складовою “великого терору” були репресії за «політичним забарвленням» (по “политической окраске”). Найбільш розповсюдженими у Житомирській області були обвинувачення у приналежності до національних партій, участь в есерівських, троцькістських і меншовицьких організаціях. Наприклад, з 1 жовтня 1937 р. до 1 січня 1938 р. серед засуджених у Житомирській області було 3 644 українських націоналістів (до страти засудили 1 689 осіб, до 10 років ув'язнення – 1 955), 38 троцькістів (до страти – 18, до 5 років ув'язнення – 20) [7, арк. 99/]. З 1 січня до 1 липня 1938 р. було заарештовано за “політичним забарвленням”: троцькістів – 50, есерів – 44, меншовиків – 46; обвинувачених у приналежності до націоналістичних контрреволюційних організацій – українських – 1 951, сіоністських – 72, фашистських – 33, білогвардійців – 373 [7, арк. 105].

За облудними звинуваченнями у троцькізмі на Житомирщині було заарештовано і знищено багатьох керівників обласного і районного рівнів. Серед них: секретарі окружкомів і міськкомів партії О. Абаш-Буніс, П. Єгоров, О. Тільман, викладач єврейського педтехнікуму і редактор газети “Радянська Волинь” Г. Айзман, завідуючий облфінвідділом П. Богаєнко.

Справи звинувачених у троцькізмі розглядалися дуже швидко. Так,

Абаша-Буніса Олександра Петровича – колишнього секретаря Новоград-Волинського окружного партійного комітету, латиша за національністю, було заарештовано в літку 1937 р. Його обвинувачували у приналежності до контрреволюційної троцькістської терористичної організації, яка вела боротьбу проти партії та Радянської влади, готувала терористичні акції проти керівництва партії. За даними слідства, ця організація була створена колишнім другим секретарем Київського обкому КП(б)У – Ільїним І.Л. Під час допитів Абаш-Буніс О.П. “дав свідчення”, що ним завербовано 15 осіб і перерахував керівників Новоград-Волинського округу [21, арк. 24-38]. 8 вересня 1937 р. обвинуваченому було винесено вирок – ВМП, на другий день вирок було виконано [21, арк. 47].

На початку 1938 р. керівництво облуправління НКВС зорієнтувало підлеглих на пошук молодіжного троцькістського підпілля. У результаті застосування незаконних методів ведення слідства незабаром були одержані необхідні дані про існування такої організації, а потім і показання про шкідницьку і терористичну діяльність та причетність ряду осіб до контрреволюційної правотроцькістської організації.

Ще одна підпільна правотроцькістська терористична організація була сфальсифікована з метою виявлення і покарання колишніх троцькістів і перекладання на місцеві кадри відповідальності за масові репресії в регіоні. 22 вересня 1938 р. до вищої міри покарання засуджені колишні перший і другий секретарі Житомирського обкому КП(б)У М. Максимов і К. Юсов, колишній голова Житомирського облвиконкому О. Файбишев. До страти були засуджені інструктор обкому партії Ю. Фішер і керівник обласного лікувального управління І. Паламарчук [183, с. 40-41].

Їх звинуватили в тому, що Житомирський окружний, а пізніше обласний правотроцькістський центр, керував діяльністю розгалуженого підпілля, яке проводило шкідницьку діяльність у сільському господарстві та промисловості, а також по лінії партійно-радянської роботи.

У 1938 р. в числі п'ятдесяти інших безпідставно обвинувачених і

розстріляний колишній лівий есер, на день арешту більшовик, завідувачий Житомирським історичним архівом В. Юр'єв-Бик. Як свідчать документи, слідчий особисто вписав до протоколу допиту, що учасники організації разом з меншовиками, троцькістами і націоналістами організовували куркульсько-петлюрівські виступи, проводили шкідницьку роботу, застосовували фашистські методи боротьби проти радянського і партійного керівництва, створювали військово-повстанські загони тощо. Ніяких матеріалів, які б підтверджували контрреволюційну діяльність заарештованих, у слідства не було [183, с. 41].

Заарештований колишній співробітник НКВС Матвій Леснов-Ізраїлев свідчив, що “застосовував фізичні методи на допиті... до Юр'єва-Бика, після чого він дав свідчення на 60 осіб” [22, т.1, арк. 415], визнавав, що “Юр'єв-Бик був заарештований як колишній есер без наявності матеріалів про його к.-р. діяльність, і після того, як Вяткін і я побили його, то він дав свідчення про к.-р. есерівське підпілля в Житомирі” [22, т.2, арк. 551]. У 1958 р. справу було перевірено і припинено, а щодо всіх 50 осіб було встановлено “необґрунтованість їхнього арешту і розстрілу” [53, т.4, арк. 353-354].

10 травня 1938 р. рішенням трійки Житомирського обласного управління НКВС було засуджено 80 осіб до страти. Їх засудили за приналежність до військово-офіцерської повстанської організації, яка проводила активну діяльність, спрямовану на повалення радянської влади шляхом військового повстання в середині країни та надання допомоги капіталістичним державам. Встановлено, що цю організацію було створено в період 1919 – 1920 рр. колишнім генералом царської армії Волошиним-Петриченко. В рр. громадянської війни вона провадила активну боротьбу з більшовиками, частина членів організації була заарештована органами ЧК-ГПУ, але частині вдалося уникнути репресій та продовжувати діяльність.

Діяльність організації активізувалася в 1932 – 1935 рр. під керівництвом штабу, створеного за вказівкою закордонних

білогвардійських організацій. Для організації повстання на території області були створені повстанські загони (в Малинському, Червоноармійському, Лугинському та інших районах). Свою діяльність організація проводила разом з іншими “контрреволюційними” структурами, наприклад, в м. Житомир з українською націоналістичною організацією під керівництвом Постоєва. Як стверджувалось, у Житомирську організацію входили колишні офіцери царської армії та колишні чиновники установ царської влади [60, т.1, арк. 506].

У обвинувальному висновку мовилося про те, що “слідство встановило наявність в м. Житомир трьох повстанських загонів та аналогічні загони в інших районах області. В м. Бердичів існувала філія військово-офіцерської організації під керівництвом колишнього полковника Михайлова, який почав формування повстанського полку в кількості 500 – 600 осіб [60, т.3, арк. 298].

У 1956 р. було здійснено перевірку по цій справі. Що стало приводом для арешту цих людей та пред’явлення їм обвинувачення у контрреволюційній діяльності за матеріалами справи встановити не вдалося, оскільки з цього питання в архівно-слідчій справі документів немає, крім зізнань заарештованих [60, т.4, арк. 372].

Всі заарештовані дали суперечливі та непереконливі свідчення, які не були підтверженні доказами. Дуже низька якість попереднього слідства. Очні ставки між заарештованими не проводилися. Питання ставилися провокаційні [60, т.4, арк. 376].

Рішенням трійки від 4 жовтня 1938 р. було засуджено до страти 131 особу. Цих людей обвинуватили у приналежності до РОВС – “Российского общевойскового союза” (Російської загальновійськової спілки) [61, т.8, арк. 83]. Через 20 років, у травні 1958 р., було проведено перевірку і цій справі. Перевіркою встановлено, що Управління НКВС Житомирської області на час арешту не мало даних про існування на території області “військово-офіцерської повстанської організації”. Жодних документів по цьому

питанню в справі просто не існує. Перевіркою встановлено, що із 134 заарештованих у 1938 р. компрометуючі матеріали були лише на 10 осіб, причому в цих матеріалах не було даних про причетність цих осіб до організації. На допитах у 1938 р. по справі жоден з 200 свідків не дав свідчення про існування організації. В дійсності цієї організації не існувало, а всіх заарештованих по цій справі штучно звинуватили в участі в РОВС. Більшість осіб була заарештована по цій справі тільки тому, що це були колишні військові царської армії. Слідство по справі проходило з грубими порушеннями законодавства, застосуванням фізичних методів впливу [61, т.11, арк. 274-275].

У 1957 – 1958 рр. слідство передопитало 75 свідків, які проходили по справі у 1938 р. Багато з них заявили, що не давали свідчення про антирадянську діяльність заарештованих, а протоколи допитів фальсифіковані. Встановлено, що дехто із свідків давав брехливі свідчення по домовленості, або з особистих рахунків, або з інших причин. У зв'язку з тим, що на 19 осіб, які проходили по справі, були матеріали про їхню службу в царських та інших каральних органах, вирішено було залишити вирок трійки в дії. Решту осіб реабілітували за відсутністю доказів про їх злочини [61, т.11, арк. 294].

Шукаючи “ворогів народу” у різних прошарках суспільства, НКВС особливу увагу приділяв військовим, наявність яких на Житомирщині, як відзначалось була значною. Розпочавши з арештів старих кадрових військових ще під час операції “Весна”, чекісти під час “великого терору” розширили поле своїх дій. Упродовж 1937 – 1938 рр. по Житомирському гарнізону за цей час заарештовано 106 осіб, з них 40 засуджено до вищої міри покарання, решту – до різних строків позбавлення волі.

Саме серед них шукали “військово-троцькістський заколот”. Під час допиту колишній начальник штабу ППО Тсоавіахіму О. Архангельський під тиском зізнався, що був учасником змови, та назвав ще 8 членів заколоту [12, арк. 205].

Репресивну активність проти військових стимулювали ті, хто був у керівництві обласного Управління НКВС. Так, у своїй доповідній записці про результати роботи Житомирського обласного УНКВС з моменту заснування області до 1 грудня 1937 р. начальник УНКВС Житомирської області Л. Якушев (Бабкін) зазначав, що головним завданням залишається продовження агентурно-слідчої роботи по виявленню та розгрому агентури іноземних розвідок в частинах Червоної армії в Житомирській області, вказував на необхідність посилити репресивні заходи проти “контрреволюційних елементів” в її лавах. Пропонував посилити роботу по вербовці дружин командного складу, розпочати повторну перевірку всіх допоміжних підприємств та стаціонарних частин РСЧА. Враховуючи “засміченість” Тсоавіахіму та частин ППО Житомирської області, наполягав на продовженні чистки цих організацій, репресій тих, кого підозрюють в шпигунстві та диверсіях [13, арк. 182-184].

До осені 1937 р. були заарештовані майже всі ветеринарні лікарі кавалерійської дивізії і полків. Щоб надати справі масштабного вигляду, співробітники Житомирського обласного управління НКВС до звинувачених військових долучили працівників цивільної ветеринарної служби, заарештувавши ветеринарних лікарів і фельдшерів ряду колгоспів і радгоспів Бердичівського, Держинського, Любарського, Чуднівського, Янушпільського та деяких інших районів, на контрреволюційну шкідницьку діяльність яких списувався падіж коней, корів та іншої худоби.

У 1937 – 1938 рр. заарештовано й розстріляно понад 100 керівників і спеціалістів системи військбуду. Були репресовані й колишні військовослужбовці, які працювали військовими керівниками у вищих та середніх спеціальних навчальних закладах області. У Житомирському сільськогосподарському інституті та технікумі – А. Пунно, Сен-Ун Когай, С. Концевич, у Малинському лісотехнікумі – Ф. Бурляй і Г. Барішников та ін. [183, с. 42].

Аналізуючи цифрові данні по операціям, які проводило Управління

НКВС Житомирської області в 1937 – 1938 рр., не можна не звернути увагу на те, що під час арештів по національним лініям заарештовували і військових. Так, на грудень 1937 р. по “польській операції” було заарештовано – 5 839 осіб, з них з РСЧА – 275, з них військових – 35; по німецькій лінії – 1 181 осіб, з РСЧА – 99, з них військових – 11, дружин командного складу – 5; по “румунській операції” – 8 осіб, з них 6 військових; по “латиській операції” заарештували – 29 осіб, з них 2 військових [13, арк. 205, 219, 221].

У полі зору репресивних органів були не лише ті, кого оголошували “ворогами”, а й їх родини. І це також не був “експромт” чекістів. Це робилося у відповідності до наказу М. Єжова за № 00486 від 15 серпня 1937 р. Наказ вимагав і регламентував проведення кампанії по “репресуванню дружин зрадників батьківщини, членів право-троцькістських шпигунсько-диверсійних організацій, засуджених військовою колегією і військовими трибуналами по першій і другій категоріях, починаючи з 1 серпня 1936 р.” [223, с. 377].

В цьому наказі, як і в інших, детально були розписані процедури арештів, контингенти, порядок конфіскації майна, механізми направлення дітей до дитбудинків. Однак в одному він дуже відрізнявся від інших оперативних наказів НКВС 1937 р., не було визначено мотивів репресивної акції. Звичайно, оперативні накази починались з формул про активізацію на території СРСР діяльності тої чи іншої розвідки, або, наприклад, про виникнення якихось повстансько-терористичних формувань, або про шкідництво в господарській сфері. І тільки після цього йшов головний текст наказу з детальним описом його реалізації та подання звітів про виконання. Але наказ № 00486 ні реальної, ні фантастичної мотивації, не мав. Текст його починався одразу із розпорядження про початок репресій дружин зрадників батьківщини.

Справи заарештованих дружин зрадників батьківщини відрізняються від справ інших заарештованих. У справах стандартні документи, однак

більше уваги приділено складу родини (інколи кілька довідок), протокол дуже короткого допиту заарештованої, відсутність будь-яких допитів свідків, а в перших документах наголошується про те, що підслідна до арешту проживала разом із чоловіком та знала про його контрреволюційну діяльність.

Протокол допиту також містить кілька коротких питань про знайомих, про теми розмов, про думку стосовно ворожої діяльності чоловіка. Жінки на ці питання відповідали скупо, казали що нічого не знають про антирадянську діяльність чоловіка, окремі захищали своїх чоловіків. Винними ніхто з жінок себе не визнавав, але слідчі і не вимагали зізнань. Це був єдиний вид справ у 1937 – 1938 рр., де слідчим не потрібно було вибивати зізнання. Його заміняли довідки про те, що заарештована була дружиною засудженого “ворога народу”.

У обвинувальному висновку повторювався текст довідок та додавалося, що дружина знала про антирадянську діяльність чоловіка, але слідчим органам про це не заявила. За логікою ініціаторів та виконавців наказу № 00 486 дружина не могла не знати про ворожу діяльність чоловіка. Не донесла значить співчувала “ворогу народу”, тобто винна.

Без пред’явлення обвинувачення жінки за наказом заарештовувались і скеровувались до виправно-трудових таборів на термін від 5 до 8 років. А “соціально небезпечні і здатні до здійснення антирадянських дій” діти репресованих батьків повинні були потрапляти до виправно-трудових колоній (старше 15 років) і до дитячих будинків особливого режиму (до 15-річного віку). Немовлята спочатку з матерями потрапляли до табору, потім передавались до дитячих будинків [223, с. 378, 381-382].

Цифрові данні про оперативно-слідчу роботу Житомирського УНКВС з 1 червня 1937 р. по 10 січня 1938 р. засвідчують: заарештовано жінок – дружин зрадників Батьківщини – 841 особу [8, арк. 66].

Колишній заступник начальника 3-го відділу Житомирського УНКВС Манько Д.І. під час слідства у 1939 р. свідчив: “...дали вказівку про репресії

дружин зрадників батьківщини, почались масові арешти. Булла дана вказівка, що майно заарештованих відразу потрібно було продати. З віковим складом не розбиралися (заарештовували й дітей 17-ти рр.), а також далеких родичів” [23, т.2, арк. 291].

Наприклад, у м. Коростені за недонесення про ворожу діяльність свого чоловіка була заарештована дружина начальника штабу 46-ї стрілецької дивізії О. Гришечкіна, у м. Житомирі – дружини начальника артилерії 44-ї стрілецької дивізії П. Краснова, командира батальйону зв'язку Т. Токарева та багато інших. За облудним звинуваченням у шпигунстві на користь Японії засуджена до вищої міри покарання дружина начальника Бердичівського міськвідділу НКВС Є. Мартинюк [183, с. 42].

Арештам за безглуздими обвинуваченнями піддавались не лише дружини начальників чи керівників. У 1937 р. була заарештована Марія Бейзе, мешканка с. Покащєво Ємільчинського району, малограмотна, німкеня, дружина обвинуваченого у шпигунстві Адольфа Бейзе. З жінки, у якої було троє дітей, вичавили зізнання у шпигунстві на користь Польщі. У обвинувальному висновку було записано: “Вдова шпигуна, допомагала чоловіку в шпигунській діяльності” [62, арк. 18]. Постановою НКВС СРСР від 17 вересня 1937 р. № 27 М. Бейзе винесли смертний вирок, який був виконаний 27 вересня 1937 р. [62, арк. 22]. Проте справа виявилась фальшивою: 5 серпня 1967 р. її закриють за відсутністю складу злочину [62, арк. 33].

Про арешти дружин та родин ворогів народу свідчив і колишній начальник оперативно-слідчої групи – Томін А.С. Він згадував, що начальство було незадоволено кількістю проведених арештів та веденням слідства, вимагали “...заарештувати майже всіх дружин поляків та німців, засуджених за наказом № 00485, а кожному слідчому готувати на Особливу нараду мінімум 30 справ дружин зрадників батьківщини за добу”. Також було відмінено допит свідків, керівництво заявляло: “...смішно навіть казати про те, що ті справи будуть розглядати на Особливій нараді, з них

будуть взяті тільки прізвища, і взагалі є наказ очистити прикордонну смугу від дружин німців та поляків, а ви повинні заарештувати всіх”. Не дивлячись на те, що всі дитячі будинки особливого режиму були заповнені, керівництво вимагало заарештовувати матерів – дружин зрадників батьківщини, залишаючи дітей під опікою колгоспів [23, т.3, арк. 252].

При арешті батьків вік і кількість дітей до уваги не бралися. В ніч з 24 на 25 жовтня 1937 р. в Червоноармійському районі проводилася операція з «вилучення членів сімей контрреволюційних елементів і ворогів народу».

Ось що мовилося про це в інформації Червоноармійського райкому КП(б)У секретарю Житомирського облоргбюро КП(б)У: “Всього заарештовано 37 осіб, відібрано підписок про невиїзд від 17 осіб, не заарештовано по мотивах – вагітності, хвороби, в деяких матерів – грудні діти. Дітей взято – 60, серед них 10 – ясельного віку. Для дітей в райцентрі обладнано відповідне приміщення. Для обслуговування дітей з складу парторганізації виділено 3 комуніста та 5 комсомолок. Під час арешту нездорових випадків з боку родин не було. Тільки в м. Червоноармійськ Войтковська, що підлягала арешту, була в припадковому стані. Партактив проводить по селах політмасову роботу” [31, арк. 1].

Доля “вилучених” дітей складалася по-різному: частину передавали до дитячих будинків, під патронат родичів, деяких відправляли разом із батьками у віддалені місцевості СРСР.

Ті з дружин “ворогів народу”, які залишилися живими, пізніше змогли намалювати у своїх апеляціях і зверненнях ту ситуацію, в якій вони опинилися під час “великого терору”. Наприклад, Діна Лисенко писала Головному прокурору УРСР 25 лютого 1957 р.: “Через 7 днів після арешту мого чоловіка (Наумчука Олександра Степановича) та оголошення його “ворогом народу”, мене визвали в органи НКВС та запропонували виступити на загальноміському мітингу, зректися та затаврувати мого чоловіка як “ворога народу”. Я відмовилася це зробити. Після цього почалися репресії та гоніння проти мене. Забрали квартиру, без рішення про

конфіскацію майна, а мене з двома маленькими дітьми викинули на вулицю. Заборонили працювати, а потім взагалі наказали виїхати з м. Олевськ в 24 години. Що я і зробила” [19, арк. 5]. Чоловік Д. Лисенко під час допиту покінчив життя самогубством, встроївши в серце цвях, після чого його справу органи НКВС ліквідували.

Заарештовували і відправляли до в'язниць навіть вагітних жінок. У 1937 р. арештували багатодітне подружжя Куровських (село Чміль Смільчинського району). Дружина, Тофілія Куровська була на шостому місяці вагітності. При допиті виявилось, що у неї шестеро дітей. Неповнолітніх було відправлено в дитбудинки. Батька ще ненародженої дитини розстріляли, мати народила останню дитину в тюрмі.

21 серпня 1938 р. Т. Куровська написала скаргу, в якій, зокрема, мовилося: “разом з маленькою дитиною я страждаю у в'язниці. Дитина без повітря хворіє та чахне в мене на очах. Я не в змозі дивитися на страждання моєї дитини у в'язниці. Прошу прискорити розгляд моєї справи” [63, арк. 21].

Як “соціально небезпечний елемент” її мали вислати до Казахстану на 5 років. І лише 4 листопада 1940 р., після неодноразового звернення до органів влади, вирок скасували. 5 травня 1962 р. Т. Куровська була офіційно реабілітована [63, арк. 71].

Підсумовуючи, слід насамперед констатувати: опрацьовані і проаналізовані дисертанткою матеріали свідчать про системний, цілеспрямований і адресний характер репресивних акцій на Житомирщині, як і в інших регіонах колишніх УРСР і СРСР. Директивні документи вибудували чітку ієрархію позасудових органів, що виносили вирoki обвинуваченим при проведенні масових операцій. Найнижчий рівень – позасудові “трійки” у складі начальників регіональних управлінь НКВС, перших секретарів відповідних партійних комітетів, прокурорів областей, країв, республік. Наступний рівень – “двійка” (М. Єжов, А. Вишинський, їхні заступники). Вони затверджували так звані “альбоми” – списки

репресованих за “національними операціями”. У вересні 1938 р. було вирішено створити територіальні “особливі трійки”, які очолили перші секретарі місцевих партійних комітетів і яким передали право самостійно вирішувати долі заарештованих. І нарешті – Військова колегія Верховного суду СРСР, що виносила вироки партійним, державним, військовим і господарським діячам, представникам тодішнього комуністичного істеблішменту.

Приклад Житомирської області переконливо доводить, що практично всі категорії населення потрапили у жорнова репресивної машини, як і представники всіх національностей. Проте ця машина діяла не сама по собі. Були ті, хто приводив її в дію, хто напрацьовував технологію терору, реалізатори антигуманних директив. Про них йтиметься у наступному параграфі.

3.2. Реалізатори “великого терору” на Житомирщині: штрихи до портрета

На відміну від публікацій попередніх років (зокрема, часів хрущовської “відлиги” чи горбачовської “перебудови”), коли майже нічого не мовилося про тих, хто саме і як саме втілював політику “великого терору” у повсякденну практику, нині з’явилися перші спроби показати діяльність не абстрактних “органів НКВС”, а конкретних осіб, які ними керували або в них працювали [81, 82].

Тим не менш на сьогоднішній день в цілому такого роду публікацій відчутно бракує, особливо, коли йдеться про Житомирщину. Дослідження, проведені дисертанткою, покликані бодай частково змінити цю ситуацію.

Насамперед, слід виокремити тих, хто стояв на чолі Житомирського обласного Управління НКВС, адже саме ці особи були ключовими “репресивними менеджерами”. З 1 жовтня 1937 р. УНКВС очолював Лаврентій Трохимович Якушев (Бабкін). Він народився 22 серпня 1903 р. у селі Олександрівка Коренівського повіту Курської губернії у селянській родині. За національністю – росіянин. У 1915 р. закінчив сільську школу у Олександрівці. До цієї освіти згодом додалася ще одна – шестимісячна радпартшкола у Мелітополі. З 1920 р. Л. Якушев (Бабкін) був в органах ЧК на Курщині, потім працював у органах ДПУ і НКВС на Черкащині і Харківщині. Безпосередньо перед призначенням на Житомирщину, з 16 серпня 1937 р. він займав посаду заступника начальника Управління НКВС по Київській області [223, с. 578-579].

Вже наприкінці 1937 р. Л. Якушев (Бабкін) звертався до І. Леплевського з клопотанням про збільшення розстрільних лімітів для Житомирщини по першій категорії на 500 осіб. Як зазначалося в його доповідній УНКВС, вже на 11 листопада 1937 р. ліміти по першій категорії

було вичерпано – до розстрілу засуджено 800 осіб, проте викрили ворогів набагато більше [183, с. 30]. Всього по Житомирщині обласним Управлінням НКВС на 10 січня 1938 р. було заарештовано 14 948 осіб [8, арк. 66]. Особливу увагу було приділено “національним операціям” і окремо польській. Повідомляючи про все це у своїй доповідній записці до НКВС УРСР 12 січня 1938 р., Л. Якушев (Бабкін) разом з тим ставив питання про виселення з області 7 000 родин репресованих [13, арк. 71].

Те, що відбулося в обласному Управлінні НКВС за часів Л. Якушева (Бабкіна) виразно висловив у своїх свідченнях колишній міліціонер Б. Давидович: “...Я стояв на варті біля воріт Житомирського УНКВС у 1937 р. місяців два. Стоячі на варті, я бачив як оперативники вивозили в машині, з двору УНКВС, трупи розстріляних. Вода, що текла з двору, була червоною від крові. Вирр. виконували і у дворі, і в гаражі УНКВС” [23, т.1, арк. 130-131].

Співробітник обласного Управління НКВС М. Лазаркін свідчив: “...були випадки коли кров проходила на вулицю. Також кров капала з машин, які перевозили трупи, на вулицю аж до місця поховання. Пізніше ми посипали двір тирсою, а машини спочатку обкладали різним мотлохом з розстріляних. Також, у дворі, було зроблено яму, куди стікала кров” [23, т.1, арк. 131].

24-25 січня 1938 р. у Москві відбулася нарада керівних працівників НКВД. У виступі М. Єжова було підбито підсумки “масових операцій” НКВД і висунуто вимогу чергової реорганізації структури НКВС СРСР.

Більшість місцевих чекістів-керівників були депутатами Верховної Ради СРСР і вони разом з низкою працівників центрального апарату НКВД були присутніми на січневому пленумі ЦК ВКП(б). Саме цей пленум ухвалив рішення “Про помилки парторганізацій при виключенні комуністів з партії, про формально-бюрократичне ставлення до апеляцій виключених з ВКП(б) і про заходи по усуненню цих недоліків”.

Почалося, як тоді висловлювались, “виправлення помилок”, що мали

місце при виключенні комуністів із партії. “Час зрозуміти, – зазначалося, зокрема, у постанові пленуму, – що суть більшовицької пильності полягає в тому, щоб уміти викривати ворога, який би хитрий і спритний він не був, у яку б тогу він не прибирався, а не в тому, що без розбору, або “на всякий випадок” виключати десятками і сотнями з партії всіх, хто потрапить під руку” [288, с. 9].

Безумовно, наївно на цій підставі вважати, що запанувала суцільна справедливість. Та й сам Хрущов у 1956 р., у доповіді на “закритому засіданні” XX з’їзду КПРС визнає: “Певне оздоровлення у партійні організації внесли рішення січневого Пленуму ЦК ВКП(б) 1938 року. Але широкі репресії тривали і у 1938 р.” [185, с. 39]. Так, на Житомирщині з вересня 1937 р. по листопад 1938 р. з лав ВКП(б) було виключено 823 особи, з них: троцькістів – 91 особа, правих – 9, буржуазних націоналістів – 118, шпигунів – 134, білогвардійців – 14, куркулів – 14, ворогів народу – 288, за зв'язок з ворогами народу – 137, за зв'язок із закордоном – 9, за контрреволюційні дії – 9 [33].

Хоча на січневому пленумі ЦК ВКП(б) 1938 р. мовилося про необхідність встановлення нагляду за виключенням членів партії, при цьому не було жодного слова про діяльність НКВС і проведення масових репресій. Терор проти членів партії було частково призупинено, але чистки позапартійних продовжувались. А на згаданій січневій нараді у 1938 р. Микола Єжов і місцеві керівники НКВС висловились за продовження масових операцій і роботи трійок. М. Єжов заохочував тих місцевих чекістів, які називали величезні цифри заарештованих (30, 40, 50, 60 тисяч в області). Щодо “перегинів” він зауважив, що “при такій операції, при такому розмахові помилки неминучі. Ми це враховуємо і рахуємося з цим” [209, с. 146].

Пізніше, 19 лютого 1938 р., М. Єжов надіслав листа Голові Ради Народних Комісарів СРСР Вячеславу Молотову з проханням до вже виділених на 1938 рік 22 млн. рублів виділити додаткові асигнування на

суму понад 70 млн. рублів на видатки по проведенню операції по репресуванню колишніх куркулів, кримінальників і антирадянських елементів. З них у першому кварталі 25 млн., у другому – 46 млн. рублів [167, с. 173]. Наведені цифри засвідчують, що видатки на репресії зросли більше, ніж у тричі.

Як зауважують Микита Петров і Марк Янсен, Сталін чітко розмежовував чистку партійних лав і масові операції, тобто, ліквідацію “національної бази розвідорганів” і “п’ятої колони”. Згодом він поєднав обидві кампанії, але “з міркувань стратегії почав проводити очистку партії приблизно за півроку до початку масових операцій – після лютнево-березневого пленуму 1937 року. Чистка партійних рядів була потрібна в якості підготовки до масових операцій, розгорнутих з липня 1937 року. А на початок 1938 р. Сталін вже усвідомив, що для збереження повного контролю належить встановити нагляд за чисткою в партії, що і знайшло відбиття в рішеннях січневого пленуму ЦК” [176, с. 143-144].

Саме в цей момент в Україну Сталін вирішив скерувати Микиту Хрущова. За спогадами останнього, він напередодні від’їзду звернувся з проханням до Г. Маленкова “підібрати мені кількох українців з московської партійної організації (там їх було багато) або з апарату Центрального Комітету партії... Почали підбирати другого секретаря. Другим секретарем Маленков назвав товариша Бурмистенка. Бурмистенко був заступником Маленкова, котрий керував тоді кадрами ЦК ВКП(б)... Я дав Бурмистенку доручення підібрати людей, котрих можна було б взяти з собою, осіб 15-20. Він підібрав, здається, осіб 10 з відділів ЦК і з Московської парторганізації. З останньої взяли Сердюка і ще когось” [118, т. 1, с. 146].

27 січня 1938 р. відбувся Пленум ЦК КП(б)У. На порядку денному серед інших стояло організаційне питання. Йшлося про заміну С. Косіора на посаді першого секретаря ЦК КП(б)У. М. Хрущова було обрано виконуючим обов’язки першого, а М. Бурмистенка – другого секретаря ЦК КП(б)У.

У своїх спогадах М. Хрущов так характеризував ситуацію з кадрами в Україні: “По Україні неначе Мамай пройшов. Не було... ні секретарів обкомів партії в республіці, ні голів облвиконкомів. Невдовзі не стало і секретаря Київського міськкому” [118, т.1, с. 147].

Разом з М. Хрущовим до Києва приїхав новий нарком внутрішніх справ УРСР Олександр Успенський, який перед тим очолював Управління НКВС Оренбурзької області. “З Успенським, – згадував М. Хрущов, – я познайомився, працюючи секретарем Московського комітету партії. Він був уповноваженим Наркомату внутрішніх справ по Московській області, і я часто з ним спілкувався. Він доповідав мені про стан справ і справляв на мене тоді хороше враження. Потім його призначили комендантом Кремля, звідки його і спрямували наркомом внутрішніх справ України. Я вважав, що він буде правильно інформувати мене і допомагати мені. Успенський розвинув бурхливу діяльність. Як з’ясувалось після смерті Сталіна, він буквально завалив ЦК доповідними записками про “ворогів народу”. Арешти тривали” [118, т.1, с. 147].

Справді, серед спецповідомлень Сталіну навесні-влітку 1938 р. інформації О. Успенського про “заколоти”, “контрреволюційні” організації були найчисленнішими. Так, за другу половину червня 1938 р. з 204 спецповідомлень про боротьбу з “контрреволюційними елементами” понад 30 були надіслані в центр саме О. Успенським. Він доповідав про ліквідацію резидентур італійської та англійської розвідок, про шпигунсько-шкідницькі організації у Комітеті резервів при Раднаркомі УРСР, у Наркоматі радгоспів УРСР, у Дніпропетровському пароплавстві, про есерівську організацію на Південно-Західній залізниці, про націоналістичні організації практично у кожній з областей України та про інше. Не даремно, як відзначають дослідники, М. Єжов представляв О. Успенського перед членами політбюро ЦК ВКП(б) як рішучого і успішного борця з підступними діями іноземних розвідок та антирадянськими елементами [207, с. 245].

Зрозуміло, Олександр Успенський не діяв без тісного контакту з ЦК КП(б)У і особисто Микити Хрущовим. Взагалі, за документами НКВД, з приїздом М. Хрущова на Україну відбувся “докорінний перелом у розгромі ворожих формувань і троцькістського підпілля”, змінилася каральна практика: майже всі репресовані засуджувалися до найвищої міри покарання. Робилося це, як сказано в одному з документів, “на підставі безпосередніх вказівок наркома внутрішніх справ СРСР Єжова щодо усунення антирадянського підпілля, даних ним під час приїзду на Україну (лютий), під керівництвом секретаря ЦК КП(б)У М.С. Хрущова” [126].

На початку лютого 1938 р. заступник наркома НКВС СРСР М. Фриновський повідомив (телеграма № 211) О. Успенського, що додатковий “ліміт” по Україні склав 6 000 осіб по 1-й категорії, а роботу трійок продовжено до 15 березня. Також підкреслювалося, що необхідно звернути особливу увагу на транспорт. НКВС УРСР виділив для Житомирської області “ліміт” по 1-й категорії на 500 осіб [171, с. 102].

У лютому 1938 р. до Києва зі спеціальною місією прибув Микола Єжов. Новому керівництву УРСР стало зрозуміло: пошук “ворогів народу” продовжується. 17 лютого М. Єжов виступив перед керівними працівниками НКВС УРСР. На цьому зібранні був присутній і М. Хрущов. У своєму виступі М. Єжов згадав «польсько-німецького» шпигуна Балицького, різко критикував апарат НКВС, заявивши, що із загальної кількості працівників (включно з областями) у 2 918 осіб на 1 244 особи є ті або інші компрометуючі матеріали [176, с. 324], що середній процент вихідців з “непролетарських шарів населення – з дрібнобуржуазних і буржуазних, тут вищий, ніж у будь-якому іншому районі нашого Радянського Союзу” [176, с. 327].

Нарком висловив своє незадоволення підсумками “масових операцій” в Україні: “Ми чимало розстріляли, а взяли не завжди тих, кого належало” [176, с. 149]. Вражаючою була критика за те, що в Україні фактично не було нормального обліку тих, кого належало репресувати: “Обліку ніякого не

було. Операцію проводили і разом з нею заводи облік. Одночасно це робилось. До цього ніякого обліку не було. Тому, природно, що паралельно з операцією проводився і облік. З цього вийшло, що хто попався, того спіймали, а хто зміг зникнути, той і залишився. Ніякого обліку не було” [176, с.332]. А далі М. Єжов підкреслив: “...Ми нині вступаємо в нову операцію чи точніше продовжуємо цю операцію на новій основі...” [176, с. 333].

Прямо під час наради М. Єжов дав вказівку: в Україні потрібно розстріляти ще тисяч тридцять ворогів. Тут же було запропоновано представникам з місць скласти заявки на так звані додаткові “ліміти”, тобто, подальші плани знищення людей [125]. 17 лютого 1938 р. Політбюро ЦК ВКП(б) затвердило для України цифру у 30 тисяч для репресування по першій категорії [207, с. 245]. Тим самим М. Єжов допоміг О. Успенському здійснити нову широкомасштабну чистку в Україні, стимулював нову репресивну фазу.

У НКВС УРСР було зроблено узагальнення заявок на ліміти для обласних трійок згідно доповідних записок обласних управлінь НКВС. Для Житомирської області нові “ліміти” виглядали так: по 1-й категорії – 1 450 осіб, по 2-й – 300 осіб [171, с. 102].

Згаданий приїзд Миколи Єжова в Україну в лютому 1938 р. ознаменував кілька інших акцентів в репресивній політиці. Нарком поставив чітку вимогу: “...Треба подивитись власні кадри, треба почистити власні ряди. Треба добирати нових людей, треба виховувати цих людей щоденно в дусі партійності, в дусі відданості нашій партії, в дусі більшовицькому” [176, с. 344].

Ось як ілюстрував діяльність М. Єжова у виступі на XIV з’їзді КП(б)У в червні 1938 р. О. Успенський. Відзначивши, що апарат НКВС в Україні за В. Балицького та І. Леплевського “засмічувався протягом низки років троцькістсько-бухаринським, буржуазно-націоналістичним, сіоністським і просто шахрайським елементом”, він продовжував: “Я

наведу такий приклад: у відділі кадрів НКВД начальником відділу кадрів до самого приїзду на Україну Миколи Івановича Єжова сидів якийсь Северин Михайло Северинович. Коли приїхав Микола Іванович Єжов, він зажадав з відділу кадрів особові справи співробітників для того, щоб ознайомитись із співробітниками. Бере справу, викликає співробітника, а вся справа чиста, хоча б у нього хтось через 20 покоління був чимось забруднений, що-небудь – все чисто. Микола Іванович каже – щось не в порядку у вас у відділі кадрів, подивіться, хто там сидить. Взяли подивились на цього Северина і його заступника – Григор'єв був. Виявилось вони перед тим, як нести справу Миколі Івановичу, виривали всі компрометуючі матеріали на співробітника і спалювали. Потім подивились, хто це такий Северин. Виявилось, що він не Северин Михайло Северинович, а Боровик Мойша Шльомович. Цей Боровик Мойша Шльомович був сином значного торговця взуттям, який мав велику торгівлю у Києві... Потім він дав свідчення, як він став німецьким шпигуном...” [3].

Далі О. Успенський підкреслив важливість того, що М. Єжов посилив в органах партійність і що саме партійність найближчим часом буде в основі діяльності НКВД в Україні. За наведеними даними, понад 1 000 комуністів вже під керівництвом М. Хрущова було прийнято на роботу в апарат НКВД [3].

Після візиту наркома в Україні працювала надіслана з Москви оперативна бригада ГУДБ НКВД СРСР. Офіційно вона мала на меті підбити підсумки роботи з викриття “шпигуно-троцькістських, правих, військово-фашистських, націоналістичних та інших антирадянських сил” в Україні [167, с. 173].

Ключове із сформульованих на адресу НКВД УРСР зауважень зводилося до того, що чекісти в Україні не змогли завдати удару по “найбільш небезпечним керівним, організаторським, активно-чинним куркульсько-націоналістичним, білогвардійським, шпигунським кадрам”

[203, с. 51].

У процесі роботи інспекторів НКВС СРСР, а вони насамперед аналізували масові операції в Україні, відзначалася низка конкретних недоліків. Зверталася увага на те, що мала місце “шкідлива” гонитва за кількісними показниками виконання та перевиконання “лімітів”. Заарештовували в основному найнижчу ланку, а “керівні ворожі кадри” і очолювані ними антирадянські організації з-під удару нібито виходили.

Констатовалася відсутність необхідної оперативно-політичної цілеспрямованості в масових операціях. Підкреслювалось, що залишилась не повністю ліквідованою значна “антирадянська і шпигунська база” в прикордонних районах, особливо у Кам’янець-Подільській області. Дуже слабо проводились операції в обласних центрах і містах, у промисловості і на транспорті. Вказувалось, що найбільшим недоліком роботи по масовим операціям в Україні був низький рівень слідства.

У підсумку репресовані куркулі, націоналісти, шпигуни або засуджувались без зізнань (по окремих областях кількість тих, хто зізнався ледве сягала 20-40%), або, у кращому випадку, засуджувались ті, хто дав зізнання лише про свою особисту підривну діяльність, але не розповів про організаційні зв’язки і про керівників антирадянської роботи.

Інспектори виявили недоліки у обліковій роботі. Найголовнішими недоліками були крайня поверховість і неконкретність обліку. Так, по всіх областях УРСР взяли на облік близько 10 тисяч осіб, виключених з КП(б)У, яких просто зарахували до категорії, що підлягає репресуванню.

Було також відзначено, що новий облік контингенту, що підлягає репресуванню, проведено при вкрай незначному використанні оперативних можливостей, за відсутності належної уваги до оперативних і слідчих матеріалів. В результаті слабо враховувався, а також абсолютно недостатньо виявлявся новий контингент по польській, німецькій, румунській операціях, що вважалися для України основними у розгромі та ліквідації шпигунських баз.

З метою ліквідації відмічених недоврахувань та забезпечення високої якості подальшої оперативно – політичної роботи по масових операціях, наказувалося негайно поповнити облік осіб, підлягаючих репресіям по масових операціях, забезпечивши насамперед проведення операцій в міських центрах.

Для найбільш глибокого проведення операції та забезпечення очистки районів, які раніше були слабо охоплені операціями, пропонувалося дислокувати в цих районах оперативні групи обласних управлінь НКВС УРСР [167, с. 173-174].

Пропонувалось додатково провести в УРСР спеціальну операцію по чехам, з розглядом справ за наказом № 00485. Арешту необхідно було піддати осіб, пов'язаних з чеськими дипломатичними закладами, розташованими на території України; колишніх чеських легіонерів; антирадянський, націоналістичний актив чеських колоній, пов'язаних із закордоном; куркулів та духовенство чеських колоній; політемігрантів з Чехословаччини, за виключенням осіб, перевірених та заслужувуючих на довіру. Були висловлені деякі інші конкретні зауваження та рекомендації [167, с. 174-175].

По суті, власне, сам М. Єжов дав імпульс репресивної ротації чекістських кадрів. Причиною такої ротації, зокрема, був названий “лібералізм” в діях регіональних працівників НКВС.

У лютому 1938 р. сталася подія, яка значною мірою вплинула на подальшу кар'єру Л. Якушева (Бабкіна). В ніч на 13 лютого 11 ув'язнених, засуджених до страти в рамках наказу № 00485, здійснили втечу із камери тюремного підвідділу Управління НКВС, зламавши решітку вікна, що виходило у двір. Для того, щоб спіймати втікачів, Якушев створив 7 оперативних груп, які діяли в межах Житомира і в радіусі 25 кілометрів. “Всім оперативним групам, – повідомляв Л. Якушев (Бабкін) О. Успенському, – дано вказівки мобілізувати партійно-комсомольський і

колгоспний активи для перевірки всіх пішоходів та пасажирів авто- та залізничного транспорту, підозрілих осіб, що з'являються в населених пунктах і проведення обходів і облав, особливо у лісних масивах” [18, арк. 104].

17 лютого 1938 р. заступник начальника Управління НКВС Житомирської області Григорій Гришин (Шенкман) повідомив у НКВС УРСР про те, що втікачів спіймали і про те, що “розгортається слідство” [18, арк. 104]. Проте у повідомленні не було зазначено, що це «слідство» завершилось спаленням втікачів, яке було вчинено Л. Якушевим (Бабкіним), а також начальником 5-го відділу УНКВС Лебедевим і комендантом УДБ УНКВС Тимошенком [19, арк. 2].

Він санкціонував те, що засуджені самі копали собі могили, по 200-250 осіб в'язнів зв'язували, вишиковували в чергу і розстрілювали на очах у інших ув'язнених. З санкції Якушева в ув'язнених відбирали цінні речі, добротний одяг, не видаючи квитанцій, складалися фіктивні відомості про отримання засудженими грошей, зданих ними в касу в'язниці.

А ось що робили підлеглі Л. Якушева (Бабкіна). Начальник внутрішньої тюрми та комендант УДБ Управління НКВС Житомирської області в кінці грудня 1937 р. “змушував засудженого старого-інваліда ... мати статеві зносини з розстріляної жінкою, що лежить серед трупів розстріляних, обіцяв за це його звільнити. У момент виконання старим вимоги... його застрелили на трупі цієї жінки” [19, арк. 2-3]. Крім того, як зазначено в документі, складеному в січні 1939 року, підпорядковані Л. Якушева (Бабкіна) з його відома “займалися витяганням кирками і кліщами золотих зубів із ротів трупів розстріляних...” [19, арк. 2-3]. а “видобуті від продажу речей заарештованих гроші, у сумі 31 000 рублів, були використані керівництвом обласного УНКВС на ремонт квартир, преміювання бригадирів та інше” [19, арк. 4].

Начальник гаража УНКВС Житомирської області Іван Паншин свідчив, що заступник начальника УНКВС “пропонував засуджених водити

до купи трупів і наказував бити засуджених для того, щоб вони говорили, де зброя і додатково називали ворогів. Були випадки, коли засуджені після побиття і показу купи трупів говорили, що мають доповнення до свідчень і називали низку прізвищ, які записувались” [29, т.3, арк. 2].

Л. Якушева (Бабкіна), за наказом НКВС СРСР № 485 від 26 лютого 1938 р. управління НКВС по Житомирській області повинен був очолити Григорій Вяткін, який свого часу працював разом з новим наркомом внутрішніх справ УРСР О. Успенським [146, с. 95, 110]. 3 березня 1938 р. Вяткін змінив Якушева (Бабкіна), відкликаною у розпорядження НКВС СРСР, і в ролі члена Оргбюро ЦК КП(б)У по Житомирській області [32, арк. 22].

У травні 1938 р. Л. Якушев (Бабкін) зайняв посаду заступника наркома внутрішніх справ Кримської АРСР [223, с. 578-579]. В грудні 1938 р. його заарештують у Москві. Характерно, що цей арешт станеться не через наслідки діяльності Л. Якушева (Бабкіна) на Житомирщині. Йому інкримінують те, що він вже в Криму буде продовжувати масові операції після ліквідації трійок: 28-29 листопада розстріляли 770 осіб, причому 553 з них розстріляв особисто Л. Якушев (Бабкін) [176, с. 182]. 20 червня 1939 р. Військова Колегія Військового суду СРСР засудила його до 20 рр. позбавлення волі. 9 жовтня 1941 р. судимість з нього буде знято Постановою Президії Верховної Ради СРСР і його звільнили із Північно-Східного виправно-трудового табору. Він повернеться на роботу в органи НКВС, у складі загону особливого призначення і у партизанських загонах в тилу німців. Згодом працюватиме у наркоматі оборони СРСР, МВС СРСР, у Міністерстві оборони СРСР. Був нагороджений двома орденами Червоного Прапора, орденами Леніна та Червоної Зірки, медалями, мав інші нагороди. У 1957 р. Л. Якушева (Бабкіна) виключили з КПРС за “порушення соцзаконності”, яких він припустився на посаді наркома внутрішніх справ Кримської АРСР.

Наступник Л. Якушева (Бабкіна) Григорій Матвійович Вяткін народився 1900 р. в селі Вяткіно Ішимського повіту Абабської волості Тобольської губернії в селянській родині, за національністю росіянин. У 1916 р. закінчив 2-класне училище, працював переписувачем Абабського волосного управління. З 1924 р. став співробітником ДПУ. Перед призначенням на посаду начальника Управління НКВС по Житомирській області з липня 1937 р. до лютого 1938 р. працював у Москві – був начальником 6-го відділення 6-го відділу ГУДБ НКВС СРСР. У 1937 р. він був нагороджений орденом Знак Пошани, Знаком почесного працівника ВЧК-ДПУ, а у лютому 1938 р. – медаллю “20 років РСЧА” [223, с. 448].

Збереглися свідчення про те, як Г. Вяткіна викликав до Києва О. Успенський і так проінструктував: “Якщо не хочеш, щоб я тебе негайно посадив, їдь і організує трійку, і потрібно стріляти не менше 500 осіб в день... Якщо будеш мудрувати.., від нас не сховаєшся, дізнаємося, посадимо і розстріляємо” [183, с. 34].

Після цього новий начальник облуправління енергійно “взявся” до роботи і виконання наказу наркома. Всього за півтора місяця роботи особливої трійки було засуджено до вищої міри покарання 4 165 осіб і лише 38 – до ув'язнення у виправно-трудовах таборах. Заарештований наприкінці 1938 р. Г. Вяткін під час допитів визнав своїм найтяжчим злочином розстріл цих понад 4 тис. осіб, у провині яких він навіть не був упевнений [183, с. 34].

В квітні 1938 р. О. Успенський приїхав до Житомира, де зібрав широку нараду, акцентуючи увагу на необхідності розгрому польського підпілля. Як свідчив на допиті в 1939 р. колишній тимчасово виконуючий обов'язки начальника 5-го відділу УДБ УНКВС Житомирської області Наум Ремов-Поберезкін, «було дано настанову, що 75% поляків, які мешкають у прикордонній смузі, як за агентурними відомостями, так і за слідчими, у процесі масової вербовки, здійсненої польським головштабом, втягнуті до “ПОВ” [27, т.1, арк. 54]. Тобто О. Успенський фактично наперед

дав завдання, яку саме кількість представників польської національної меншини слід заарештувати.

Свій слід на Житомирщині залишив і згаданий М. Фриновський, який в цей час також їздив по різних областях УРСР, спрямовуючи і стимулюючи репресії. Старший оперуповноважений Олевського районного відділення НКВС А. Гостинцев згадував, як М. Фриновський особисто ходив по кабінетах райвідділу і погрожував заарештованим, яких на той час допитували [27, т.1, арк. 453].

8 квітня 1938 р. М. Єжова було призначено наркомом водного транспорту за сумісництвом із посадою наркома внутрішніх справ СРСР [83, с. 19]. Для комуністичних бюрократів, яких десятиріччями привчали читати “між рядками”, це означало, що рано чи пізно хтось в черговий раз повинен відповісти за “перегини”. Факти свідчили, що поступово Сталін взяв курс на відсторонення, а згодом і на усунення М. Єжова. Дедалі помітнішу роль почав відігравати Лаврентій Берія. 22 серпня 1938 р. його призначили першим заступником наркома внутрішніх справ СРСР, а 29 вересня 1938 р. – начальником ГУДБ НКВС СРСР [83, с. 20].

17 листопада 1938 р. Сталін і В. Молотов підписали спільну постанову Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) “Про арешти, прокурорський нагляд і ведення слідства”. Цей документ розповсюдили серед обмеженого кола високопосадових осіб партії, прокуратури і НКВС. В постанові буде відзначено великі “недоліки” і “перекручення” в роботі органів НКВС і прокуратури. Зокрема, у постанові мовилося: “Працівники НКВС настільки відвикли від копіткої, систематичної агентурно-інформаційної роботи і так увійшли у смак спрощеного порядку ведення справ, що до самого останнього часу ставлять питання про надання їм так званих “лімітів” для здійснення масових арештів” [78, т.1, с. 306].

У постанові рішуче критикувалося проведення “масових операцій”, спрощений порядок ведення слідчих справ, вимоги надання “лімітів” для масових арештів, словом все те, що раніше відносили до позитивних

надбань “єжовщини”. Критиці було піддано і органи прокуратури, які “не вживають необхідних заходів до усунення цих недоліків, зводячи, як правило, свою участь до простої реєстрації і штампуванню слідчих матеріалів. Органи прокуратури не лише не ліквідують порушення революційної законності, але фактично узаконюють ці порушення” [78, т.1, с.306].

Постановою від 17 листопада 1938 р. органам НКВС і прокуратурі заборонялось здійснювати масові операції, а самі арешти предписувалося робити лише за постановою суду або з санкції прокурора. У центрі і на місцях ліквідувалися судові трійки, а справи, що знаходились у їхньому веденні, передавались на розгляд судів або Особливої наради.

Напевно, партійне керівництво СРСР вирішило на цей момент, що вже досягло своєї мети по ліквідації опозиційно налаштованих осіб у різних прошарках радянського суспільства, брутальними методами здійснивши репресивну політику стосовно потенційних, на їхній погляд, ворогів народу, можливих зрадників у майбутній війні.

У згаданій постанові від 17 листопада 1938 р. йшлося також про те, що в органи НКВС “проникли вороги народу”, які нібито бажали вивести їх з-під контролю партії [78, т.1, с. 306]. За цим політичним маневром, поза сумнівом приховувалось бажання Сталіна перекласти всю провину за “великий терор” на чекістів і персонально на Миколу Єжова.

23 листопада 1938 р. М. Єжов написав листа до Політбюро ЦК ВКП(б). В листі містилося прохання звільнити його з посади наркома внутрішніх справ через те, що він припустився низки помилок. Наступного дня, 24 листопада, Політбюро ухвалило таке рішення, беручи до уваги викладені у листі мотиви, а також “хворобливий стан” М. Єжова, за яким залишили посади секретаря ЦК ВКП(б), голови Комісії партійного контролю і наркома водного транспорту. Залишили, щоправда, ненадовго: у квітні 1939 р. його обвинуватили у керівництві “контрреволюційною організацією” в НКВС, а у лютому 1940 р. у обстановці надзвичайної

секретності його розстріляли.

25 листопада 1938 р. указом Президії Верховної Ради СРСР Микола Єжов був звільнений з посади наркома внутрішніх справ СРСР. Цю посаду зайняв Лаврентій Берія. Його син Серго Лаврентійович, згадував, що батько “насамперед постарався замінити керівний склад комісаріату, який, на його думку, сліпо підкорявся партії, залишивши на місцях лише тих, хто не був причетний до репресій” [105, с. 63].

Розпочалася чергова “чистка” НКВС. Протягом 1939 р. з органів держбезпеки було звільнено 7 372 особи (22,9% від загальної кількості оперативно-чекістських кадрів НКВС СРСР), з них 66,5% за посадові злочини, контрреволюційну діяльність та за компрометуючими матеріалами [254, с. 110-111].

Виступаючи з доповіддю на XIV з’їзді КП(б)У в червні 1938 року, М. Хрущов наводив численні факти “перегинів” у житті партійних організацій. На цьому самому з’їзді йшлося і про перегляд багатьох справ, про те, що з січня по травень 1938 р. у партійних лавах було поновлено 3 135 осіб [3, арк. 78].

Це була крапля в морі у порівнянні з тим, скільки життів забрала або знівечила смертоносна хвиля “єжовщини”. Для декого із засуджених (зрозуміло, йдеться про тих, кого не знищили і хто не помер в ув’язненні) критика “єжовщини” виявилась рятівною. Згідно із надрукованою статистикою ГУЛАГу, у 1939 р. звільнили 327,4 тис. осіб, але значну частину з-поміж них склали засуджені як карні злочинці [209, с. 237]. У всьому СРСР з січня 1939 до січня 1940 р. було звільнено трохи більше 10 тис. в’язнів таборів, засуджених за політичними мотивами. Кількість звільнених з тих, хто був засуджений позасудовими інстанціями залишається і до сьогодні невідомою [225, с. 490]. Все це дало підстави одному з дослідників констатувати, що насправді поліпшення клімату, що намітилось восени 1938 р., “породило у найкращому випадку потічок визволень” [225, с. 488].

Про масштаби і характерні ознаки “єжовщини” яскраво свідчив наказ, що його видав Л. Берія 27 грудня 1938 р. У цьому документі відзначалося, що мають місце випадки вербування агентів і інформаторів з числа керівних працівників партійного, державного і господарського апаратів, а також із складу працівників, які обслуговували апарати ЦК компартій тодішніх республік, крайових, обласних, міських і районних комітетів партії. У зв’язку з цим новий нарком внутрішніх справ СРСР наказував:

“1. Припинити вербовки з числа відповідальних керівних працівників у партійних, радянських, господарських, професійних і громадських організаціях.

2. Припинити вербовки будь-яких працівників, які обслуговують апарати ЦК нацкомпартії, крайових, обласних, міських і районних комітетів партії.

3. Терміново перервати зв’язок з усіма раніше завербованими працівниками, перерахованих в пунктах 1 і 2 категорій, про що повідомити кожному завербованому агенту чи інформатору шляхом виклику його і взяття відповідної підписки.

Особові і робочі справи агентів і інформаторів, вказаних вище категорій, знищити у присутності представника райкому, міськкому, обкому, крайкому або ЦК нацкомпартії, про що скласти відповідний акт” [67, арк. 3-3а].

Хвиля арештів серед чекістів, тобто, безпосередніх виконавців “масових операцій” та інших сталінсько-єжовських директив, залишила по собі унікальний документальний матеріал, що дозволяє звернутись до питання про виконавців і технологію терору. Як вже було підкреслено на прикладі “лімітів”, реально існувало переплетіння цілеспрямованих, продуманих ініціатив центру і периферії. Одним з підтверджень цього є ініціативи по збільшенню “лімітів”, що їх виявляв Л. Якушев (Бабкін). Наприклад, у листопаді 1937 р. він надіслав клопотання І. Леплевському. В

цьому документі, зокрема, підкреслювалось: “Згідно представленого для трійки при Житомирському обл. управ. НКВС ліміту 800 осіб по першій категорії, 1500 осіб по другій категорії, на 19 листопада ц. р. рішенням трійки засуджені 800 осіб по першій категорії, 834 по другій категорії. Наявний ліміт, що залишився, по другій категорії – 649 осіб. За уточненими відомостями по Житомирській обл. є ще 1103 заарештованих, по яких ведеться слідство. Цей контингент підлягає розгляду трійкою. Переважна більшість заарештованих належить до категорії активних куркульських, націоналістичних і повстанських елементів...

Крім наявності складу заарештованих нам необхідно вилучити найближчими днями низку активних учасників к.-р. організацій, що виявлені в процесі слідства за останні дні. Таким чином, у нас є кількість заарештованих, що перебільшує ліміт, що залишився на 454 особи. З метою швидкого і повного розгрому контрреволюційного підпілля і повстанської низівки, ці кадри заарештованих повинні бути засуджені трійкою. У зв’язку з цим, прошу порушити клопотання перед Наркомом Внутрішніх Справ СРСР, генеральним комісаром Держбезпеки т. Єжовим про збільшення для Житом. обл. ліміту по трійці ще на 500 осіб по першій категорії, враховуючи, що контингент заарештованих є активними учасниками к.-р. формувань, що проводили велику к.-р. повстанську діяльність протягом останніх рр. і боролися зі зброєю в руках проти Рад. влади під час громадянської війни і що не припинили своєї к.-р. діяльності до дня арешту” [13, арк. 78].

Наступник Л. Якушева (Бабкіна) Г. Вяткін згодом засвідчив, як нарком О. Успенський на одній з нарад повчав начальників обласних управлінь НКВС: “Успенський дав нам вказівки висунути на посади начальників відділів, заступників і помічників начальників відділень працівників знизу... Він заявив: “...помічників оперуповноважених робіть начальниками відділків, начальників відділень і райвідділень робіть начальниками відділень. Витягніть цих людей, вони завжди будуть

виконувати всі ваші директиви, оскільки відчуватимуть, що саме ви їх висунули в люди” [53, т.4, арк. 115-116].

І висуванці, і досвідчені чекісти опинилися в ситуації, коли невиконання антигуманних директив і наказів могло коштувати кожному з них життя. Наприклад, в липні 1938 р. Г. Вяткін, виступаючи на нараді співробітників Житомирського обласного Управління НКВС заявив своїм підлеглим: “...Дозволяю, якщо це петлюривець, політбандит, контрабандист, польський або німецький націоналіст, дописати йому, негіднику, в протокол 40% того що він не говорить. За це вас ні партія, ні радянський народ не засудять” [22, т.1, арк. 415]. Такого роду настанови дали згодом вже заарештованим їх виконавцям виправдовувати свої дії. Так, один із слідчих на допиті дослівно заявив таке: “...Я був технічним виконавцем і якби не робив цього, то був би сам розстріляний всілякими Вяткініми та ін.” [28, арк. 262]

Якщо коротко систематизувати, які саме засоби вживались для фабрикації справ, то насамперед слід розпочати з підстав для арештів. Для мешканців сільської місцевості вони зазвичай починалися з довідки відповідної сільради чи селищної ради, для чого голів цих рад з печатками викликали слідчі, друкували довідки з “необхідним” змістом, що й мотивувало арешт. Підтвердженнь цьому багато. Наприклад, слідчий Овруцького районного відділення НКВС Семен Едвабник свідчив, що “слідчий викликав до себе голову селищної Ради Шляхмана, який з’являвся у РВ НКВС з печаткою і друкував довідки по справах, із змістом, необхідним працівникам райвідділу ” [28, арк. 126].

Наприклад, у жовтні 1937 р. був заарештований Трохим Марценюк, 1877 р. народження. 14 жовтня було видано довідку, підписану головою сільради села Сінгури Житомирського району. У довідці зазначалося: “У минулому селянин заможний, середняк був членом української есерівської партії, був членом Центральної Ради при Гетьмані і Петлюрі. Упродовж всього часу проводив систематичну к[онтр]рев[олюційну] роботу...” [64,

арк. 6].

Минули роки і під час хрущовської “відлиги” дружина Т. Марценюка засвідчила, що її чоловік насправді членом Центральної Ради не був, у петлюрівській армії не служив. Один із свідків, який був прямо причетний до фабрикації справи Т. Марценюка, у 1962 р. пояснював, що “після арешту Марценюка, він ввечері був викликаний до Сільради, де на вимогу співробітників НКВС підписав наперед складений протокол його допиту стосовно Марценюка. Із змістом протоколу його тоді не ознайомили. При цьому свідок стверджував, що наявний у справі протокол його допиту за 1937 р., підписаний не ним, він так не розписувався і свій підпис ніколи не змінював” [64, арк. 54].

Збереглося чимало свідчень місцевих чекістів про те, що за вказівками із Управління НКВС в Житомирі арешти вони здійснювали без наявності компрометуючих матеріалів.

Наприклад, колишній начальник 3-го відділу Управління НКВС Житомирської області Михайло Федоров давав вказівки своїм підлеглим про арешт осіб за списками спецчастин підприємств, при відсутності матеріалів в УНКВС про їхню “контрреволюційну” діяльність. М. Федоров встановлював “ліміти” для відділків свого відділу, не рахуючись з наявністю відомостей у відділеннях для арештів, встановлював 3-х денний термін для закінчення слідчих справ по заарештованим і передання таких справ на розгляд судової трійки, наперед знаючи про відсутність доказів. Це, в свою чергу, автоматично змушувало його підлеглих застосовувати масові незаконні засоби допитів.

Федоров дозволив у 3-му відділі УДБ Управління НКВС Житомирської області метод групових допитів обвинувачених в 10-15 осіб, з побиттям одного із заарештованих з метою впливу на інших і отримання свідчень. Таким чином, він створював фіктивні групові слідчі справи, виписуючи обвинувальні висновки на 150-300 осіб обвинувачених, створюючи видимість викриття масштабних підпільних “к.-р. організацій”.

М. Федоров змінював після допитів свідчення обвинувачених і у зміненому вигляді, додаючи в ці протоколи вигадані факти, подавав копії цих протоколів у Москву [22, т.1, арк. 234-235].

Колишній співробітник Лугинського районного відділення НКВС свідчив, що арешти проводились “за списком і національною ознакою, тобто поляків заарештовували як польських шпигунів і учасників “ПОВ”; німців – як німецьких шпигунів, а росіян і українців заарештовували в тому випадку, якщо хтось із заарештованих давав на них свідчення про їхню участь у будь-якій контрреволюційній організації” [20, т.2, арк. 33].

Збереглися свідчення і про те, що Г. Вяткін вимагав, щоб слідчі не передавали до судових органів поодиноких справ, а формували їх у справи групі. Так, наприклад, начальник одного з районних відділень НКВС Аркадій Михайленко на допиті зазначав, що у нього було 9 окремих справ на заарештованих в різних селах і ці справи не мали нічого спільного. Проте начальство прагнуло продемонструвати “масштаб” боротьби з “ворогами народу”. І тоді, за вказівкою, заступника начальника Управління НКВС Житомирської області Андрія Лукьянова ці справи об’єднали у дві групи – “куркульська к[онтр]-рев[олюційна] група і церковно-сектантська. Як групі справи їх пропустили через трійку при облуправлінні” [29, т.2, арк. 202].

Далі Михайленко констатував: “Лукьянов и Кармаз у мене в районі заарештовували винятково за списком, причому вони ніколи не цікавились агентурними чи іншими компрометуючими матеріалами і не запитували його. Пояснюється це тим, що вони мали цільову настанову на певного характеру справи і на це вони і брали курс при допитах цих осіб” [29, т.2, арк. 202].

Широко практикувався виїзд груп слідчих-“колосьників” (їх називали так, тому що вони мали завдання “розколювали” підслідних на необхідні “зізнання”) по 7-8 осіб в райони Житомирської області. Коли кількість справ значно зросла в самому Житомирі, то тут також використовували

“колольників”. Заступник начальника 3-го відділу Управління НКВС по Житомирській області згодом свідчив: “...Серед справ, які відправили на Особливу нараду – були і такі, де заарештовані знаходились під вартою по року без допиту. Тому паралельно з підшивкою справ у в’язниці працювала оперативна група, яка проводила допити заарештованих. На оперативній нараді заступник начальника ЖОУ НКВС встановив норму для кожного слідчого по 5-8 “розколів” на день. Зрозуміло, що законними методами це зробити було не можливо... Обвинувачувальні висновки складались за трафаретами, справи глибоко не вивчались” [22, т.1, арк. 476].

Ще одним розповсюдженим методом було виготовлення наперед протоколів допитів. Один із свідків показав, в який саме спосіб це робилося: “...Слідчий дав мені доручення заготувати протоколи очних ставок і для зразку дав мені форму протоколу із заповненим текстом, залишалось лише вільне місце для прізвища. Водночас з цим він дав мені список заарештованих і запропонував точно переписати необхідну кількість екземплярів. Я склав протоколи очних ставок на всіх вказаних у списку. Писав безперервно більше доби.

Іншим було запропоновано заготувати протоколи допитів обвинувачених, тобто заарештованих і свідків. ...Потім ми підписували протоколи свідків стосовно всіх заарештованих... Всі заарештовані куркулями не були і в бандах участі не брали” [28, арк. 183].

Отже, від самих підслідних зазвичай вимагалось просто підписати вже заготовлені тексти протоколів допитів або очних ставок. Якщо заарештовані відмовлялись це робити, до них застосовувались методи шантажу, чинився тиск, в тому числі фізичний. Видобуття необхідних слідчим зізнань полегшувалось тим, що саме у 1937 р. було офіційно дозволено застосувати фізичний вплив на тих, кого підозрювали у ворожих діях. Наприклад, колишній заступник начальника Управління НКВС Московської області Олександр Радзивіловський (до речі, у лютому-березні 1938 р. він працював заступником наркома внутрішніх справ УРСР)

цитував висловлювання Миколи Єжова про те, що якщо доказів не вистачало, належало “вибивати” свідчення. За словами О. Радзивіловського, свідчення видобувались, “як правило, внаслідок тортур заарештованих, що широко застосовувались як у центральному, так і у периферійних апаратах НКВС” [176, с. 127].

Починаючи з літа 1937 р. побиття та тортури почали широко застосовувати з санкції найвищого партійного керівництва, хоча збереглися свідчення про те, що тортури запровадили ще з початку того самого року. Трохи пізніше, це засвідчив сам Сталін. 20 січня 1939 р. від імені ЦК ВКП(б) він дав телеграму ЦК компартій союзних республік, обкомам, крайкомам, наркомам внутрішніх справ і начальникам управлінь внутрішніх справ. У телеграмі, зокрема, було сказано: “ЦК ВКП(б) пояснює, що застосування методів фізичного впливу у практиці НКВС, починаючи з 1937 року, було дозволено ЦК ВКП(б)... Відомо, що всі буржуазні розвідки застосовують методи фізичного впливу проти представників соціалістичного пролетаріату і притому застосовують ці методи у найогиднішій формі. Виникає питання – чому соціалістичні органи державної безпеки мають бути гуманнішими щодо скажених агентів буржуазії і заклятих ворогів робітничого класу і колгоспників?

ЦК ВКП(б) вважає, що методи фізичного впливу повинні, як виняток, застосовуватися до відомих і запеклих ворогів народу і розглядатися у цьому випадку як припустимий і правильний метод” [185, с. 40-41].

Про застосування цього “припустимого і правильного методу” та інших садистських методів стало відомо, коли розпочалася антиєжовська кампанія. Тоді стало відомо і про те, як наставляв своїх підлеглих сам М. Єжов. Так, у березні 1937 р. він інструктував тоді ще начальника Управління НКВС по Оренбурзькій області Олександра Успенського (майбутнього наркома внутрішніх справ УРСР): “Не рахуючись із жертвами, завдати повного оперативного удару по місцевих ворожих кадрах. Так, можуть бути і випадковості. Але ліс рубають – тріски летять.

Май на увазі, що у практичній роботі органів НКВС це неминуче. Головне, що потрібно від тебе, – це показати ефективність своєї роботи...” [146, с. 30].

У зв'язку з цим на особливу увагу заслуговують свідчення заарештованих в кінці 1938-го р., в 1939 р. й пізніше чекістів, які намагалися виправдатися, відповідаючи на звинувачення в порушенні закону.

Наприклад, Андрій Лук'янов, колишній заступник Г. Вяткіна, в 1939 р. на допиті свідчив: “...В той момент, коли я зайшов, засуджених вже били залізною палицею від труби, прикладами дрібнокаліберних гвинтівок і палками, побиття було колективне. Хвилин за 3-5 я наказав... їх розстріляти.

Запитання: Ви засуджених цих били самі?

Відповідь: Ні не бив, вважав незручним, не авторитетним як заступник начальника УНКВС займатися цією справою” [29, т.1, арк. 174].

Збереглися свідчення про те, що сам Г. Вяткін особисто допитував заарештованих і застосовував до них фізичні методи впливу. Це робили і його підлеглі. З'ясувалось і те, що Г. Вяткін причетний і до фальсифікації документів трійки, за рішенням якої страчували людей або засуджували до позбавлення волі.

Ось у чому визнавав свою провину один із підлеглих Г. Вяткіна Данило Манько: “Визнаю себе винним в тому:

1. Що був доповідачем слідчих справ на судову Трійку по УНКВД, Житомир, тобто слідчих справ III відділу, я не знайомився з матеріалами слідства і не знав таких, а доповідав за альбомами і обвинувальними висновками...

2. Проставляв з Вяткіним на альбомних довідках букву “Р”, без участі членів судової Трійки, на підставі чого, ці особи оформлялись за протоколами засідання Трійки, як засуджені до найвищої міри покарання і вироки виконувались.

3. У побитті заарештованих, і практикував побиття заарештованого у присутності групи допитуваних, а також заводив заарештованого в групу заарештованих, які на допитах були побиті, це робив з метою їх зізнання, як учасників к.-р. організації.

4. Створював штучно групові справи з одиноких, не маючи матеріалів про їхні зв'язки по к.-р. діяльності” [22, т.1, арк. 361].

16 листопада 1938 р. Г. Вяткіна заарештували. Причому не за його дії на посаді начальника Житомирського УНКВС, а за те, що він нібито “був членом право-троцькістської контрреволюційної організації та проводив активну к.-р. роботу” [61, т.11, арк. 361]. Його миттєво виключили з партії “як ворога народу” і вивели із складу членів бюро Житомирського обкому КП(б)У.

Тимчасово виконуючому обов'язки начальника Управління НКВС Житомирської області Івану Дарагану довелося розбиратися і з “спадщиною” Л. Якушева (Бабкіна). З січня 1939 р., виконуючи наказ в. о. народного комісара внутрішніх справ УРСР Амаяка Кобулова про розслідування справи про розкрадання речей заарештованих окремими співробітниками УНКВС по Житомирській області, він доповідав: “Під час виконання вироків у 1937 – 1938 рр. комендатурою УДБ УНКВС, під керівництвом колишнього начальника облуправління – Л. Якушева, начальника 5 відділу – Лебедєва, коменданта УДБ УНКВС – Тимошенко, практикувалося, як система, побиття залізними палицями та іншими предметами заарештованих, засуджених до ВМП, до виконання вироків.

Наприкінці 1937 р. Лебедєвим, Тимошенко та колишнім начальником 2-го відділу Гершковичем у гаражі, де лежала велика кількість трупів, били 72-річну стару жінку – Курило-Бронштейн, вимагаючи від неї видати місце зберігання золотої валюти царської чеканки. Після отримання інформації про місце зберігання та вилучення золотої валюти, стару розстріляли” [16, арк. 1].

10 грудня 1938 р. тимчасово виконуючий обов'язки начальника

Управління НКВС Житомирської області Іван Дараган доповідав тимчасово виконуючому обов'язки наркома внутрішніх справ УРСР В. Осокіну про “спадщину” Г. Вяткіна. З'ясувалось, що по Житомирській області нараховується 1 382 заарештованих (і це крім заарештованих по лінії особливих відділів). Справи на 1 195 з них були скеровані до Москви на Особливу нараду і Військову Колегію, але ці справи повернули до Житомира. “Організована нами перевірка відомостей, – підкреслював І. Дараган, – показала, що всі справи вимагають докорінної слідчої переробки” [15, арк. 181-182].

З цією метою було створено оперативну групу з досвідчених слідчих, які перевіряли справи і по кожній з них давали докладний аналіз недоліків, а також рекомендації для подальшого ведення слідства. Фактично по всіх справах довелося наново передопитувати обвинувачених, свідків, проводити очні ставки, переробляти документацію. Водночас було створено слідчі групи по тих районах Житомирської області, де було найбільше за кількістю заарештованих без належної мотивації і де потрібно було проводити слідство. Такі слідчі групи з різною кількістю слідчих (залежно від кількості заарештованих) було організовано по 25 районах області [15, арк. 182-183].

Наприкінці 1938 р. справа Г. Вяткіна вийшла на саму “гору”: 16 грудня прокурор СРСР А. Вишинський написав доповідну записку Й. Сталіну і В. Молотову про масові розстріли і вбивства підслідних співробітниками Управління НКВС Житомирської області. “Проведеним попереднім розслідуванням, – зазначав А. Вишинський, – встановлено, що в період діяльності при Житомирському обласному управлінні НКВС УРСР Особливої трійки за розпорядженням кол[ишнього] начальника обласного УНКВС Вяткіна було розстріляно 2 110 осіб на підставі ніким не підписаних протоколів засідання трійки. Розслідуванням встановлено, що у Житомирському обласному управлінні НКВС широко застосовувалася фабрикація сфальшованих протоколів, а також допускалося систематичне

побиття заарештованих, внаслідок яких мала місце низка смертних випадків” [78, т.1, с. 312]. У записці також вказувалось, що з метою приховування вбивств під час допитів чи смертей від побиття, на померлих складалися сфальшовані протоколи, як на засуджених за “контрреволюційні злочини” [78, т.1, с. 312].

Прокурор СРСР інформував, що слідство по Житомирщині веде тимчасово виконуючий обов’язки військового прокурора прикордонних і внутрішніх військ УРСР Морозов. Останній 17 грудня 1938 р. надіслав А. Вишинському інформацію про розслідування у справі Г. Вяткіна. Крім іншого, він вказував на те, що розстрілювались особи, рішення про розстріл яких трійка не приймала. Мали місце і випадки, коли людина вже була розстріляна, але її прізвище вписували у наступний протокол трійки і ще раз виносили вирок смерті. Крім того, трійка засудила до страти атестованих представників начальницького складу, військових, які в принципі (за тодішніми інструкціями) не підлягали рішенням трійки. У записці вказувалося і на те, що у обласному Управлінні НКВС були “розвинуті мародерство (“офіційного” і неофіційного порядку), антисемітизм тощо” [15, арк. 209-217].

У своїх свідченнях у 1939 р. сам Г. Вяткін визнав: “...Як правило протокол на засіданні трійки не вівся. Після засідання, ґрунтуючись на моїх примітках, складалась телеграма в Наркомат та наказ про виконання рішення трійки. Лише після виконання вироку складався протокол засідання та підписувався членами трійки. Справи на засіданнях трійки не доповідались” [22, т.1, арк. 1]. Г. Вяткін був засуджений 22 лютого 1939 р. Військовою колегією Верховного суду СРСР до вищої міри покарання, розстріляний.

Проте у цьому покаранні безсумнівно винного за безпідставні вбивства працівника НКВС була значна частка лицемірства. Не варто було чекати кінця 1938 і початку 1939 року. Адже ще наприкінці 1937 р., коли справи з Житомира надсилали на розгляд Особливої наради до Москви там

помітили, що житомирські справи виглядають як сфабриковані. Їх почали повертати назад. Частина з них довелось провести по обласній трійці, а частину – “переробити”.

Як свідчив виконуючий обов’язки начальника 1-го відділу Управління НКВС по Житомирській області Данило Малука під час слідства в січні-лютому 1938 р., всього з Москви привезли близько 80 справ, “вони були переведені на обвинувачення в шпигунстві (переписували закінчення обвинувальних висновків)” [22, т.1, арк. 481].

У січні 1939 р. було обстежено прокуратурою місця позбавлення волі у Житомирській області. Відповідну довідку підписав заступник начальника 1-го спецвідділу НКВС УРСР Смирнов. У цій довідці, зокрема, зазначалось, що на 29 січня 1939 р. у в’язниці міста Житомир утримується 989 заарештованих, всі з порушенням ст. 157 УПК УРСР. Сім заарештованих утримуються з 1937 р. без санкції прокурора на їх арешт. Лікарня при в’язниці перевантажена. За 1938 р. було 149 смертельних випадків. Дві третини заарештованих сплять на голих нарах та на землі. Заарештовані голодують. Були випадки коли по 2-3 дні не давали їжі. Напівроздягнутих, голодних заарештованих адміністрація примушувала виходити на роботу, до тих хто відмовлявся, застосовували незаконні методи впливу аж до фізичних. Було виявлено також багато випадків невиконання рішень про дострокове звільнення [19, арк. 52-53].

Жахлива ситуація була і у в’язницях на січень 1939 р. Житомирська область мала ліміт – 1675 заарештованих, утримувалося у в’язницях – 11 797 осіб [14, арк. 41].

Варто зауважити, що і доля наступника Г. Вяткіна Івана Андрійовича Дарагана, який тимчасово виконував обов’язки начальника Управління НКВС Житомирської області, також складеться непросто. І. Дараган народився (за деякими даними) у 1901 р. З 1936 р. він був начальником Нікопольського міського відділу Управління НКВС Дніпропетровської області. З 22 березня 1938 р. його призначили начальником

Дніпродзержинського міськвідділу Управління НКВС Дніпропетровської області, а з 23 липня 1938 р. – заступником начальника Управління НКВС Дніпропетровської області. З грудня 1938 р. І. Дараган – тимчасово виконуючий обов'язки начальника Управління НКВС Житомирської області. 27 травня 1941 р. він був засуджений на 10 років позбавлення волі. Поки що ніяких інших відомостей про І. Дарагана дисертантці знайти не вдалося.

Масові незаконні арешти, застосування методів фізичного впливу до заарештованих, фальсифікація документів у справах і т. п. – все це було справою рук працівників органів НКВС, а також результатом створеного загальнодержавного психозу. Преса, радіо, плакати з “Єжовими рукавицями”, виступи державних та місцевих керівників спрямовували не тільки колектив чекістів, а й партійно-радянські органи влади та населення на викриття шпигунсько-повстанських, контрреволюційних, націоналістичних та інших організацій, створювали основу для розуміння необхідності проведення загальної чистки. Більшість населення вірила настановам Єжова, який був не тільки наркомом, а й секретарем ЦК ВКП(б).

В період масових репресивних акцій, коли кількість заарештованих значно зросла, оперативні працівники районних та міських органів НКВС були не в змозі самотужки опрацьовувати слідчу документацію. Їм на допомогу залучали представників допоміжних апаратів та за згодою партійних органів мобілізували членів партії з інших відомств. Ці прикомандировані також брали участь у незаконних арештах, чергували біля заарештованих, поставлених у “стіжку”, фальсифікували документи та застосовували фізичні методи впливу до підслідних. “Психозом” боротьби зі шпигунами, диверсантами та іншими дворушниками були охоплені широкі верства населення.

Аналізуючи архівно-слідчі справи щодо діяльності органів НКВС у 1937 – 1938 рр. на території Житомирщини, слід вказати на “тісну

співпрацю” органів безпеки з прокуратурою та партійним керівництвом регіону. Порушення законодавства, масові арешти невинних людей, катування та тортури заарештованих відбувалися з відома партійного керівництва та потурання прокуратури. Більш того, самі прокурори ставали порушниками законодавства.

Так, більшість арештів громадян проводилося органами НКВС без санкції прокурора. Конституційна вимога про те, що не можна заарештувати людину без постанови суду або без санкції прокурора, не діяла. Прокурорського нагляду за веденням слідства органами НКВС фактично не було. Заарештованих допитували тільки співробітники органів безпеки. Роль прокурора в нагляді за слідством зводилася до затвердження обвинувального висновку та направлення справи до суду. Колишній працівник УНКВС по Житомирській області М.А. Зуб під час слідства у 1939 р. згадував, що коли в Житомирі не працювала трійка, а справи відправляли до Москви, то в обласному управлінні знаходилася група з шести прокурорів, які підписували довідки на заарештованих [22, т.5, арк. 150].

Яскравим прикладом “співпраці” органів НКВС, прокуратури та партійного керівництва області є засідання Особливої трійки при Житомирському УНКВС. До складу цієї трійки, крім начальника Житомирського УНКВС Г.М.Вяткіна, входили: секретар КП(б)У Житомирської області – Діденко Максим Авксентійович та прокурор Житомирської області Роспутько Василь Дмитрович. Саме вони з 20 вересня по 3 листопада 1938 р. вирішили долю 4203 засуджених, з яких 4 165 отримали смертний вирок [25].

Міру цинізму по відношенню до заарештованих засвідчує вислів М.А. Діденка під час одного із засідань трійки: “...чого панькатися з цією сволотою, розстріляємо їх усіх, а протоколи пізніше підпишемо” [61, т.11, арк. 262].

М.А. Діденко було заарештовано 30 грудня 1938 р., В.Д. Роспутько–

31 грудня 1938 р. На виїзній сесії Військового Трибуналу військ НКВС Київського округу 21-23 січня 1941 р. в м. Житомирі заарештованим було винесено вирок [61, т.11, арк 261]. У обвинувальному висновку зазначалось: “...будучи членами судової трійки при Житомирському УНКВС у 1938 р. та маючи особливі повноваження для виконання особливого завдання вказаної трійки по боротьбі з ворожими елементами, Діденко та Роспутько проявили злочинну халатність під час розгляду справ. ...виконання вироків відбувалося без оформлення та підписання протоколів членами трійки. Досі не підписані 7 з 13 протоколів засідань трійки. ...члени трійки лише періодично проставляли свої рішення в тих альбомах, які дивилися на засіданнях, не вникав у матеріали фальсифікованих справ та не звіряв свої рішення з винесеними, за рішенням Вяткіна, вироками трійки. ... дозволили розглядати на засіданнях трійки та засуджувати рішенням трійки осіб, які мали спеціальні військові звання, а також спеціалістів, що були не підсудні трійці” [61, т.11, арк. 261 – 262].

Посилаючись на свою повну довіру до апарату Житомирського УНКВС на чолі з Вяткіним, секретар Житомирського обкому КП(б)У М.А.Діденко визнав себе винним тільки в тому, що як член трійки не виправдав довіри партії та не забезпечив політичного контролю за роботою трійки. Він вважав “...свої дії на трійці лише помилкою перед партією” [61, т.11, арк. 263].

В.Д. Роспутько також визнав себе винним лише у втраті пильності під час розгляду справ трійкою, але пояснював це хворобою психіки у період роботи трійки [61, т.11, арк. 263].

“Враховуючи обставини при яких здійснювали свої злочинні дії Діденко та Роспутько, а також вплив Г.М.Вяткіна, який використовував для тиску на обвинувачених авторитет НКВС”, Військовий Трибунал засудив: М.А. Діденко до 8-ми років позбавлення волі у ВТТ без позбавлення у правах із зарахуванням попереднього терміну ув’язнення. В.Д. Роспутько до 4-х років позбавлення волі у ВТТ без позбавлення у правах з

зарахуванням попереднього терміну ув'язнення [61, т.11, арк. 264].

Таким чином можна констатувати, що сталінська феміда дуже поблажливо віднеслась до вірних синів партії, які тільки “халатно” віднесли до виконання своїх обов'язків. Більш жорстокою вона була до “ворогів народу”, до тих, хто виступив проти системи.

Тому, важливим аспектом досліджуваної проблеми є несприйняття або критичне ставлення окремими співробітниками органів державної безпеки, прокуратури, міліції до тих методів роботи, які стали домінуючими в добу “великого терору”. Як цілком справедливо зазначають сучасні дослідники, “такі працівники опинялися під арештом за різними причинами – від втрати більшовицької пильності й намагання захистити справжніх ворогів, дискредитування органів НКВС і радянської влади до прямого звинувачення в пособництві ворогам і участі в будь-якій контрреволюційній організації” [183, с.43].

На Житомирщині у квітні 1938 р. за подібні “привини” були заарештовані працівники НКВС Я. Аппель і К. Харченко, які звинувачувалися в політичній сліпоті, невживанні заходів до розкриття диверсійних організацій, захисті троцькістів, контрреволюційному саботажі роботи з боротьби з ворожим елементом, наклепі на органи НКВС. Начальник Малинського райвідділу НКВС А. Михайленко в рапорті на ім'я М. Єжова повідомляв про арешти невинних людей, вказував, що прокурору надаються необґрунтовані довідки, описав знущання над заарештованими з боку співробітників НКВС. “Все це, – зазначав А. Михайленко, – має місце у Коростенській оперспецгрупі Житомирського облуправління НКВС УРСР, де тимчасово працюю і я. Для викладення конкретних фактів і додатків Вам або особі за Вашим дорученням прошу викликати мене” [183, с. 111]. Замість цього був заарештований 8 травня того ж року, підданий тортурам.

Був розстріляний начальник Бердичівського міськвідділу НКВС В. Мартинюк, який “заважав розгортанню слідства”, “не створював справ по

лінії польської контрреволюції”, “з недовірою відносився до показань заарештованих”, не санкціонував арешт голови Бердичівського міськвиконкому С. Терпиловського й інших. За розголошення “секретних” даних про вороже ставлення міліцейського складу і населення до заходів партії та уряду з боротьби з “ворогами”, а колгоспників – до колгоспного ладу – були звинувачені у передачі польським розвідорганам матеріалів шпигунського характеру і розстріляні 2 жовтня 1938 р. працівники Барашівської районної міліції – дільничний інспектор П. Бондар і міліціонер Д. Хоменко.

В архівно-слідчих справах знаходимо свідчення про нелюдські знущання над співробітниками районних відділів НКВС Житомирської області. Так Желдак Ф.Я. згадував, як він став свідком допиту начальника Лугинського районного відділу НКВС – Поліщука А.: “... допит проводили дуже жорстоко. Заарештованому зв’язали руки та ноги разом, рот зав’язали рушником і били нагайкою стільки, на скільки вистачало сили, вимагаючи свідчень про входження в українську націоналістичну контрреволюційну організацію. Слідчий кричав, що Поліщук буде кров’ю харкати та кров’ю напише зізнання. Потім заарештованого розв’язували і вимагали говорити, але він після такого “активного” допиту не міг сказати а ні слова. Пів місяця Поліщук не міг ні ходити ні говорити, але слідчим не вдалося вибити зізнання, хоча це його не врятувало. Рішенням трійки Поліщука А. засудили до ВМП” [29, т. 2, арк. 291]. Під час ведення слідства були вбиті начальники Коростенських міського і районного відділів міліції В. Скрипник і Алексеєнко.

Арештам були піддані начальник слідчого відділу обласної прокуратури Г. Логвинов, прокурори Янушпільського і Чуднівського районів В. Івашкевич та І. Поліщук, які відмовлялися давати санкції на безпідставні арешти. Прокурор Мархлевського району С. Фідор звинувачувався у зриві операції з виселення антирадянського елемента з району. Розстріляли заступника прокурора А. Воевського, який, згідно з

партійною характеристикою, допускав “неправильний розгляд справ і викривлення політичної лінії в бік пом'якшення кари ворожому елементу” [183, с.43].

Яскравим прикладом боротьби органів НКВС з з тими, хто виступив проти системи, є справа Окнянського Василя Гавриловича – помічника прокурора Житомирської області. Він був заарештований 19 грудня 1937 р. за “...систематичну антирадянську діяльність, спрямовану проти існуючого ладу” [66, т.1, арк. 1]. В цей же день, рішенням бюро Житомирського обкому КП(б)У Окнянського В.Г. було знято з посади та виключено з партії. Слідство по справі тривало 18 місяців, бо всі обвинувачення нічим не підтверджувалися.

5 червня 1939 р., під час досліджування справи, Окнянський В.Г. дав наступні свідчення: “...на протязі всього слідства, працівники Житомирського УНКВС застосовували до мене нелюдські методи насильства та жорстоко знущалися. Слідчі не в змозі були знайти хоча б незначний факт моєї антирадянської діяльності. Вибиваючи з мене свідчення, співробітники органів безпеки казали, що їм все рівно членом якої контрреволюційної організації я назвусь і перераховували мені всі, які існували в СРСР, пропонуючи обрати будь-яку” [66, т.1, арк. 68].

Заарештований писав скарги прокурору СРСР – Вишинському, в яких розповідав про знущання: “...мене тримали у сирому цементному карцері, підлога була залята людськими фекаліями, не можна було ні сісти ні лягти. Карцер змінювався допитами та побиттям. Я захворів цингою, яка розкладала мій організм та паралізувала ноги. Будучи залишеним без медичної допомоги, мені не залишалося нічого іншого, як почати обмовляти себе” [66, т.1, арк. 69].

Скалічена та зневірена в правоті правосуддя людина визнала, що брала участь в діяльності повстанської військово-фашистської організації, яка «існувала» в органах прокуратури, а також в приналежності до бухаринської контрреволюційної групи [66, т.1, арк. 84]. Ці абсурдні

зінання у 1939 р. не були прийняті слідством, однак і звільнити заарештованого було неможливо. Рішенням Особливої наради при НКВС СРСР від 3 травня 1940 р. Окнянського В.Г. було засуджено до 5 років ув'язнення у ВТТ за антирадянські висловлювання [66, т.1, арк. 187].

З нашої точки зору, згаданих та багатьох інших осіб не варто забувати, не варто ігнорувати такого роду факти, як і те, як діяли регіональні реалізатори політики терору.

Таким чином, аналіз архівних матеріалів, пов'язаних з історією “великого терору” на Житомирщині підтверджує, що проблемам ролі і місця виконавців терористичних директив центральних органів, технології терору доцільно приділити більш детальну увагу дослідників.

Можна констатувати, що в більшості випадків з самого початку “куркульської” та інших операцій необ'єктивними, сфабрикованими на догоду (або за вимогами) співробітникам НКВС були довідки сільрад. До того ж, з самого початку масових операцій, незалежно від наявності оперативних обліків (а обліки ці, як вже було зазначено, часто робилися поверхнево, некваліфіковано) в районах, були “ліміти” за якими кожен район області повинен був заарештувати 150, 200, 300 і т.д. осіб. Тобто у місцевих чекістів з самого початку були “замовники”, невиконання директив яких загрожувало не просто великими неприємностями, а навіть могло коштувати життя.

Це, в свою чергу, розв'язувало руки тим, хто хотів вислужитися (зокрема, демонструючи “масштаби викриття ворогів”, наполягав на збільшенні планових репресивних цифр-лімітів), діячам із садистичними якостями тощо. Саме їхніми зусиллями сталінський режим реалізував свою антилюдяну політику. Згодом ці самі діячі будуть обвинувачені у “перегинах” і “порушеннях соцзаконності”. Такою ціною центральні структури прагнули зберегти власний “позитивний образ”, списавши вади власної злочинної політики на виконавців.

ВИСНОВКИ

Проведене дисертаційне дослідження, при підготовці якого дисертантка використала загальноприйняті і апробовані методи наукового аналізу, дозволило зробити наступні висновки.

- В сучасній історичній науці відсутні комплексні праці, які б висвітлювали проблему “великого терору” на Житомирщині в липні 1937 р. – листопаді 1938 р., наявна історіографічна і джерельна база дозволяє зробити нові кроки у дослідженні різних аспектів феномену, що його прийнято називати “великим терором” 1937 – 1938 рр. Разом з тим, є явна необхідність подальших досліджень історії “великого терору”, його специфічних рис у тому чи іншому регіоні, технології насильства. Такі дослідження, базовані на осмисленні раніше невідомого документального і фактичного матеріалу, на подоланні застарілих історіографічних і світоглядних стереотипів, актуальні не лише з точки зору аналізу тоталітарної ретроспективи. Це також важливо для розуміння реальної природи сталінського ладу, ще й дотепер оповитого різного роду міфами і пропагандистськими стереотипами, для формування в сучасному українському суспільстві демократичних цінностей і гуманістичних пріоритетів.

Опрацьований історіографічний, документальний, статистичний і фактичний матеріал дозволив підготувати узагальнюючу роботу, в якій на основі вперше впроваджених до наукового обігу документальних джерел міститься панорамне бачення і багатоаспектне осмислення процесів, що відбувалися на Житомирщині в період “великого терору” у липені 1937 – листопаді 1938 рр.

- Однією з ключових особливостей саме цього регіону була його багатонаціональність. Саме тому Житомирщина ще власне до початку масових операцій пережила по суті “власні” масові операції за етнічною

ознакою – переселення сімей поляків і німців з прикордонних районів, чистки і гоніння людей через їхню національну приналежність (найбільшу репресивну активність в регіоні було виявлено щодо поляків). Тому не випадково ще до початку “великого терору” на Житомирщині, як і в інших регіонах СРСР і УСРР, було накопичено значний репресивний потенціал, напрацьовано його форми і методи, визначено категорії потенційних жертв, серед яких опинилися представники всіх національностей, селяни і робітники, представники інтелігенції, різних релігійних конфесій, ті, хто входив раніше до різноманітних політичних і громадських структур.

- Перехід до масового терору був підготовлений та ініційований спеціальними постановами вищих органів влади СРСР. Проводячи арешти “ворогів народу”, влада, насамперед, здійснювала лінію на протидію, на усунення реальних і евентуальних супротивників сталінського режиму. Це була цілком прагматична, продумана і скерована політична лінія, здійснювана з відома і під орудою тодішнього партійно-державного керівництва, частина представників якого також стала жертвою цієї лінії. Відбувалося цілеспрямоване знищення тих елементів, які вже були на обліку як ненадійні чи небезпечні. Проте, найчастіше до них потрапляли невинні і непричетні до антирежимної діяльності люди.

“Великий терор” у своїй основі не був “сліпим”, арешти і засудження осіб за різними обвинуваченнями відбувалися на підставі обліку й попередньої розробки. Разом з тим архівно-слідчі справи дозволяють (хоча й далеко не у всіх випадках) встановити ініціаторів арештів. Такими ініціаторами були не тільки органи НКВД або партійні органи, але й конкретні особи. Їх заяви, мотиви доносительства були різними. Створена і культивована в СРСР атмосфера істерії, викриття “ворогів народу”, а також необхідність виконання “лімітів” в пошуках таких ворогів, створювали ідеальні умови для свавілля, зведення особистих рахунків тощо

- Особливості та етапи терору визначалися спеціальними наказами НКВС СРСР, тому основні етапи розгортання політичних репресій на

Житомирщині хронологічно відповідають аналогічним етапам поширення терору в УРСР у липні 1937 – листопаді 1938 рр. із тим застереженням, що саму область було утворено 22 вересня 1937 р.

Кардинальне значення для проведення найзначнішої за масштабами масової операції НКВС СРСР по куркулях і кримінальниках (наказ НКВС № 00447) мало те, що так звані ліміти, тобто, запропоновані із центру планові цифри майбутніх жертв, що надійшли в регіони, були лише орієнтирами. Дозволялось коригування, підвищення цих цифр (за клопотанням, що належало подавати до НКВС СРСР). Завдяки цьому було знайдено механізм, що стимулював регіональних керівників НКВС влаштовувати “змагання жертв”, себто змагання за найвищі показники. Це був водночас інструмент, за допомогою якого центральне московське керівництво дозувало репресії, їхню інтенсивність. “Великий терор” являв собою часом достатньо складну комбінацію директив центру і локальних ініціатив, мотивованих, зокрема, і прагненням місцевих партійно-державних і чекістських керівників продемонструвати активність і “твердість” у боротьбі з різного роду “ворогами народу”.

- Репресивна машина діяла не сама по собі. Конкретні завдання розв’язували працівники тодішніх органів державної безпеки, насамперед, ті, хто очолював обласне Управління НКВС. У випадку Житомирщини йдеться про Л. Якушева (Бабкіна) і Г. Вяткіна, сумні наслідки діяльності яких показано у дисертації. Саме вони скеровували підлеглих на фабрикацію та фальсифікацію справ, прагнучи “досягти успіху” за будь-яку ціну. Те, як досягався згаданий сумнівний “успіх”, засвідчує насамперед порядок ведення слідчих справ. Опрацьований дисертанткою матеріал дає підстави виокремити наступні спільні риси, що вказують на формальність процесу дізнання: обвинувачення засновувалось на особистому зізнанні конкретного обвинуваченого (за рідкими винятками, заарештовані не визнавали свою провину); невідповідність свідчень всіх учасників конкретної справи; свідками обвинувачення часто були особи, які

знаходились у недружніх стосунках із заарештованими; відсутність очних ставок; свідки не з'являлись на розгляд справ у суді; мали місце порушення норм Карно-процесуального кодексу; справи, що їх відправляли на дослідження, не розслідувались повторно тощо. Ці та інші серйозні вади дають підстави для висновку про те, що увесь процес дізнання мав формальний характер. Крім того, до підслідних застосовувались методи фізичного впливу і психологічного тиску.

Вивчення архівно-слідчих справ показує, що не в усіх випадках можна однозначно визначити мотиви арешту тої чи іншої особи (наприклад, у багатьох справах відсутні постанови про порушення кримінальної справи, меморандуми оперативних та оперативно-слідчих районних груп, довідки на арешт, які готувалися дорожньо-транспортними відділами та ін.). Тим не менше є підстави стверджувати, що вирішальною мірою, ініціюючи арешти, влада перш за все здійснювала лінію на превентивну протидію. Якщо говорити про селян, то увагу було звернуто перш за все на розкуркулених, засланих, раніше заарештованих, тих, що служили в армії Української Народної Республіки або інших її структурах, вже раніше засуджених, тих, хто відбув термін, тих, що повернулися в села. Особливу увагу було приділено тим засудженим, хто втік, не відбувши відведеного терміну, жив нелегально.

Щоб якось виправдати насильство та Комуністичну партію, “головними винуватцями” політичних репресій зробили місцевих виконавців московських наказів. Наприкінці 1938 р. починаються арешти працівників апарату НКВС України, які здійснювали виконання оперативних наказів НКВС СРСР. Розпочата восени 1938 р. кампанія, що проводилася з ініціативи центральних партійно-державних органів і проходила під гаслами відновлення “соціалістичної законності”, але вона навряд чи насправді мала відіграти реальну масштабну роль у реабілітації жертв вчиненого у попередні роки свавілля. Ця кампанія радше була

засобом забезпечення дисципліни і переорієнтації НКВС, прокуратури, а також інших структур, причетних до згаданого кривавого свавілля.

Зміст, положення і висновки роботи суттєво розширюють спектр наукових знань про характер суспільно-політичних процесів, що відбувались в УРСР у роки сталінізму, висвітлюють маловідомі сторінки історії, зокрема, перебіг “великого терору” на Житомирщині. Результати та висновки дисертаційного дослідження можна широко використовувати у якості основи для подальшого наукового вивчення історії доби сталінізму та специфіки репресивних дій режиму на прикладі конкретного регіону, а також при читанні нормативного курсу з історії України досліджуваного періоду у вищих навчальних закладах, спецкурсів з історії комуністичної системи в СРСР і УРСР. Крім того, положення і висновки дисертації можуть бути використані при створенні наукових праць, присвячених проблематиці “великого терору” в Україні у 1937 – 1938 рр.

Дисертаційне дослідження може стати у практичній нагоді в роботі по увічненню пам’яті жертв репресій, сприяти уточненню окремих подій і фактів у липні 1937 – листопаді 1938 рр. у Житомирській області.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

1. Архівні матеріали

Центральний Державний архів громадських об'єднань України

Ф.1. Центральний комітет Компартії України

- 1.1. Стенограма пленуму ЦК КП(б)У (26-30 січня 1936 р.). – Оп. 1. – Спр. 473. – 173 арк.
- 1.2. Стенограма пленуму ЦК КП(б)У (31 січня 1937 р. – 3 лютого 1938 р.). – Оп. 1. – Спр. 526. – 212 арк.
- 1.3. Стенограма XIV з'їзду КП(б)У (13-18 червня 1938 р.). – Оп. 1. – Спр. 548. – 327 арк.

Ф.263. Колекція позасудових справ реабілітованих

- 1.4. Архівно-слідча справа В. Балицького. – Оп. 1. – Спр. 45886-п. – 715 арк.

Галузевий Державний архів Служби безпеки України, Київ

Ф.42. Оперативно-статистична звітність органів ДПУ-НКВС-КДБ УРСР

- 1.5. Документальна довідка про масові репресії на Україні у 1937 – 1938 рр. – Спр. 312. – 99 арк.
- 1.6. Дані та листування про хід операції по куркулях та ін. за 1937 р. – Спр. 32. – 149 арк.
- 1.7. Відомості про оперативну роботу з 01.10.36 р. по 01.07.38 р. – Спр. 35. – 318 арк.
- 1.8. Доповідні записки про оперативно-слідчу роботу органів УДБ НКВС УРСР з червня по грудень 1937 р. – Спр. 33. – 117 арк.

ФРД. Фонд розпорядчих документів

- 1.9. Накази НКВС СРСР. – Спр. 24. – 227 арк.
- 1.10. Накази НКВС УРСР. – Спр. 9, т. 1. – 104 арк.

Ф.16 Секретне та несекретне діловодство секретаріату ДПУ-НКВС-КДБ УРСР

- 1.11. Записка І. Леплевського, по прямому дроту М. Єжову (вересень 1937 р.). – Оп. 30. – Спр. 89. – 112 арк.
- 1.12. Матеріали оперативної роботи УНКВС Київської області за 1937 р. – Оп. 30. – Спр. 105. – 296 арк.
- 1.13. Дані про підсумки слідства по особливо важливим справам УНКВС Житомирської області з 11.10.37 р. по 29.12.37 р. – Оп. 30. – Спр.148. – 241 арк.
- 1.14. Цифрові дані про підсумки операції та списки заарештованих УДБ НКВС УРСР. – Оп.31. – Спр. 126. – 293 арк.
- 1.15. Матеріали оперативно-слідчої роботи Житомирського УНКВС за 1938 р. – Оп. 31. – Спр. 37. – 236 арк.
- 1.16. Матеріали агентурно-оперативної роботи УНКВС Житомирської області за 1939 р. – Оп. 32. – Спр. 59. – 382 арк.

**Галузевий Державний архів Служби Безпеки України в
Житомирській області**

Ф.-п. Фонд документів припинених впровадження

- 1.17. Справа по обвинуваченню Жученко П.Я., Ачкасова Н.Г. за ст. – 54-4, 54-11 КК УРСР (квітень 1938 р. – липень 1939 р.). – Спр. 303-п., – 514 арк.
- 1.18. Справа по обвинуваченню Федуківича Андрія Андрійовича. – Спр. 5059-п. – 79 арк.
- 1.19. Архівно-слідча справа Наумчука Олександра Степановича. – Спр. 5932-п. – 49 арк.
- 1.20. Архівно-слідча справа репресованого Зайцева Семена Івановича. – Спр. 7503-п. (у 2-х т.).
- 1.21. Архівно-слідча справа репресованого Абаша-Буніса Олександра Петровича. – Спр. 5567-п. – 112 арк.

Ф.-оф. Основний фонд

- 1.22. Кримінальна справа по обвинуваченню Манько Данила Івановича та ін. – Спр. 18842-оф. (у 5 т.).
- 1.23. Кримінальна справа по обвинуваченню Тимошенко Григорія Антоновича, Ігнатенко Фелікса Гавриловича та ін. – Спр. 32460-оф. (у 4-х т.).
- 1.24. Протоколи засідань трійки при Житомирському обласному управлінні НКВС з 26 жовтня по 29 грудня 1937 р. та з 7 квітня по 10 травня 1938 р. – 50 од. зб.
- 1.25. Протоколи засідань особливої трійки при Житомирському обласному управлінні НКВС з 20 вересня по 3 листопада 1938р. – 13 од. зб.

- 1.26. Копії протоколів НКВС та прокурора СРСР жовтень 1937 р. – березень 1938 р. Акти Житомирського УНКВС про виконання вироків. – 65 од. зб.

**Архів Управління Міністерства внутрішніх справ України в
Житомирській області**

Ф.-2. Основний фонд.

- 1.27. Кримінальна справа по обвинуваченню Ремова – Поберезкина Наума Анатолійовича. – Спр. 6157 (у 4-х т.).
- 1.28. Кримінальна справа по обвинуваченню Едвабника Семена Борисовича. – Спр. 6152. – 273 арк.
- 1.29. Кримінальна справа по обвинуваченню Лук'янова Андрія Андрійовича, Панфілова Євгена Гавриловича та ін. – Спр. 6234 (у 3-х т.).

Державний архів Житомирської області

Фп.76. Житомирський обком КПУ.

- 1.30. Доповідь секретаря обкому партії на I обласної конференції КП(б)У. – Оп. 1. – Спр. 75. – 117 арк.
- 1.31. Політінформація Червоноармійського райкому партії про виселення сімей ворогів народу. – Оп. 1. – Спр. 28. – 2 арк.
- 1.32. Протоколи № 30 – 34 засідань Оргбюро ЦК КП(б) У за 1938 р. – Оп. 1. – Спр. 91. – 221 арк.
- 1.33. Статистичний звіт Житомирського обкому КП (б)У про склад виключених з лав ВКП (б) за 1937 – 1938 рр. – Оп. 1. – Спр.187. – 48 арк.

Фп. 127. Любарський райком КПУ.

- 1.34. Інформаційна записка керівника Любарського РВ НКВС про активізацію церковників та сектантів. – Оп. 1“а”. – Спр. 32. – 13 арк.

Фр. 31. Волинський губернський відділ народної освіти виконкому ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів.

- 1.35. Звіт та планування роботи Волинського губернського підвідділу та Житомирського окружного сектору політичної освіти. – Оп. 1. – Спр. 97. – 309 арк.

Фп. 87. Новоград-Волинський окружний комітет КП(б)У.

- 1.36. Довідка про підготовчу роботу по переселенню польського та німецького населення по Новоград-Волинському округу; Інформація Червоноармійського райкому КП(б)У про підсумки переселення націоналістичних та контрреволюційних елементів; Протоколи засідання окружної комісії по розгляду складу вчительських кадрів; Списки вилученої контрреволюційної літератури. – Оп. 1. – Спр. 111. – 38 арк.
- 1.37. Доповідні записки, довідки та спецзведення окружного відділу НКВС окружному комітету КП(б)У. – Оп. 1. – Спр. 83. – 86 арк.

Фп. 42. Довбиський райком КПУ.

- 1.38. Директиви Київського обкому КП(б)У (з питань господарського та партійного будівництва). – Оп. 1. – Спр. 134. – 270 арк.

Фп. 85. Житомирський (Волинський) окружний комітет КП(б)У.

- 1.39. Повідомлення Житомирського (Волинського) окружкому та райкомів КП(б)У про стан релігійної пропаганди в окрузі. – Оп. 1. – Спр. 758. –

14 арк.

- 1.40. Протоколи засідань окружної трійки, по розгляду матеріалів на троцькістів, документи про контрреволюційну діяльність в окрузі. – Оп. 1. – Спр. 757. – 160 арк.
- 1.41. Протокол наради працівників відділу партійної пропаганди, агітації та преси Житомирського міському партії, інформації партійних комітетів КП(б)У про антирелігійну пропаганду. – Оп. 1. – Спр. 813. – 12 арк.

Фп. 3191. Житомирський окружний відділ Робітничо-селянської міліції.

- 1.42. Протоколи зборів первинної партійної організації Житомирського РК міліції (1937 р.) – Оп. 1. – Спр. 4. – 38 арк.

Фр. 5013. Радянський період.

- 1.43. Архівно-слідча справа репресованого Панікарова Олександра Дмитровича. – Оп. 2. – Спр. 69. – 18 арк.
- 1.44. Архівно-слідча справа репресованого Остальського Аркадія Йосиповича. – Оп. 2. – Спр. 20118. – 49 арк.
- 1.45. Архівно-слідча справа репресованого Красицького Юліана Павловича. – Оп. 2. – Спр. 8914. – 101 арк.
- 1.46. Архівно-слідча справа репресованого Кедрова Полікарпа Петровича. – Оп. 2. – Спр. 22676. – 28 арк.
- 1.47. Архівно-слідча справа репресованих: Стасюка Антона Івановича, Лихушка Василя Кіндратовича та ін. – Оп. 2. – Спр. 2833. – 267 арк.
- 1.48. Архівно-слідча справа репресованого Табакмахера Ківи Марковича. – Оп. 2. – Спр. 10040. – 503 арк.
- 1.49. Архівно-слідча справа репресованих Ейслена Емануїла Фридолиновича та ін. – Оп. 2. – Спр. 34580 (у 26 т.); т. 12. – Спр. 3491 – 256 арк.; т. 20. – Спр. 3499. – 542 арк.

- 1.50. Архівно-слідча справа репресованих Фойни Володимира Аполоновича та ін. – Оп. 2. – Спр. 1603 (у 10 т.); т. 5. – Спр. 1607 – 124 арк.
- 1.51. Архівно-слідча справа репресованих Томана Степана Антоновича та ін. – Оп. 2. – Спр. 2917 (у 7 т.); т. 4. – Спр. 2920. – 230 арк.; т. 5. – Спр. 2921. – 321 арк.
- 1.52. Архівно-слідча справа репресованого Шполянського Якова Овсійовича. – Оп. 2. – Спр. 1041. – 476 арк.
- 1.53. Архівно-слідча справа репресованих Юрєва-Бика Володимира Григоровича та ін. – Оп. 2. – Спр. 2168 (у 5 т.); т. 3. Спр. 2170. – 473 арк.; т. 4. – Спр. 2171. – 365 арк.
- 1.54. Архівно-слідча справа репресованих Білоцького Романа Титовича та ін. – Оп. 2. – Спр. 3467 (у 6 т.); т. 2. – Спр. 3468. – 238 арк.
- 1.55. Архівно-слідча справа репресованих Антиповича Филимона Ілліча та ін. – Оп. 2. – Спр. 1831 (у 4 т.); т. 2. – Спр. 1832. – 311 арк.; т. 3. – Спр. 1833. – 361 арк.
- 1.56. Архівно-слідча справа репресованих Капустинського Митрофана Володимировича та ін. – Оп. 2. – Спр. 6957 (у 2 т.); т. 1. – Спр. 6957. – 545 арк.; т. 2. – Спр. 6958. – 76 арк.
- 1.57. Архівно-слідча справа репресованого Ярового Прокопа Микитовича. – Оп. 2. – Спр. 15009. – 81 арк.
- 1.58. Архівно-слідча справа репресованого Олійника Дмитра Кононовича. – Оп. 2. – Спр. 2731 (у 2 т.); т. 1 – Спр. 2731. – 614 арк.; т. 2. – Спр. 2732. – 68 арк.
- 1.59. Архівно-слідча справа репресованого Ігнатюка Михайла Яковича. – Оп. 2. – Спр. 8254. – 23 арк.
- 1.60. Архівно-слідча справа репресованих Лати Костянтина Костянтиновича та ін. – Оп. 2. – Спр. 1084 (у 5 т.); т. 3. – Спр. 1086. – 576 арк.; т. 4. – Спр. 1087. – 510 арк.
- 1.61. Архівно-слідча справа репресованих Рибачука Харитона Васильовича

- та ін. – Оп. 2. – Спр. 22045 (у 13 т.); т. 8. – Спр. 22052. – 353 арк.; т. 11. – Спр. 22055. – 430 арк.
- 1.62. Архівно-слідча справа репресованої Бейзе Марії Рудольфівни. – Оп. 2. – Спр. 12881. – 42 арк.
- 1.63. Архівно-слідча справа репресованої Куровської Тофілії Тимофіївни. – Оп.2. – Спр. 605. – 71 арк.
- 1.64. Архівно-слідча справа репресованого Марценюка Трохима Пилиповича. – Оп. 2. – Спр. 7805. – 59 арк.
- 1.65. Архівно-слідча справа репресованого Махіні Василя Григоровича. – Оп. 2. – Спр. 16052. – 25 арк.
- 1.66. Архівно-слідча справа Окнянського Василя Гавриловича. – Оп. 2. – Спр. 5124 (у 2-х т.), т. 1. – 207 арк.; т. 2. – Спр. 5125. – 130 арк.

Державний архів Вінницької області

Фп. 136. Вінницький обком КПУ

- 1.67. Накази НКВС УРСР “Про припинення вербовки відповідальних працівників в агентуру” (28 грудня 1938 – 9 січня 1939 рр.). – Оп. 3. – Спр. 384. – 3 арк.

2. Опубліковані документи та матеріали.

- 2.68. Абраменко Л.М. Репресовані прокурори в Україні: документи, нариси, матеріали. / Л.М. Авраменко, А.І. Амонс. – К.: Істина, 2006. – 376 с.
- 2.69. Амонс А.І. Репресовані прокурори в Україні: документи, нариси, матеріали. (вид. друге, змін. і доп.). / А.І. Амонс, Л.М. Абраменко. – К.: Істина, 2009. – 576 с.
- 2.70. Амонс А. Биківнянська трагедія: документи й матеріали. / А. Амонс; [Постійн. коміс. з питань поновлення прав реабіліт. при Київ міськ. раді.]. / – К.: Укр. центр дух. культури, 2006. – 506 с.
- 2.71. Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917 – 1941 рр.): джерелознавче дослідж. / С. Білокінь; Київ. наук. т-во ім. П. Могили. – К.: Б. в., 1999. – 446 с.
- 2.72. Великий терор на Хмельниччині: іст.-краєзн. зб.: (свідчення та док.) / Хмельн. обл. т-во «Меморіал» ім. В. Стуса та ін.; [упоряд. В.А. Дмитрик, Л.А. Савицький; редкол.: І. Ключ (голова)]. – Хм.: Літспілка «Поділля», 1997. – 270 с.
- 2.73. Вінниця: злочин без кари: документи, свідчення. – К.: Воскресіння, 1994. – 304 с.
- 2.74. Воронов В.Ю. НКВД СРСР: структура, керівний склад, форма одягу, знаки розличия 1934 – 1937 гг. / В.Ю. Воронов, А.И. Шишкин – М.: Издат. Дом «Русская Разведка», 2005. – 287 с.
- 2.75. Всесоюзная перепись населения 17 декабря 1926 года: краткие сводки. – Вып. 4. – Москва, 1928. – 253 с.
- 2.76. Документи з історії НКВД УРСР // Наше минуле. – 1993. – № 1. – С. 39-150.
- 2.77. Ільєнко І.О. У жорнах репресій: оповіді про українських письменників: (за архівами ДПУ-НКВД) / І.О. Ільєнко; [передм. М.Г. Жулинського]. – К.: Веселка, 1995. – 445 с.

- 2.78. История сталинского ГУЛАГа: конец 1920-х – первая половина 1950-х годов: собр. док. в 7 т. / [отв. ред. и сост. Т.В. Царевская-Дякина]. – М.: РОССПЭН, 2004. – т. 1. – 824 с.; т. 2. – 696 с.; т. 3. – 624 с.
- 2.79. Кокін С. Без строку давності: до 60-річчя «викриття» органами НКВС «військово-фашистської змови у Червоній Армії» / С. Кокін, О. Пшенніков // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ, 1997. – № 1/2. 1998; № 1/2. 1999; № 1/2. 2000.
- 2.80. Ленинградский мартиролог: книга памяти жертв политических репрессий 1938 г.: в 9 т. / ред. А.Я. Разумов. – Т. 2. – СПб.: Ленингр. изд-во, 2008. – 733 с.
- 2.81. Лошицький О. «Лабораторія»: нові документи і свідчення про масові репресії 1937 – 1938 рр. на Вінничині / О. Лошицький // З арх. ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1998. – № 1/2 – С.183-227. – (Літопис «великого терору»).
- 2.82. Лошицький О. «Лабораторія-2» : Полтава: документальні матеріали про масові репресії в Полтавській області у 1937 – 1938 рр. // О. Лошицький // З арх. ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2000. – № 2/4. – С. 129-178. – (З історії тоталітаризму).
- 2.83. Лубянка: ВЧК-ОГПУ-НКВД-НКГБ-МГБ-МВД-КГБ. 1917 – 1991: справ. / [Сост. А.И. Кокурин, Н.В. Петров]. – М.: МФД, 2003. – 348 с.
- 2.84. Лубянка: Сталин и ВЧК-ГПУ-ОГПУ-НКВД: [архив Сталина: документы высших органов партийной и государственной власти, янв. 1922 – дек. 1936] (сост.: В.Н. Хаустов и др.). – М.: Демократия, 2003. – 910 с.
- 2.85. Лубянка: Сталин и НКВД-НКГБ-ГУКР «Смерш» / [сост. В.Н. Хаустов, В.П. Наумов, Н.С. Плотникова]. – М.: МФД – Материк, 2006. – 632 с.
- 2.86. Мельник З. Биківня-2?: карта-схема поховань жертв сталінського терору (поблизу с. Білогородка Києво-Святошинського р-ну Києва. обл.) / З. Мельник // Україна. – 1990. – № 24. – С. 18-27.

- 2.87. Мемориальное кладбище Сандармох. 1937. 27 октября – 4 ноября (Соловецкий этап) / [сост. И.А. Резникова]. – СПб: НИЦ «Мемориал», 1997. – 156 с.
- 2.88. Остання адреса: до 60-річчя соловецької трагедії: арх. матеріали: в 3-х т. – К.: Сфера.: т. 1. – 1997. – 329 с.; т. 2. – 1998. – 286 с.; т. 3. – 1999. – 394 с.
- 2.89. Остання адреса: розстріли соловецьких в'язнів з України у 1937 – 1938 рр.: в 2 т. – 2-е вид. доопрац. і доп. / [упоряд.: С. Кокін та ін.; редкол.: Ю. Шаповал та ін.]. – К.: Сфера, 2003.; т. 1. – 410 с.; т. 2. – 624 с.
- 2.90. Пам'ять Биківні: док. та матеріали / Ін-т історії України; [упоряд. О.Г. Бажан; редкол. П.Т. Тронько (голова) та ін.]. – К.: Рідний край, 2000. – 320 с.
- 2.91. Під софітами секретних спецслужб (документи з папки-формуляра О.П. Довженка). // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1995. – № 1/2. – С. 235-280.
- 2.92. Полювання на “Вальдшнепа”. Розсекречений Микола Хвильовий. / [упоряд. та заг. ред. Юрія Шаповала]. – К.: “Темпора”, 2009. – 256 с.
- 2.93. Пристайко В. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД (трагічне десятиліття: 1924 – 1934). / В. Пристайко, Ю. Шаповал. – К.: Україна, 1996. – 355 с.
- 2.94. Розсекречена пам'ять: голодомор 1932 – 1933 рр. в Україні в документах ГПУ-НКВД. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – 604 с.
- 2.95. Социалистическое строительство на Житомирщине (1921 – 1941): сб. док. и материалов. / [ред.. кол.: В.Е.Острожинский (отв. ред.) и др.]. – К.: Наукова думка, 1983. – 212 с.
- 2.96. Чисніков В. Керівники органів державної безпеки Радянської України (1918 – 1953 рр.): матеріали до біографічного довідника / В. Чисніков // 3 арх. ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2002. – № 2/4. – С. 362 – 373.
- 2.97. Чорна книга України: зб. док., арх. матеріалів, ст., дослідж., есе /

- [упоряд., ред. Ф. Зубанича; передм. В. Яворівського]. – К.: Просвіта, 1998. – 782 с.
- 2.98. Шаповал Ю. Соловецька трагедія 1937 р. у світлі нововіднайдених документів ГПУ-НКВД / Ю. Шаповал // Україна: ретроспектива і перспектива: зб. наук. пр. – К.; 1999. – С. 83-106.
- 2.99. Шаповал Ю.І. Сталінський терор у світлі ново виявлених архівних документів Служби безпеки України / Ю.І. Шаповал / / Українське архівознавство: історія, сучасний стан та перспективи. – Ч. 2. – К., 1997. – С. 49-56.
- 2.100. Шаповал Ю. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи / Ю. Шаповал, В. Пристайко, В. Золотарьов; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. – К.: Абрис, 1997. – 608 с.
- 2.101. Шаповал Ю. Нове цінне дослідження. / Ю. Шаповал // З арх. ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2001. – № 2. – с. 537 – 539.
- 2.102. The Tragedy of Vinnytsia: materials of Stalin's policy of extermination in Ukraine during the great purge, 1936 – 1938. Edited by Ihor Kamenetsky. – Toronto; New York, 1989. – 24 des.

3. Мемуари

- 3.103. Агабеков Г.С. Секретный террор: записки разведчика. / Г.С. Агабеков. – М.: Современник, 1996. – 447 с.
- 3.104. Бажанов Б. Воспоминания бывшего секретаря Сталина. / Б. Бажанов. – М.: СП “СОФИНА”, 1990. – 319 с.
- 3.105. Берия С. Мой отец Берия. В коридорах сталинской власти./ С. Берия. – М.: ОЛМА – ПРЕСС, 2002. – 477 с.
- 3.106. Голгофа мільйонів: докум. свідчення / Азаренко Ю.Б., Анаденко Ф.П., Афанасьєва К.С. та ін. – К.: Стилос, 2002. – 100 с.
- 3.107. Костюк Г. Зустрічі і прощання: спогади / Г. Костюк. – Кн. 1. – Едмонтон, 1987. – 743 с.

- 3.108. Костюк Г.О. Сталінізм в Україні: (генеза і наслідки): дослідження і спостереження сучасника / Г.О. Костюк. – К.: Смолоскип, 1995. – 508 с.
- 3.109. Кривицкий В. “Я был агентом Сталина...”: записки советского разведчика / В. Кривицкий. – М.: Терра – Terra, 1991. – 362 с.
- 3.110. Майстренко І. Історія мого покоління: спогади учасника революційних подій в Україні / І. Майстренко. – Едмонтон, 1985. – 416 с.
- 3.111. Мак О.Н. З часів єжовщини: спогади / О.Н. Мак. – Мюнхен, 1954. – 98 с.
- 3.112. Орлов А. Тайная история сталинских преступлений / А. Орлов. – М.: Автор, 1991. – 352 с.
- 3.113. Підгайний С. Українська інтелігенція на Соловках. Недостріляні. / С. Підгайний. – К.: Вид. Дім “Києво-Могилянська академія”, 2008. – 326 с.
- 3.114. Спогади політв’язнів, репресованих і переслідуваних. / [Гол. ред. В. Цветков]: – т. 1. – Л.: Ред. Літопису Голготи України, 1993. – 246 с. – (Літопис голготи України)
- 3.115. Сто сорок бесед с Молотовым: из дневника Ф. Чуева. – М.: Терра, 1991. – 390 с.
- 3.116. Судоплатов П.А. Спецоперации. Луб’янка и Кремль. 1930 – 1950 годы / П.А. Судоплатов. – М.: Олма-Пресс, 2005. – 687 с.
- 3.117. Троцкий Л. Сталин. / Л. Троцкий, [под ред. Ю. Фильштинского]. – М.: Терра – Terra, 1990. – т. 1. – 323 с.; т. 2. – 303 с.
- 3.118. Хрущев Н.С. Время, люди, власть (Воспоминания, в 4-х кн.) / Н.С. Хрущев. – М.: Московские новости. – 1999. – 210 с.
- 3.119. Чуев Ф. Так говорил Каганович. Исповедь сталинского апостола / Ф. Чуев. – М., 1992. – 185 с.
- 3.120. Шпорт А.М. Беззаконня: нотатки репресованого / А.М. Шпорт. – Київ. – 1991. – № 7. – С. 7-22.

- 3.121. Шрейдер М.П. НКВД изнутри: записки чекиста / М.П. Шрейдер. – М.: Возвращение, 1995. – 255 с.

4. Періодика

- 4.122. Радянська Волинь – 1937. – 24 вересня.
4.123. Радянська Волинь. – 1930. – 11 червня.
4.124. Більшовик. – 1934. – 10 грудня.
4.125. Правда України. – 1989. – 4 травня.
4.126. Радянська Україна. – 1988. – 9 серпня.
4.127. Житомирський вісник. – 1997. – 31 січня.

Література

5. Монографії, брошури

- 5.128. Архівно-слідчі справи репресованих: наук.-метод. аспекти використ.: зб. наук. праць / Голов. арх. упр. при Кабінеті Міністрів України та ін.; [редкол.: Р.Я. Пиріг (голова) та ін.]. – К.: Центр держ. арх. громад. об-нь України, 1998. – 161 с.
- 5.129. Баберовски Й. Красный террор. История сталинизма. / Й. Баберовски. – М.: РОССПЭН, 2007. – 278 с.
- 5.130. Бабко Ю.В. Партийне будівництво на Україні у 1933 – 1937 рр. / Ю.В. Бабко – Львів, 1971. – С. 125.
- 5.131. Бажан О.Г. Репресії радянської влади проти віруючих та священнослужителів Сумщини в 1920 – 1930-ті рр. / О.Г. Бажан, О.М. Сотник // Історія релігій в Україні. – Кн. 1. – Львів, 2006.
- 5.132. Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917 – 1941 рр.): джерелознавче дослідж. / С. Білокінь; Київ. наук. т-во ім. П. Могили. – К.: Б. в., 1999. – 446 с.

- 5.133. Білокінь С. Нові студії з історії большевизму: т. I – III. / С. Білокінь – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – 312 с.
- 5.134. Брюханов Б.Б. Оправданію не подлежит. Ежов и ежовщина / Б.Б. Брюханов, Е.Н. Шошков – СПб.: Петровский фонд, 1998. – 162 с.
- 5.135. Винниченко І. І. Україна 1920 – 1930-х: депортації, заслання, вислання / І.І. Винниченко. – К.: Рада, 1994. – 124 с.
- 5.136. Волкогонов Д. Триумф и трагедия: политический портрет И.В. Сталина: в 2 кн. / Д. Волкогонов. – М.: Изд-во АПН, 1989; кн. 1. ч. 1. – 301 с.; кн. 1. ч. 2. – 336 с.; кн. 2. ч. 1. – 424 с.; кн. 2. ч. 2. – 267 с.
- 5.137. Всех поименно назвать: о жертвах полит. террора г. Мариуполя и Приазов'я / [авт.-сост. Г.М. Захарова]. – Мариуп.: Газ. “Приазовский рабочий”, 2002. – 197 с.
- 5.138. Даниленко В.М. Сталінізм на Україні. 20 – 30-ті рр. / В.М. Даниленко, Г.В. Касьянов, С.В. Кульчицький – К.: Либідь; Едмонтон: Вид-во Канад. Ін-ту укр. студій, 1991. – 342 с.
- 5.139. Дзюба І.М. Пастка: 30 років зі Сталіним. 50 років без Сталіна / І.М. Дзюба. – К.: Криниця, 2003. – 143 с.
- 5.140. Deutscher I. Stalin: A Political Biography. / I. Deutscher. – New York: Oxford University Press, 1949.
- 5.141. Євтух В.Б. Німці в Україні (1920-і – 1990-і рр.) / В.Б. Євтух, Б.В. Чирко; Центр етносоціолог. та етнополіт. досліджень НАН України. – К.: ІНТЕЛ, 1994. – 183 с.
- 5.142. Епплбом Е. Історія ГУЛАГу / Енн Еппломб; [пер. з англ. А. Іщенко]. – К.: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2006. – 511 с.
- 5.143. Житомирщина: історичний нарис./ [ред. кол.: А.Б. Войтенко та ін.]. – Житомир: Полісся, 2008. – 272 с.
- 5.144. Жуков, Ю. Иной Сталин: политические реформы в СССР в 1933 – 1937 гг. / Ю. Жуков – М.: Вагриус, 2003 – 510 с.
- 5.145. Зневажена Клію: зб. / Ін-т історії України НАН України. – К., 2005. – 594 с.

- 5.146. Золотарьов В.А. Олександр Успенський: особа, час, оточення / В.А. Золотарьов. – Х.: Фоліо, 2004. – 366 с.
- 5.147. Золотарьов В.А Секретно-політичний відділ ДПУ УСРР: справи та люди. / В.А. Золотарьов. – Х.: Фоліо, 2007. – 319 с.
- 5.148. Золотарьов В.А. ЧК-ДПУ-НКВС на Харківщині: люди та долі (1919 – 1941) / В.А. Золотарьов. – Х.: Фоліо, 2003. – 477 с.
- 5.149. ... З порога смерті: письменники України – жертви сталінських репресій. – Вип. 1. / [авт. кол.: Л.С. Бойко, Брюховецький та ін.: упоряд. О.Г. Мусієнко]. – К.: Рад. письм., 1991. – 494 с.
- 5.150. Історія міст і сіл Української РСР: в 26 т. – Житомирська обл. – К.: Ін-т історії АН УРСР, 1973. – 726 с.
- 5.151. Ильинский М.М. Нарком Ягода. / М.М. Ильинский – М.: Вече, 2002. – 477 с.
- 5.152. Иного не дано / [под общ. ред. Ю.Н. Афанасьева]. – Таллин: Ээсти раамат, 1989. – 335 с.
- 5.153. Историки спорят: 13 бесед / [под общ. ред. В.С. Лельчука]. – М.: Политиздат, 1988. – 508 с.
- 5.154. Конквест Р. Большой террор: в 2 т. / Р. Конквест. – Рига: Ракстниекс, 1991; т. 1. – 416 с.; т. 2. – 430 с.
- 5.155. Conquest R. The Great Terror: A Reassessment / R. Conkquest. – New York: Oxford Press, 1990. – 650 p.
- 5.156. Conquest R. The Great Terror / R. Conkquest. – New York: Macmillan, 1968. – 655 p.
- 5.157. Конквест Р. Великий терор. Сталінські чистки тридцятих рр. / Р. Конквест. – Л.: Волинська мистецька агенція “Терен”, 2009. – 880 с.
- 5.158. Куманев В.А. 1930-е годы в судьбах отечественной интеллигенции / В.А. Куманев; АН СССР, отделение истории. – М.: Наука, 1991. – 295 с.
- 5.159. Kuromiya H. Stalin. Pearson Education Limited, 2005. – 124 p.
- 5.160. Kuromiya H. The Voices if the Dead. Stalin's Great Terror in the 1930s /

- Н. Kuromiya. – New Haven; London: Yale University Press, 2007. – 306 p.
- 5.161. Лихолобова З.Г. Сталінський тоталітарний режим та політичні репресії кінця 30-х рр. в Україні: (переважно на матеріалах Донбасу). / З.Г. Лихолобова – Донецьк: Донец. ДУ, 1996. – 143 с.
- 5.162. Лукин Е. На палачах крови нет: типы и нравы Ленинградского НКВД. / Е. Лукин – СПб.: Библиополис, 1996. – 96 с.
- 5.163. Малиа М. Советская трагедия: история социализма в России 1917 – 1991. / М. Малиа – М.: РОССПЭН, 2002. – 289 с.
- 5.164. Медведев Р.А. К суду истории / Рой Александрович Медведев. – Нью – Йорк: Knopf, 1974. – 285 с.
- 5.165. Медведев Р.А. О Сталине и сталинизме / Рой Александрович Медведев. – М., 1990. – 484 с.
- 5.165. Мильбах В.С. Особая Краснознаменная Дальневосточная армия (Краснознаменный Дальневосточный фронт): политические репрессии командно-начальствующего состава, 1937 – 1938 гг. / В.С. Мильбах. – СПб: Изд-во СПб. Ун.-та; 2007. – 345 с.
- 5.167. Мозохин, О.Б. Право на репрессии: внесудебные полномочия органов государственной безопасности (1918 – 1953). [монографія] / О.Б. Мозохин-Жуковский; Москва: Кучково поле, 2006. – 479 с.
- 5.168. Мокрицький Г. Житомирський технологічний коледж: сторінки історії: (від ремісничого училища до ВУЗу). / Г. Мокрицький. – Житомир: вид-во «Волинь», 2001. – 256 с.
- 5.169. Нариси історії Комуністичної партії України. – К.: Політвидав України, 1977. – С. 444.
- 5.170. Нариси історії Житомирської партійної організації. – К.: Політвидав України, 1980. – 320 с.
- 5.171. Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.): іст.-стат. дослідж.:

- монографія / В.М. Нікольський – Донецьк: Вид-во Донец. нац. Ун-ту, 2003. – 624 с.
- 5.172. Осмыслить культ Сталина. – М.: Прогресс, 1989. – 656 с.
- 5.173. Павлюков А.Е. Ежов: биография / А.Е. Павлюков. – М.: Захаров, 2007. – 576 с.
- 5.174. Переписка на исторические темы: диалог ведет читатель. – М.: Политиздат, 1989. – 493 с.
- 5.175. Петров Н.В. Кто руководил НКВД, 1934 – 1941: справочник. / Н.В. Петров, К.В. Скоркин – М.: Звенья, 1999. – 502 с.
- 5.176. Петров Н. “Сталинский питомец” – Николай Ежов [монография] / Н. Петров, М. Янсен; [пер. с англ. Н. Балашов, Т. Никитина]. – М.: РОССПЭН: (Фонд Первого Президента России Б.Н. Ельцина), 2008. – 447 с.
- 5.177. Подкур Р.Ю. За повідомленням радянських спецслужб / Р.Ю. Подкур; Ін-т історії України НАН України; [наук. ред., Ю.З. Данилюк]. – К.: Рідний край, 2000. – 230 с.
- 5.178. Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ – ХХ ст.: іст. нариси / Д.В. Архирейський, О.Г. Бажан, Т.В. Бикова та ін.; [відповід. ред. В.А.Смолій.] – К.: Наук. думка, 2002. – 952 с.
- 5.179. Полянский А. Ежов: история “железного” сталинского наркома. / А. Полянский – М.: АРИА-АиФ: Вече, 2003. – 395 с.
- 5.180. Попович М. Червоне століття / М. Попович. – К.: АрЕк, 2005. – 888 с.
- 5.181. Рафальський О.О. Національні меншини України у ХХ столітті. Історіогр. Україні. нарис. / О.О. Рафальський – К.: Поліус, 2000. – 447 с.
- 5.182. Реабілітовані історією: відомості про громадян, що зазнали політичних репресій, м. Миколаїв / Микол. обл. держ. адмін.; редкол. обл. наук. докум. сер. видан. “Реабіліт. Історією”; [авт.-уклад. В.М. Вашкевич; ред. М.П. Круглов]. – М., 1997. – 192 с.
- 5.183. Реабілітовані історією: у 27 т. / голов. редкол.: Тронько П.Т. (голова)

- [та ін.]. Житомирська область. Кн. 1. / [обл. редкол.: Синявська І.М. (голова) та ін.]. – Житомир: Полісся, 2006. – 721 с.
- 5.184. Реабілітовані історією: у 27 т. / голов. редкол.: Тронько П.Т. (голова) [та ін.]. Житомирська область. Кн. 2. / [обл. редкол.: Черненко М.А. (голова) та ін.]. – Житомир: Полісся, 2008. – 768 с.
- 5.185. Реабилитация: политические процессы 30 – 50-х годов / [под общ. ред. академика А.Н. Яковлева]. – М.: Политиздат, 1991. – 460 с.
- 5.186. Режим личной власти Сталина. К истории формирования. / [под ред. академика Ю.С. Кукушкина] Москва, МГУ, 1989. – 160 с.
- 5.187. Репресоване краєзнавство (20 – 30-ті рр.) / Бабенко Л.Л. та ін.; Ін-т історії України, Всеукр. спілка краєзнавців; [редкол.: П.Т. Тронько та ін.] – К., 1991. – 478 с.
- 5.188. Рубльов О.С. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції, 20 – 50-ті рр. ХХ ст. / О.С. Рубльов, Ю.А. Чеченко; НАН України, Ін-т історії України, Ін-т укр. археографії. – К.: Наук. думка, 1994. – 349 с.
- 5.189. Солженицын А.И. Архипелаг ГУЛАГ 1918 – 1956: опыт художественного исследования / Александр Исаевич Солженицын; [ред. Н.Д. Солженицына]. – М.: Слово, 2008; ч. 1-2. – 504 с.; ч. 3-4. – 512 с.; ч. 5-6. – 544 с.
- 5.190. Сталін, Й.В. Про хиби партійної роботи і заходи ліквідації троцькістських та інших дворушників: доповідь і заключне слово на пленумі ЦК ВКП(б) 3-5 берез. 1937 р. / Й.В. Сталін – К.: Політвидав, 1945. – С.
- 5.191. Сталинизм в советской провинции: 1937 – 1938 гг. Массовая операция на основе приказа № 00447. / [сост. М. Юнге, Б. Бонвеч, Р. Биннер]. – М.: РОССПЭН, 2009. – 927 с.
- 5.192. Сталин и Каганович: неизданная переписка, 1931 – 1936. // сост.: О.В. Хлевнюк – М.: РОССПЭН, 2001. – 797 с.
- 5.193. Сталинское Политбюро в 30-е годы: сб. док. / [сост. О.В. Хлевнюк, А.В. Квашонкин, Л.П. Кошелева, Л.А. Роговая]. – М.: Изд. Центр

- “АИРО – ХХ”, 1995. – 339 с.
- 5.194. Старовойтова О. Несправедливо забуті імена: діячі української творчої інтелігенції в роки культу особи Сталіна / О. Старовойтова; Респ. центр духов. культури. – К.: РБЕНТП, 1991. – 42 с.
- 5.195. Стронський Г. Злет і падіння: Польський національний район в Україні у 20 – 30-ті роки / Г. Стронський, – Т.: Обл. друкарня, 1992. – 63 с.
- 5.196. Студінський В.А. Малинська паперова фабрика. Історико-економічний нарис. / В.А. Студінський – Житомир: Журфонд, 1996. – 64 с.
- 5.197. Сувениров О.Ф. Трагедія РККА 1937 – 1938. / О.Ф. Сувениров; Ін-т воен. історії М-ва оборони РФ. – М.: ТЕРРА, 1998. – 525 с.
- 5.198. Суровая драма народа: ученые и публицисты о природе сталинизма. – М.: Политиздат, 1989. – 512 с.
- 5.199. Табачник Д. За стандартними звинуваченнями: (репресії серед військових на Україні в 30-х рр.) / Д. Табачник, О. Сидоренко. – К.: Політвидав України, 1990.
- 5.200. Такер Р. Сталин у власти. 1928 – 1941: история и личность / Р. Такер. – М.: Весь мир, 1997. – 644 с.
- 5.201. Tucker R.C. Stalin in Power. The Revolution from Above, 1928-1941 / R.C. Tucker. – New York; London: Norton, 1990. – 398 p.
- 5.202. Тепляков А.Г. Опричники Сталина / А.Г. Тепляков – М.: Язуза, 2009. – 431 с.
- 5.203. Трагедия советской деревни: коллективизация и раскулачивание 1927 – 1939 гг. (док. и матер.); в 5 т. – Т. 5. – Кн. 2. 1938 – 1939 гг. – М., РОССПЕН, – 2006. – 569 с.
- 5.204. Фитцпатрик Ш. Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы: город. / Ш. Фитцпатрик. – М.: РОССПЭН, 2008. – 336 с.
- 5.205. Ulam A. Stalin: The Man and His Era / A. Ulam. – New York: Viking

- Press, 1973. – 325 p.
- 5.206. Урок дает история / [под общ. ред. В.Г. Афанасьева, Г.Л. Смирнова; сост. А.А. Ильин]. – М.: Политиздат, 1989. – 414 с.
- 5.207. Хаустов В. Сталин, НКВД и репрессии, 1936 – 1938 гг.: [монография] / В. Хаустов, Л. Самуэльсон – М.: РОССПЭН, 2009. – 430 с.
- 5.208. Хлевнюк О.В. Политбюро: механизмы политической власти в 1930-е годы. / О.В. Хлевнюк. – М.: РОССПЭН, 1996. – 244 с.
- 5.209. Хлевнюк О.В. 1937-й: Сталин, НКВД и советское общество / О.В. Хлевнюк. – М.: Республика, 1992. – 268 с.
- 5.210. Цвілюк С.А. Трагедія нескореної нації: політичний і національний терор в Україні в період сталінського тоталітаризму / С.А. Цвілюк. – О.: Астропринт, 2005.
- 5.211. Ченцов В.В. Політичні репресії в радянській Україні в 20-ті рр. / В.В. Ченцов; Ін-т історії України НАН України; [наук. ред. П.Т. Тронько]. – Т.: Терноп. вид.-полігр. комбінат “Збруч”, 2000. – 479 с.
- 5.212. Ченцов В.В. Трагические судьбы: политические репрессии против немецкого населения Украины в 1920 – 1930-е годы / В.В. Ченцов. – М.: Готика, 1998. – 208 с.
- 5.213. Черушев Н.С. 1937 год: элита Красной Армии на голгофе / Н.С. Черушев – М.: Вече, 2003. – 544 с. – (Военные тайны XX века).
- 5.214. Чисніков В.М. Секретарі, наркоми, міністри внутрішніх справ України. / В.М. Чисніков – К.: Укр. акад. внутр. справ., 1996. – 132 с.
- 5.215. Шаповал Ю.І. Доля як історія / Ю.І. Шаповал.– К.: Генеза, 2006. – 448 с.
- 5.216. Шаповал Ю.І. Всеволод Балицький: особа, час, оточення: [про багаторічного шефа ГПУ-НКВД України] / Ю.І. Шаповал, В.А. Золотарьов; [Центр іст. політології Ін-ту політ. і етнонац. дослідж.]. – К.: Стилос, 2002. – 466 с.
- 5.217. Scharowal J. Wsewolod A. Balitzkij: Ein Volkskomissar. In Stalinscher Terror. 1934 – 41: Eine Forschungsbilanz, 85-108. Ed. W. Hedeler. / J.

- Scharowal. – Berlin: Basis Druck Verlag, 2002. – S. 371.
- 5.218. Шаповал Ю.І. Людина і система: (штрихи до портрету тоталітарної доби в Україні) / Ю.І. Шаповал; [Ін-т нац. відносин і політол. АН України]. – К.: Б. в., 1994. – 270 с.
- 5.219. Шаповал Ю.І.. Невигадані історії / Ю.І. Шаповал. – К.: Світогляд, 2004. – 351 с.
- 5.220. Шаповал Ю.І. Україна ХХ століття: особи та події в контексті важкої історії. / Ю.І. Шаповал; [Центр істор. політол. Ін-ту політ. і етнонац. дослідж. НАН України, Переяслав-Хмельницький держ. пед. Ін-т ім. Г. Сковороди]. – К.: Генеза, 2001. – 557 с.
- 5.221. Шаповал Ю.І. Україна 20 – 50-х років: сторінки ненаписаної історії / Ю.І. Шаповал; [АН України, Ін-т нац. відносин і політол.]. – К.: Наук. думка, 1993. – 349 с.
- 5.222. Шаповал Ю.І. У ті трагічні роки: сталінізм на Україні / Ю.І. Шаповал – К.: Політвидав України, 1990. – 140 с., 12 л. фотогр. – (Компартія України: сторінки історії).
- 5.223. Шаповал Ю. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи / Ю. Шаповал, В. Пристайко, В. Золотарьов; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. – К.: Абрис, 1997. – 608 с.
- 5.224. Шитюк М.М. Масові репресії проти населення Півдня України в 20 – 50-ті рр. ХХ століття / М.М. Шитюк. – К.; Миколаїв: Тетра, 2001. – 532 с.
- 5.225. Юнге М. Вертикаль большого террора: история операции по приказу НКВД № 00447 / М. Юнге, Г. Бордюгов, Р. Биннер – М.: Новый Хронограф, 2008. – 778 с.
- 5.226. Юнге М. Как Террор стал “Большим”: секретный приказ № 00447 и технология его исполнения: со специальным разделом А. Степанова “Проведение “кулацкой” операции в Татарии” / М. Юнге, Р. Биннер – М.: АИРО-XX, 2003. – 352 с. – (Сер. “Первая публикация в России”).
- 5.227. Яковлев А.Н. Горькая чаша: большевизм и реформация России / А.Н.

- Яковлев. – Ярославль: Верхне-Волж. изд-во, 1994. – 461 с.
- 5.228. Яковлев А. По мощам и елей / А. Яковлев. – М.: Евразия, 1995. – 191 с.
- 5.229. Яковлев А. Сумерки / А. Яковлев. – М.: Материк, 2003. – 687 с.
- 5.230. Jansen M. Stalin's Loyal Executioner: People's Commissar Nikolai Ezhov, 1895 – 1940. / M. Jansen, N. Petrov – Stanford: Hoover Institution Press.
- 5.231. Ярош Б.О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях. 30 – 50-ті роки ХХ століття (історико-політологічний аспект). / Б.О. Ярош. – Л.: “Надстир’я”, 1995. – 176 с.

6. Частина книги, періодичного продовжуваного видання

- 6.232. Артизов А. Судьбы историков школы М.Н. Покровского (середина 1930-х годов) / А. Артизов // Вопр. истории. – 1994. – № 7. – С. 34-48.
- 6.233. Бажан, О. Апогей “Великого терору” на Одещині (1937 – 1938 рр.) / О. Бажан, О. Лошицький // Юго-Запад: Одесика: ист.-краевед. науч. альманах. – Вып. 3. – Одесса, 2007. – С. 163-173.
- 6.234. Бажан О. Г. Доба “великого терору” в Україні: механізм реалізації / О.Г. Бажан // Історія України: маловідомі імена, події, факти: (зб. наук. пр.). – Вип. 29. [Редкол.: П.Т. Тронько (відп. ред.) та ін.] – К., 2005. – С. 116-129.
- 6.235. Бажан, О.Г. Політико-правові засади карально-репресивної політики в Україні / О.Г. Бажан // Пробл. історії України: факти, судження, пошуки: міжвід. зб. наук. пр. – Вип. 6. – 2002. – С. 500-506.
- 6.236. Бажан, О. Г. 1937 рік на Київщині у світлі нових архівних джерел / О.Г. Бажан // Історія України: маловідомі імена, події, факти: (зб. ст.). – Вип. 27. / Ін-т історії України НАН України та ін. [редкол.: П.Т. Тронько (відп. ред.) та ін.] – К., 2004. – С. 136-142.

- 6.237. Безотосний М. Опір сталінізму в Україні (20 – 30-ті рр.) / М. Безотосний // Укр. іст. журнал. – 1993. – № 2/3. – С. 97 – 103.
- 6.238. Буценко, А. Національні меншості України / А. Буценко // Більшовик України. – 1928. – № 12. – С. 63 – 74.
- 6.239. Васильєв, В. 30-е годы на Украине / В. Васильєв. // Коммунист. – 1990. – № 7. – С. 77–82;
- 6.240. Васильєв В. Етапи “великого терору”: вінницька трагедія / В. Васильєв, Ю. Шаповал // Дзеркало тижня. – 2002. – 17-23 серп. – № 31. – С. 6.
- 6.241. Васильєв В. Механізми “великого терору”: місцевий зріз (діяльність обласних УНКВС УРСР у лютому-листопаді 1938 р.). / В. Васильєв. // 3 арх. ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2007. – № 1. – С. 135-158.
- 6.242. Васильєв Валерій Оперативний наказ № 00447 НКВС СРСР та його виконання в УРСР: проблеми наукового дослідження // Історія України: маловідомі імена, події, факти. – Київ. Інститут історії України НАН України, 2008. – № 35. – С. 116-137.
- 6.243. Васильєв В.Ю. Особливості репресій в управлінських структурах УРСР в період “великого терору” (1937 – 1938 рр.) // Історія України. Маловідомі імена, події, факти (Збірник статей). Вип. 34. – Київ. Інститут історії України НАН України, 2007. – № 34. – С. 177-197.
- 6.244. Гранкіна О.В. Архівно-слідчі справи другої половини 1937 р. щодо представників національних меншин України: джерелознав. аналіз складу документів / О.В. Гранкіна // 3 арх. ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1998. – № 1/2. – С. 174-182.
- 6.245. Греков В. Расправа с руководством комсомола в 1937 – 1938 годах / В. Греков // Вопр. истории. – 1990. – № 11. – С. 136-145.
- 6.246. Єршов В. Політичні репресії в Житомирському педінституті 1933 – 1941 рр. / В. Єршов // Волинь – Житомирщина. – 1998. – № 3. – С. 37-71.
- 6.247. Жезицький В. Й. “Великий терор” на Поділлі у другій половині 30-х

- рр. / В.Й. Жезицький // Історичне краєзнавство і культура: VIII Всеукр. наук. конф.: наук. доп. та повідомл. – Ч. 2. / Ін-т історії України, Всеукр. спілка краєзнавців; [редкол.: П.Т. Тронько (голова) та ін.]. – К.; Х., 1997. – С. 204-208.
- 6.248. Жилюк С.І. Репресії духовенства на Житомирщині в 30-х рр. / С.І. Жилюк // Актуальні проблеми історії і літератури Волині та Київщини: зб. наук. праць. – Житомир, 1999. – С. 373-377.
- 6.249. Жилюк С.І. Червоний терор проти духовенства і віруючих на Східній Волині (Житомирщині) у 20 - 30-х роках ХХ ст. / С.І. Жилюк. Рівне. – 2003. – С. 5-6.
- 6.250. Золотарьов В.А. В.А. Балицький: на шляху правди про нього / В.А. Золотарьов, Ю.І. Шаповал. // Укр. іст. журн. – 1993. – № 4/6. – С. 50-63; № 7/8. – С. 53-69.
- 6.251. Іваненко В.В. Феномен сталінізму і Україна: (карально-репресивний аспект) / В.В. Іваненко, А.І. Голуб // Грані: наук.-теорет. і громад.-політ. альм. – Д., 1999. – С. 43-49.
- 6.252. Ковтун Г. Масові незаконні репресії 20-х – початку 50-х років на Полтавщині / Г. Ковтун, В. Войналович, Ю. Данилюк // Реабілітовані історією. – К.; Полтава, 1992. – С. 29-44.
- 6.253. Коган Л.Г. Всесвітня спілка Волинських євреїв / Л.Г. Коган // Науковий збірник “Велика Волинь”. – Т. 33. – Житомир, 2005. – С. 53.
- 6.254. Кокурин А. НКВД: структури, функции, кадры (1938 г.) / А. Кокурин // Свободная мысль. – 1997. – № 7. – С. 110-111.
- 6.255. Кондратюк Р. До історії чеської діаспори на Житомирщині / Р. Кондратюк, Л. Шевцова // “Волинь – Житомирщина”: іст. філол. зб. з регіональних проблем. – Житомир, 1998. – № 2. – С. 42-46.
- 6.256. Кондратюк Р.Ю. Етапи формування територіального устрою Житомирщини: від Київської держави до незалежної України / Р.Ю. Кондратюк, М.Ю. Костиця // Житомирщина: минуле, сьогодення, поступ у майбутнє: наук. зб. – Т. 1. – Ж.: вид-во ЖДУ ім. І. Франка,

2007. – С. 12-13.
- 6.257. Кондратюк Р. Польські національні адміністративні утворення на Житомирщині у 20-тих роках ХХ ст. / Р. Кондратюк, Л. Блашкевич // “Волинь – Житомирщина”: Житомирщина крізь призму століть: наук. зб. – Т. 16. – Житомир. – 1997. – С. 92-97.
- 6.258. Кондратюк Р.Ю. Перший автокефальний єпископ на Волині / Р.Ю. Кондратюк // Реабілітовані історією: Житомирська область. Кн. 1. – Житомир, 2006. – С. 184 -189
- 6.259. Кондрацький А.А. Терор і переслідування щодо поляків на Україні в умовах радянської влади. / А.А. Кондрацький // Короткі нариси з історії України. / [редкол.: П.П. Панченко (відп. ред.) та ін.]; Ін-т історії України НАН України. – К. 1992.
- 6.260. Костиця М.Ю. Життя і смерть професора Є.А. Рихліка. / М.Ю. Костиця // Національні меншини Правобережної України: історія і сучасність: Т. 18 наук. зб. “Велика Волинь”. – Житомир, 1998. – С. 163-165.
- 6.261. Кордон М. Трагічна сторінка української історії. / М. Кордон // Волинські історичні записки: зб. наук. праць. – Т. 1. – Житомир, 2008. – С. 66-69.
- 6.262. Кремринг Л. Фасова Рудня. Хроника одного немецкого села Володарско-Волынского района Житомирской области. / Л. Кремринг // Родина Волинь: статьи и воспоминания о жизни и Деятельности немцев на территории современных Житомирской, Ровенской и Волынской областей Украины. – Т. 17. / [сост. Н.А. Арндт, Г.П. Мокрицкий.]. – Визентзайд; Житомир; 1998. – С. 125-132. – (Сер. “Труды Житомир. науч.-краевед. о-ва исследователей Волини”).
- 6.263. Кульчицький, С.В. Парти́но-радянський апарат у системі влади / С.В. Кульчицький. // Укр. іст. журн. – 1994. – № 6. – С. 3-15.
- 6.264. Кульчицький С. Подарунок Сталіна радянському електорату. (До 70-річчя “великого терору”). / С. Кульчицький. // З архівів ВУЧК-ГПУ-

НКВД-КГБ. – 2007. – № 1. – С. 66-76.

- 6.265. Кульчицький С. Таємниця тридцять сьомого року. (Проблема джерел). / С. Кульчицький. // Бахмутський шлях. – 2001. – № 3/4. – С. 116-125.
- 6.266. Кульчицький С.В. Формування економічного фундаменту тоталітаризму в радянській Україні: 20 – 30-ті рр. ХХ ст. / С.В. Кульчицький. // Другий Міжнародний конгрес україністів: доп. і повідомл.: історія (м. Львів, 22-28 серп. 1993 р.) – Ч. 2. / [Міжнар. Асоц. україністів АН України; Я. Ісаєвич, Я. Грицюк]. – Л., 1994. – С. 36-43.
- 6.267. Лихолобова З.Г. Найбільша “чистка” в Донбасі: [Про репресії в 1937 – 1938 рр. серед всіх верств населення] / З.Г. Лихолобова / 3 арх. ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1995. – № 1/2. – С. 183-227. – (Літопис “великого терору”).
- 6.268. Лутай М. Волинський центр Польської організації військової – міф чи реальність? / М. Лутай // Знаки питання в історії України: українська історія у європейському контексті. (зб. матеріалів II Міжнар. конф.) – Вінниця, 2005. – С. 131-134.
- 6.269. Лутай М.Є. До історії німецької і чеської “військово-повстанських організацій” на Житомирщині / М. Лутай // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. – Сер. Історія. – Вип. Х. – Вінниця, 2006. – С. 159-162.
- 6.270. Лутай М.Є. Назвемо всіх поіменно. / М.Є. Лутай // Вісник Житомир. пед. ун-ту. – Вип. 5. – Житомир, 2000. – С. 3-6.
- 6.271. Лутай М.Є. До історії “контрреволюційних” організацій в Бердичеві. / М.Є. Лутай // Бердичів древній і вічно молодий: Т. 32. наук. зб. “Велика Волинь”. – Житомир, 2005. – С. 96-99.
- 6.272. Луцький Ю. “Чеські справи” (1930 – 1937 рр.): [про репрес. дії на Мелітопольщині та Житомирщині щодо чеського етносу] / Ю.

- Луцький // 3 арх. ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1999. – № 1/2. – С. 156-168.
- 6.273. Материалы февральско-мартовского Пленума ЦК ВКП (б) 1937 года // Вопр. истории. – 1994. – № 1. – С. 28; 1995. – № 2. – С. 21 – 26.
- 6.274. Нікольський В.М. “Велика чистка” 1937 – 1938 рр. в містах і селищах Донеччини та її відображення у матеріалах всесоюзних переписів 1937 та 1939 рр. / В.М. Нікольський // Вісник Донец. Ун-ту. – Сер. Гуманітарні науки. – 2003. – № 1. – С. 169-173.
- 6.275. Никольский В.Н. “Греческая операция” / В.Н. Нікольський // Греки и славяне: 1000 лет. Междунар. лит.-худож., ист.-просвет. и ист.-религ. журнал. – 1997. – № 1. – С. 134-139.
- 6.276. Нікольський В.М. Діяльність особливих трійок НКВД на Україні в період “великої чистки” 1937 – 1938 рр. / В.М. Нікольський // Іст. і політол. дослідження. – 2002. – № 1. – С. 136-144.
- 6.277. Нікольський В.М. Національні аспекти політичних репресій 1937 р. в / В.М. Нікольський // Укр. іст. журнал. – 2001. – № 2. – С. 74 -89.
- 6.278. Нікольський В. Репресії за “лімітами” (1937 – 1938) / В. Нікольський // Укр. іст. журнал. – 2006. – № 3. – С. 210–222.
- 6.279. О культе личности и его последствиях: (доклад Первого секретаря ЦК КПСС тов. Хрущева Н.С. XX съезду Коммунистической партии Советского Союза 25 февр. 1956 г.) // Известия ЦК КПСС. – 1989. – № 3. – С. 128-170.
- 6.280. О партийности лиц, проходивших по делу так называемого “Антисоветского правотроцкистского блока”// Известия ЦК КПСС. – 1989. – № 5. – С. 73.
- 6.281. О так называемом “Антисоветском объединенном троцкистско-зиновьевском центре”. // Известия ЦК КПСС. – 1989. – № 8. – С. 67.
- 6.282. О так называемом “Параллельном антисоветском троцкистском центре”. // Известия ЦК КПСС. – 1989. – № 9. – С. 39.
- 6.283. Охотин Н. Из истории “немецкой операции” НКВД 1937 – 1938 гг. /

- Н. Охотин, А. Рогинский // Наказанный народ: репрессии против российских немцев. – 1999. – С. 35-75.
- 6.284. Охотин Н. “Латышская операция” 1937 – 1938 годов / Н. Охотин, А. Рогинский // Архивные комментарии. – 2000. – 30 окт. – № 4. – С. 45-51.
- 6.285. Петров Н.В. “Польская операция” НКВД 1937 – 1938 гг. / Н.В. Петров, А.Б. Рогинский // Репрессии против поляков и польских граждан. – М., 1997. – С. 22-43.
- 6.286. Пирог Р.Я. Как погиб Председатель Совнаркома Украинской ССР П.П. Любченко / Р.Я. Пирог // Известия ЦК КПСС. – 1990. – № 10. – С. 140-141.
- 6.287. Полянский А. Как ломали “железного наркома” / А. Полянский // Секретное досье. – 1998. – № 2. – С. 68-77.
- 6.288. Про помилки парторганізацій при виключенні комуністів з партії, про формально-бюрократичне ставлення до апеляції виключених з ВКП(б) та про заходи до усунення цих хиб. // Більшовик України. 1938. – № 1. – С. 9.
- 6.289. Рафальська Т. Радянська репресивна політика щодо польської меншини на Житомирщині / Т. Рафальська // Історія та історіографія в Європі. – Випуск 4. – КНУ ім. Т. Шевченка; К. - 2006. – С.148- 156.
- 6.290. Рафальська Т. «Великий терор» на Житомирщині: специфіка та технологія / Т.Рафальська // Укр. іст. журн. – 2007. - № 3. – С. 66-75.
- 6.291. Рафальська Т. Національні меншини Житомирщини в ХХ столітті: від «коренізації» до «великого терору» / Т. Рафальська // Наукові записки [Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса, НАН України]. – Випуск 33. – К., 2007. – С.88-102.
- 6.292. Рафальська Т. «Великий терор» 1937- 1938 років: від ідеології до реалізації. / т. Рафальська // Наукові записки. – Випуск 11. - Серія: Історичні науки. – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка. – 2008. – С. 106-110.

- 6.293. Рубльов О. Репресії проти поляків в Україні у 1930-ті рр. / О. Рубльов, В. Репринцев // 3 арх. ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1995. – № 1/2 – С. 116-156.
- 6.294. Стенограмма февральско-мартовского (1937 г.) пленума ЦК ВКП(б) // Вопр. истории. – 1995. – № 3. – С. 3-15.
- 6.295. Сторонський І.Й. Польське населення Волині у радянський час (1921 – 1938) / І.Й. Сторонський, Ю.І. Кричко // Велика Волинь: минуле і сучасне. – Хмельницький; Ізяслав; Шепетівка, 1994. – С. 552-553.
- 6.296. Табачник Д. Сталінський терор: Україна наприкінці тридцятих / Д. Табачник, В. Розтальний. // Київ. – 1989. – № 2. – С. 140-157.
- 6.297. Тевнен Е. Голод 1932 – 1933 років в Україні очима французів, американців та інших людей Заходу: сучас. погляд / Е. Тевнен; [пер. з фр. А. Перепада]. // Всесвіт. – 2003. – № 12. – С. 151-160.
- 6.298. Тепляков А.Г. Персонал и повседневность Новосибирского УНКВД в 1936 – 1946 / А.Г. Тепляков // Минувшее. – 1997. – № 21. – С. 240-293.
- 6.299. Тепляков А.Г. Портреты сибирских чекистов (1920 – 1953) / А.Г. Тепляков // Возвращение памяти: историко-архивный альм. – Вып. 3. – Новосибирск, 1997. – С. 68-113.
- 6.300. Тіміряєв Є.Р. Репресії проти військових кадрів на Житомирщині (1937 – 1938 рр.) / Є.Р. Тіміряєв // Житомирщина: минуле, сьогодення, поступ у майбутнє: наук. зб. – Т. 1. – Житомир, 2007. – С. 83-90.
- 6.301. Тимошенко В.І. Боротьба владних структур Житомирщини проти церкви (1917 – 1941 рр.) / В.І. Тимошенко // Бердичів древній і вічно молодий: Т. 32. наук. зб. “Велика Волинь”. – Житомир, 2005. – С. 102-105.
- 6.302. Уроки событий, связанных с злодейским убийством тов. Кирова: закрытое письмо ЦК ВКП(б). // Известия ЦК КПСС. – 1989. – № 8. – С. 99.
- 6.303. Усенко І.Б. Позасудова репресія. Як це починалося / І.Б. Усенко // Комуніст України. – 1990. – № 2. – С. 53.

- 6.304. Хлевнюк О.В. “Большой террор” 1937 – 1938 гг. как проблема научной историографии / О.В. Хлевнюк // Историческая наука и образование на рубеже веков. – М., 2004.
- 6.305. Шаповал Ю. Биківня: матеріалізація історичної пам’яті / Ю. Шаповал // Дзеркало тижня. – 2007. – 19-25 трав. – № 19.
- 6.306. Шаповал Ю.І. Більшовицька політична поліція в Україні: етапи становлення та дії щодо української інтелігенції (20 – 30-ті) / Ю.І. Шаповал // Черкащина в новітній історії української нації та держави: зб. наук. праць. – К., 1999. – С. 91-125.
- 6.307. Шаповал Ю.І. Україна як об’єкт політичного терору, 20-і – початок 50-х рр. / Ю.І. Шаповал // Тоталітарна держава і політичні репресії в Україні у 20–80-ті роки. / [Ін-т історії України НАН України]. – К., 1998. – С. 31-38.
- 6.308. Шаповал Ю.І. “Закрита доповідь” М. Хрущова на XX з’їзді КПРС: мотиви, обставини появи, наслідки // Ю.І. Шаповал; [Початок десталінізації в Україні. До 40-річчя закритої доповіді М. Хрущова на XX з’їзді КПРС. // Матеріали “круглого столу” в Ін-т. іст. України НАН України. – К.: Ін-т. іст. України НАН України, 1997. – С. 35-44.
- 6.309. Shapoval, Yuri. Vsevolod Balickij, bourreau et victime. // In Cahiers du monde Russe 44, nos. 2-3 (April-September 2003). / J. Shapoval. – P. 369-401.
- 6.310. Шитюк М. Еволюція репресивно-каральної системи в Радянській Україні / М. Шитюк // Укр. іст. журн. – 2001. – № 3. – С. 128-142.
- 6.311. Шитюк М.М. Масові репресії на території Миколаївщини (30-ті рр. XX ст.) / М.М. Шитюк // Укр. іст. журнал. – 1998. – № 1. – С. 94-98.
- 6.312. Шмарчук В.А. Репресії та політичні акції в селах Житомирщини у 20 – 60 рр. XX ст. / В.А. Шмарчук // Волинь-Житомирщина. – Вип. 4. – Житомир, 2000. – С. 81-90.

